

Ritoókné Szalay Ágnes

„Nympha super ripam Danubii”

Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből

Tartalom

Előszó.....	3
A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után.....	4
III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról	14
Csezmiczétől Pannóniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában.....	20
Janus Pannonius és Venantius Fortunatus	25
Egy ismeretlen Janus-elégia?	31
Humanisták verses levélváltása.....	40
Aeneas Silvius mint a humanisták megtérésének mintája?	48
Janus Pannonius versei Battista Guarino egy kódexében	53
A római föliratok gyűjtői Pannóniában	56
Nympha super ripam Danubii	67
<i>A nimfa ébresztése</i>	74
A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek	80
Vetési László vershagyatéka.....	85
Borbála	95
Az öreg Leó	106
A veszprémi Camena	107
Egy ideális fejedelem és ideális városa a morva reneszánsz kezdetén.....	114
Bakócz Bálint titeli és budai prépost sírköve a Magyar Nemzeti Múzeumban.....	120
Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség.....	125
Bakócz Tamás <i>Breviarium</i> ának kéziratos versei	136
Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuncula.....	149
Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása	161
Zsámboky János levelei Batthyány Boldizsárhoz	165
Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei.....	169
Versek a Radéczy-körből.....	172
Utószó	188
A tanulmányok eredeti megjelenési helye	189
Rövidítések	192

Előszó

Ezek a tanulmányok többnyire a Janus Pannonius-verskiadás körüli kutatások hozadékai. A kritikai kiadás munkálatai nem engedték meg, hogy egy-egy elem kerülő és mégolyan érdekes témában elmerüljek, azt alaposabban elmélyítsem. Szinte valamennyiről elmondható ezért, hogy ilyen formában ez csak a kérdés fölvetése, amely egyszer majd alaposabb kidolgozást érdemel. A sokféle megjelent vagy magyarul még meg sem jelent tanulmányok összegyűjtését az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya kezdeményezte. A szöveg gondozását és a kötet szerkesztését Jankovits Lászlónak, a megjelentetését a Balassi Kiadónak köszönöm.

A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után

1982-ben az ausztriai Schallaburgban látható volt a „Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn” című kiállítás. Ennek tanulmányokat is tartalmazó katalógusa összefoglalta mindazt, amit a korszakról addig tudtunk.¹ A következőkben az azóta eltelt évtizednek a korszakra vonatkozó magyar kutatásaiból ismertetek néhány jelentős eredményt. Ahol ezek továbbgondolkodásra készítettek, ott a kérdések vizsgálatában tovább is megyek. A több témakörből fölvetett problémák néhány csomópont köré csoportosíthatók.

1. A humanizmus igen korai magyarországi recepciójának kérdése.
2. Vitéz János és intézményei.
3. A magyarországi humanizmus és reneszánsz közvetítő szerepe más, elsősorban nyugat-európai országok felé.
4. A királyi udvar és a kisebb reneszánsz központok. Az elterjedés földrajzi, társadalmi határai és mélysége.

Az elmúlt évtizedben több tanulmány is foglalkozott a középkori kultúrán belül a lovagi kultúra megjelenésével Magyarországon.² Más-más oldalról közelítve meg a kérdést, történészek és irodalomtörténészek azonos eredményre jutottak. Arra, hogy Magyarországon a lovagi intézmény elterjedt volt ugyan mint harcmódor, akár a valódi ellenséggel szemben, akár a tornajátékokon. De az az életstílus, amelyik Nyugat-Európában a Minnesangot eredményezte, magyar főúri udvarokra nem volt jellemző.³ Az erre vonatkozó forrásanyag hiányzik, és ez nem lehet a mostoha véletlen műve. Ismeretes ugyanis, hogy az egyetemes európai latin nyelvű irodalom nagyjából egyidejűleg jelentkezett a középkori Magyarországon is. Vannak ennek emlékei a magas szintű irodalomból, de a latin nyelvű vágáns költészetből is. Nem vitatható, hogy volt magyar nyelvű hősének, valamint a nép körében anyanyelvű költészet is. Nem találjuk viszont emlékét annak, hogy a főúri udvarokban érdeklődtek volna a magasabb szintű népnyelvi irodalom iránt. A jelenség okát nem föladatunk itt vizsgálni. El kell fogadnunk a tényt, hogy a középkori Magyarországon az udvarokban és a jelentősebb egyházi központokban a művelt réteg érintkezési nyelve a latin volt. Ez vonatkozott a hivatalos oklevelek szerkesztésére, a levelezésre és az olvasmányok kiválasztására is. Ebből következően amikor azután Itáliából az újraélesztett antikvitás nyelvén megszólaló humanista irodalom diadalmas útján Magyarországot is elérte, itt nem ütközött akadályokba. Nem állta útját az igényes olvasóközönség nemzeti nyelvű irodalomhoz szokott ízlése. Mint ahogyan Európa más országaiban, talán éppen ez volt egyik oka a viszonylag jóval későbbi recepciónak. Hogy a két irodalmi ízlés mennyire nem ért meg egymással, azt a XV. századi Ferrara is jól példázza. Még ott, Leonello és Borso fejedelmek lovagi udvarában is igencsak változó eséllyel küzdött egymással a Guarino meghonosította latin nyelvű irodalom és az őshonos olasz vagy éppen francia lovagregény. Vannak ugyan nyomai nálunk is egy igen korai Sándor-regény magyar változatának, de az legfőlőbb előkészítette az olvasóközönséget Pier Paolo Vergerio Arrianosz-fordításának befogadására. Jól tudjuk, hogy az idősebb Vergeriával jött a humanizmus Magyarországra.⁴ De hogy miért tudott itt azonnal gyökeret is verni, azt csak ez a negatívum, a lovagi intézmény csökevényes jelenlétének fölismerése tette számunkra is világossá.

A humanizmus nálunk egy bizonyos értelemben tehát folyamatosságot jelentett, és ez nemcsak a latin nyelvre áll, hanem tartalmi elemekre is. A Magyarországra plántált humanizmus ugyanis nem szakított az egyházzal és annak tanításával. Kezdeti szakaszában is, és végig a század folyamán az ismeretek gyarapítása a hitben való megerősödést célozta. Az erkölcsi és pedagógiai felelősség mindig erős hangsúlyt kapott. Igen jellemző erre a

Hieronimus-kultusz. A filológus-egyházaty, akit már kortársai „ciceronianizmussal” vádoltak, a humanisták újrafelfedezettje volt. Vergerio például annyira tisztelte, hogy nevenapjáról, szeptember 30-ról évente megemlékezett. Egy ilyen ünnepi beszédet a korai Hieronimus-levelezéskiadásokban újra meg újra kinyomtattak.⁵ A beszédet nyilván ünneplő és értő közönség körében tartotta. Hieronimus személyét Magyarországhoz közvetlen szál is fűzte. Szülőhelye, Stridon Pannónia és Dalmácia határán akkor még ismert helység volt, és a Magyar Korona alá tartozott. Szülőházát 1447-ben a szlavón bán helyreállíttatta („quae olim domus paterna ipsius Sancti et in qua nutritus et educatus extitit... notabiliter constructa est”).⁶ A pápai búcsúengedéllyel is rendelkező kegyhelyet a század folyamán jövedelmekkel gazdagították. Az egyházaty, a tiszteletére kápolnák épültek, többek között az esztergomi székesegyházban is. Ugyanakkor a XV. századon át végig nyomon kísérhető a buzgalom, amellyel a népszerű Hieronimus leveleit olvasták. Nyilvánvaló, hogy koronként más és más aktuális üzenetére figyeltek. Korábban belőle vették az érveket a szerzetesrendek megreformálását célzó intézkedésekhez. Később ő volt a példa a bibliai görög és latin nyelv tanulmányozásában, valamint a szent cselekmények színhelye, a Szentföld meglátogatásában is. Így indult el a magyar humanizmus a középkori keretekbe ágyazódva, és ezt a bölcsőjét később se feszítette szét. Amint azt a továbbiakban is látni fogjuk, a folyamatosság vagy átféjlődés az egész magyar reneszánsz jelenségre érvényes.

Az eddig elmondottakban leheljük, legalábbis részben, magyarázatát annak, hogy miért talált olyan hamar rokon lélekre a Zsigmond császár környezetében tartózkodó Vergerio az ugyanott udvari szolgálatot teljesítő Vitéz Jánosban. Hieronimus kultuszának terjesztője és a nagy szent földije, műveinek ismerője: Vergerio és Vitéz találkozása jelenti a magyar humanizmus kezdetét. Vitéz kancelláriai tevékenységének színhelyei, Buda, Prága és Ausztria, főpapi környezete Budán, Váradon és Esztergomban majdnem negyven éven át a hivatalos és baráti kapcsolatok igen sok lehetőségét teremtték meg. Az európai nagypolitikában fáradozó pápai legátusok – mint Aeneas Silvius és Carvajal – barátai vagy éppen lekötözöttjei voltak. Baráti szálak fűzték több cseh és morva főúrhoz, valamint a lengyel klérus vezetőihez is. Személye és romjaiban ma is ismert könyvtára elsőként adott otthont és nélkülözhetetlen szellemi bázist Magyarországon a humanistáknak.⁷ Amit ő tett, az példaértékű volt a kortársak számára. Ezért kapott nagyobb hangsúlyt személye és az általa létrehozott intézmények vizsgálata az utolsó évtized magyarországi kutatásaiban.

Klaniczay Tibor az akadémiai jellegű intézmények történetét kutatva Vitéz budai és váradi környezetében találta meg az első ilyen csoportosulást Magyarországon.⁸ Filippo Buonaccorsi szerint ezeken a vitákon még Vergerio is részt vett. A tudományos-baráti összejövetelek tehát már Vergerio halála, 1444 előtt elkezdődtek. A társaság valóban nemzetközi volt. A lengyelek mellett járt itt a ciprusi Filippo Podocattaro (később Guarino tanítványa) és Giuliano Cesarini pápai legátus is. Megvitattak történelmi és etikai problémákat, javították a kezükbe jutó ókori szerzők munkáit. Mint általában a „protoakadémiák”, ez is egy könyvtár köré csoportosult. Vitéz sokat dicsért gyűjteményében Vergeriótól származó kéziratok is voltak.⁹ Bizonyára voltak a társaságnak magyarországi tagjai is, de ezekről a külföldi forrás nem emlékezett meg. A magyar filológia-történet egyetlen nevet őriz: Ivanics Pálét. Ő fölmutatta és összegyűjtötte Vitéz János szétszóródott leveleit. 1451-ben zárta le a megszerkesztett, jegyzetekkel ellátott kiadást.¹⁰ A környezet inspirációja nyilvánvaló. Az itáliai humanisták ekkortájt gyűjtögetik saját életművük emlékeit, az egyháznagyok inkább csak a század végén adnak majd megbízást titkáraiknak. A Vitéz-levelezés korpusza korai és egyedülálló teljesítmény – mint annyi későbbi társa. Bármily tiszteletreméltó is az önművelés, azt mindenkor az egyetemi tanulmányoknak kellett megkoronázniuk. Vitéz maga 1434-ben talán egy szemesztert hallgatott a bécsi egyetemen. Majd kétszer is nekiindult, hogy Itáliába, illetve a Szentföldre eljusson. Mind a kétszer külső körülmények akadályozták meg a továbbjutásban. Folyamatosan gondoskodott viszont arról,

hogy ezt mások számára lehetővé tegye. Főpapi javadalmából nagy összeget áldozott arra, hogy fiatalokat Itáliában taníttasson. Ezek között volt több unokaöccse is. Ez a fajta nepotizmus, a püspök szeme előtt a káptalani iskolában tanuló rokonifjak pártfogása mint rendszer akkor nálunk igen jól működött. Nagyon költséges volt egy ifjút Itáliában taníttatni, tehát a kiválasztásnak nagy volt a tétje. Hogy az emberismeret kiállta a próbát, az Vitéz esetében nagyon is áll: mind Janus Pannonius, mind az ifjabb Vitéz János kiemelkedett kortársai közül. A továbbtanulás intézményes kereteit kívánta az országhatárok között biztosítani, rögtön azután, hogy elnyerte az esztergomi érsekséget. 1465-ben kér pápai engedélyt egy magyarországi egyetem alapítására.

A pozsonyi egyetem alapítása körüli problémákat, részben újonnan előkerült dokumentumok, részben a régiek átvizsgálása alapján Klaniczay Tibor revízió alá vette.¹¹ Ma már kétségtelen, hogy a király támogatásával ugyan, de Vitéz a kezdeményezője az Universitas Istropolitana-nak. Máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni az új intézmény tervezett profilját. A pápai kúriában nyilvánvalóan hangsúlyozták, hogy amiképpen akkor a magyar király az igaz hit fegyveres védelmét vállalta magára, úgy lesz majd az egyetem a husziták ellen a tudomány végvára. Ha viszont a meghívott tanárok során tekintünk végig, akkor a humanista képzés körvonalai rajzolódnak ki. Nagy részük több-kevesebb időt töltött Rómában, a pápai udvarban, vagy Besszarion bíboros környezetében. Giovanni Gatti, Martin Bylica, az első professzorok életpályája ismert. Csak a harmadikul meghívott tanár, „magister Petrus, doctor artium et medicinae” azonosítása nem sikerült még.

A szervezés során Vitéz János több kérdésben is kikérte Leonhard Huntprichler bécsi domonkos professzor véleményét.¹² A véleményező helyeselte, hogy Magyarországon új egyetem létesül, mert az jól elérhető a környező szláv országokból, de Görögországból is. Vitéz humanista contuberniumának már az 1440-es években volt görög tagja, a későbbi Guarino-tanítvány, a ciprusi Filippo Podocattaro. Az egyetem lehetséges tanárai között is fölmerült Argüropülosz és Georgiosz Trapezuntiosz neve. Ez utóbbinak veje, Georgius Polycarpus meg éppen Vitéz titkára volt korábban. Magyarországon e korban a közös török veszély miatt nem szorul magyarázatra a görögök iránti szimpátia. A humanisták nagyobb része, és a magyarországiak is e párthoz tartoztak. Szent nyelvként tisztelték a görögöt, megtanulását szorgalmazták. E két grecofil szemponthoz járul Vitéz esetében valószínűleg egy személyes kapcsolat is. Amint láttuk, az Universitas Istropolitana több tanára is Besszarion köréből való volt. Ezt a jelenséget Janus Pannonius római követűjével szokták kapcsolatba hozni, amikor 1465-ben az egyetemalapítási kérést a Kúriába benyújtotta. A II. Pál pápával nem túlságosan szimpatizáló Besszarion ekkor nem tartózkodott Rómában, hívei pártfogó nélkül voltak, a hívásnak engedhettek. Annál is inkább, mert a görög kardinális és a magyar főpap már korábban kapcsolatba kerülhettek egymással. Besszariont a pápai udvarból 1460-ban Frigyes megdolgozására küldték Bécsbe, azzal a céllal, hogy a keresztes háború tervezett vezére, Mátyás javára munkálkodjék.¹³ Majdnem bizonyos, hogy mint máskor is, Vitéz ezúttal is megkerülte a hivatalos diplomáciai tárgyalásokat. Besszarion egyéves bécsi tartózkodása alatt lehetett alkalmuk találkozni. Vitéz ismerte Besszarion műveit. Kéziratai megvoltak könyvtárában.¹⁴ A két főpap lelki alkata nagyon hasonló volt. Egyforma volt mélységes hitük, a török veszélyt fölismerő felelősségérzetük és az ellene való szüntelen és fáradhatatlan munkálkodásuk. Besszarion nagy melengetett terve volt a keleti és a nyugati egyház újraegyesítése. Talán már ekkor fölmerült valamiféle terv, amelynek következménye a Besszarion-csoportból való tanárok megjelenése Pozsonyban. Láttuk, a bécsi domonkos professzor a görög hallgatókat is megemlítette javaslatában. Ebből talán arra következtethetünk, hogy Besszarion és Vitéz ezen a téren valami közös tervet melengetett. Az tény, hogy Vitéz hajdani pártfogoltja, Filippo Podocattaro 1472-ben engedélyt kapott, hogy ciprusi birtokain bevezesse a latin rítust.¹⁵ Mindenesetre Besszarion és a bécsi humanizmus

kapcsolatához, amelyre már Alfred Strnad fölhívta a figyelmet, újabb szempont lehet a Vitéz Jánossal föltételezhető együttműködés is.¹⁶

Ismeretes, hogy 1473-ban megkezdte működését egy nyomda Budán. Borsa Gedeon és Soltész Zoltánné tanulmányai tisztázták, hogy a nyomdaalapítás mögött is Vitéz János áll, ő hívta meg a római Lauer Nyomda munkatársát, Andreas Hesst, bizonyára azzal a céllal, hogy kiadványaival az egyetemet szolgálja. Csakhogy mire a mester megérkezett és munkához kezdhetett, a patrónus már a király foglya volt. Sőt, amint azt Borsa tipográfiai vizsgálata bizonyítja, Hess kénytelen volt a már kiszedett, Vitéznek szóló ajánlást a *Cronica Hungarorum* elejéről eltávolítani. A nyomda második kiadványa a humanizmus apológiája, Baszileiosz *De legendis poetis* című értekezése volt. Ehhez csatolta Hess Xenophón *Apologia Socratis* című művének Leonardo Brunitól való fordítását.¹⁷ A budai kiadás e mű editio princeps. A kéziratos hagyományban a Baszileiosz-mű többnyire Xenophón *De tyrannide* című munkájával együtt található. Habár a Xenophón-mű nem kifejezetten zsarnokellenes, mégis Janus és Vitéz bukása után egy ilyen című munkát a király székvárosában nem volt ajánlatos terjeszteni. Hess ezért a Baszileiosz-mű végén elhelyezte a kolofont, majd a fennmaradó lapokra lenyomtatta az *Apologia Socratis*. Az egykori és a mai olvasó számára is nyilvánvaló, hogy a bírái fölé magasodó, megvádolt Szókratészben az ugyanolyan helyzetbe került idős pártfogójának, Vitéz Jánosnak kívánt emléket állítani.

A magyar reneszánsz udvar első reprezentáns megjelenésére az orszaghatárokon kívül 1470 kora tavaszán került sor. A Friggyessel való tárgyalásokra Bécsbe kísérte Mátyást a teljes királyi tanács. A nagy találkozót nemzetközi érdeklődés kísérte. Mátyás ekkor már pápai támogatással cseh király is volt, akinek kegyéért a német hercegek is versengtek.¹⁸ Bécsbe küldte Firenze is a hódolatát jelképező eleven oroszlanokat. A királyi ajándékot a kíséret dísz, a püspök-költő köszönte meg. A humanista költő tollára méltó eseményt Janus Pannonius négy verse is megörökíti. A magyar királyt körülvevő reprezentáció egy ifjú német poétát is verselésre ihletett. Ezek ugyan nem maradtak ránk, csak az ezekre írt Janus Pannonius-válaszverseket tartotta fenn a Sevilla I. kódex. Janus két verset is írt 1470-ben *Ad Henricum poetam Germanum* címmel.¹⁹ Az elsőből kiderül, hogy Henricus az esztergomi palotáját építő Vitéz Jánost magasztalta. Janus válaszverse a ragaszkodás himnikus ódája a főpaphoz. A német költő Janust emelte Orpheusz fölé másik versében. Janus a válaszban elhárítja a dicsőítést, és az ifjú pályatársat buzdítja a további alkotásra. E második versből az is kiderül, hogy Henricus a Rajna vidékéről származott („patrius Rhenus”), és találkozásukkor még ifjú volt („teneris in annis”). Ha verseit nem is ismerjük, az valószínű, hogy a Vitézhez írt ódáját a horatiusi epódoszok iambikus formájában, a Janushoz szólót pedig szapphói strófában írta. Ugyanis Janusnál e formák csak a két válaszversben fordulnak elő. Hogy ki is lehetett az ifjú Henricus poéta, akit 1470-ben a magyar humanista környezet készítetett versalkotásra, nem könnyű megállapítani. A német föld ekkor még igencsak szűkölködik a humanista költőkben. Ha a helyet és az időt figyelembe vesszük, akkor leginkább a Sigmund von Tirol környezetébe tartozó Heinrich von Gundelfingenre gondolhatunk.²⁰ Ő valóban rajnai, Konstanzból származott. Nagyon fiatalon iratkozott be 1458-ban a heidelbergi egyetemre. Ott a Guarinót mesterének valló Peter Luder humanista kollégiumait hallgatta. Majd a pestis miatt 1460-ban átment az újonnan alapított freiburgi (im Breisgau) egyetemre. Itt a humanizmus már az alapításkor otthonra lelt. A jogi kar első ordinarius, Konrad von Odernheim Padovában tanult, de doktorátusát Ferrarában szerezte.²¹ Jogi stúdiumai alatt is humanista szövegeket másolt. Tekintélye biztosította a humanizmus polgárjogát az új egyetemen. Henricus ebben a környezetben szerezte meg a baccalaureatust, majd a magisterséget is. Itt jutott különféle egyházi javadalmakhoz, ezekben említik 1469-ig. Egy forrás szerint 1471-ben „távol volt”.²² em kerülheti el figyelmünket, hogy első mestere, Peter Luder az 1470-es nyári szemeszteren Bécsben tűnt föl.²³ Ezt megelőzően Sigmund von Tirol érdekében teljesített diplomáciai szolgálatot. Mind Sigmund, mind Luder baráti kapcsolatban volt a fent említett,

tirolai származású bécsi domonkos professzorral, Leonhard Huntpeichlerrel. Őröla viszont már tudjuk, hogy Vitéznek volt tanácsadója az egyetemalapítás körül. Megkockáztatjuk a föltevést, hogy az eddig nem azonosított „magister Petrus, doctor artium et medicinae”, az Universitas Istropolitana meghívott harmadik tanára 1467-ben Peter Luder lehetett.²⁴ Bázeli szerepléséért – „Vorlesungen über Poetik und Stadtarzt” – 1467/68-ig kapott jövedelmet. De ezt követően pozsonyi szereplése, Bécs előtt, még szóba jöhetne. Az ő környezetében azután helyénvaló, ha a Vitéz Jánost megverselő Henricusban Heinrich von Gundelfingent sejtjük. Eddigi gondolatmenetünket még az is valószínűsíti, hogy 1471 őszén a freiburgi egyetem Bécsből meghívott új rektorának első tevékenysége az volt, hogy Heinrich von Gundelfingent az egyetem tanáráként alkalmazta.²⁵ Először mint „poeta” tanított, majd „in oratoria arte” tartotta előadásait. Tehát tipikusan humanista stúdiumok tanára volt mintegy tíz éven keresztül. Tanári működése ismert, de jelentős költői művet nem hagyott az utókorra.

Janus az ifjú Henricusnak 1470-ben a Parnasszust helyezte kilátásba. Első tanára, Peter Luder tanítványait szerényen csak annyival biztatta: „ut quisque si non arduis Parnasi cacuminibus... ad fontem Pegasi pervenire possit.”²⁶ Henricus tudomásunk szerint nem jutott el a költők áhította csúcsra. Tanár volt, továbbadott. Amíg Gundelfingen a heidelbergi egyetem tanára volt, ott tanult, majd lett az artisták dékánja Johann Fuchsmagen. Innen ívelt pályája tovább a császári udvarba. Majd 1492-től visszakanyarodott „ad fontem Pegasi”. Jól ismert, hogy Bécsben az ő nevéhez fűződik a humanizmus fölvirágzása, az ő otthona, könyvtára jelentette azt, amit nálunk Vitéz Jánosé.²⁷

Ha eddigi okfejtésünk helyes, akkor az Alpokon inneni humanizmusnak egy nagyon szép ívét rajzolhatjuk meg. Egykor a nagy Guarinót tartotta mesterének Peter Luder. Ő volt a studia humanitatisban Heinrich von Gundelfingen első tanára. A próbálkozó költő bátorítást ezután a leghűségesebb Guarino-tanítványtól, Janus Pannoniustól kapott. Tanári működésének eredménye egy évtized múlva a Bécsben fölvirágzó humanizmus. Ez a bonyolult európai kapcsolatrendszer két, véletlen fönntartotta Janus-vers alapján volt föltárható. Bizonyára további szálak is fölfejtethetők, amelyek a magyar humanizmus közvetítő szerepét bizonyítják.

Sajátos területe a Mátyás-kori reneszánsznak Cseh- és Morvaország. A gyökér itt közös: Aeneas Silvius és baráti köre.²⁸ Procop von Rabensteinnek, Ulászló cseh kancellárjának kapcsolata Vitézzel ismert. Együtt támogatták Aeneas Silvius bíbornokságát a pápánál, Tertullianus műveit egymás számára másolták. Az már kevésbé ismert, hogy magyar humanistáiban csalódva Mátyás király 1472 után teljes bizalommal támaszkodott a cseh és morva katolikus főurakra. Már 1472 nyarán Johann von Rabenstein (Procop testvére) volt a követe az ingolstadti egyetem megnyitó ünnepségén.²⁹ Rabenstein diplomáciai szolgálatait a következő években is igénybe vette. A Rabensteinek könyvtárát és otthonát érdemes volna megvizsgálni éppen a Magyarországgal való kapcsolat szempontjából is.

A morva katolikus főurak közül a Bozkoviczok voltak kapcsolatban Mátyás királlyal. Ez a korábban huszita család 1451-ben Kapisztrán János brünni prédikációira tért vissza a katolikus egyházba. Prothasius Bozkovicz Janus Pannonius tanulótársa volt Padovában, innen eredt közös barátságuk Galeotto Marzióval. Egy időben nyertek püspökséget 1459-ben, Janus a pécsit, Prothasius az olmützit. Lorenzo Valla egy kéziratát Janus Padovában kölcsönadta Prothasiusnak, ez utóbbi püspök korában újra elkérte tőle. Prothasius Mátyás hű embere volt, mint a cseh katolikus párt vezére az ő érdekeit képviselte, diplomáciai szolgálatokat végzett érdekében. Ugyanakkor a vele rokonságban lévő Podjebráddal is megtartotta jó kapcsolatát. Megtagadta például a Rómának való engedelmességet abban, hogy nemzeti királyát kiátkozza. Egyháza számára a bázeli kompaktátumokban biztosított kehely használatához ragaszkodott. Unokaöccsét, Jaroslaut Mátyás cseh kancellárjává tette. A család ifjú tagját, Ladislaut a nevezetes bécsi királytalálkozó idején, 1470-ben mutatta be a királynak. Ez utóbbi tíz évnél is hosszabb ferrarai és bolognai tanulmányok után mint veszprémi prépost tért

haza a család régi barátja, Galeotto kíséretében. Ezután föltehetően Mátyás környezetében tartózkodott. 1482-ben megörökölte nagybátyja, Prothasius püspök könyvtárát és a családi birtokokat is. A fölvelt papi rendek alól fölmentve, Moravská Třebovában telepedett le, ott építette föl reneszánsz kastélyát. Könyvtára, otthona a humanisták gyülekezőhelye volt, a tudományokat ő maga is művelte. Valószínű, hogy az ő látogatására ment Galeotto 1497-ben, amikor valahol Csehországban utolérte a halál. A třebováki kastély mintául szolgált más morvaországi építkezéseknek is. A Bozkoviczok rokona, Ctibor Tovačovský, Mátyás egyik morvaországi kormányzója 1473 után többször is járt Magyarországon. Tovačovi várában ma is látható a keresztosztással tagolt, esztergomi vörösmárványból készült ablak. Címerét a városfalon ugyancsak budai vagy visegrádi mintára leveles, makkos, gránátalmás, körtés koszorúba foglaltatta.³⁰

Ismeretes, hogy a magyar király rendelkezett a főpapi javadalmakkal, Rómának csak megerősítési joga volt. Az elődöktől örökölt kiváltsághoz Mátyás szigorúan ragaszkodott, sőt ezt a meghódított területekre is kiterjesztette. Fraknoi közleményeiből jól ismertek manőverei az olmützi püspökség adományozása körül. A királyi kegy ingadozását a Rómában rezideáló ifjabb Vitéz János és a folytonosan diplomáciai küldetésben lévő Filipec János mint püspök, illetve kormányzó esetében a Kúria nem is tudta vagy nem is akarta tudomásul venni. Végül is székhelyén egyik sem tartózkodott. Már egyáltalán nem volt ismert eddig, hogy a király a püspökség területén lévő brünni székeskáptalan fölött is rendelkezett. Az előbb említett Ladislaus Bozkovicz után a váradi Farkas Bálint nyerte el ezt a méltóságot. 1488-ban ő volt a prépost, akkor, amikor ott a *Thuróczi-krónika* első kiadása megjelent.³¹ Farkas Bálint korábban Vitéz János alumnusa volt, a váradi káptalanban emelkedett a dignitásokban a nagyprépostságig. Ezt megtartva nyerte el a brünnit is. Ő állhat a brünni nyomda igen szép, ha nem a legszebb kiadványa, a *Thuróczi-krónika* kiadásának hátterében. Mint váradi püspök halt meg, több mint 200 kötetes könyvtár maradt utána. Íme, a Vitéz-indíttatás még ilyen, korábban nem sejtett útvonalakon is nyomon követhető.

Fölmerül végül az a kérdés, hogy az országhatárokon belül milyen széles réteget érinthetett a humanizmus. Vajon a századok óta hagyományos Bologna, illetve Padova mellett vagy helyett mennyire látogatták a ferrarai vagy firenzei stúdiumokat? Vajon Janus Pannonius, akit kortársai a nagy Guarino legkiválóbb tanítványának tartottak, mennyire volt követésre méltó példakép?

A korábban már említett, nálunk ekkor még jól működő nepotizmus szellemében maga Janus járt az élen. Hamarosan hazajövele után unokaöccsét, Garázda Pétert küldte Ferrarába. Az egyházi pályán szépen emelkedett, de Janusék kegyvesztése ezt is súlyosan befolyásolta. A kortársak, így Filippo Buonaccorsi kiváló költőnek mondták, ma nem ismerünk tőle szinte semmit. 1466-ban egyszerre három főrangú ifjút is találunk Ferrarában: Pálóczi Zsigmondot, a nádor unokáját, a tárnokfi Perényi Miklóst és a király unokaöccsét, Geréb Lászlót. A példa tehát a legmagasabb körökben is fölébresztette a követés szándékát. Ugyanakkor e három ifjú esetében még a régi és az új képzés közötti ingadozással találkozunk. Ferrarában csak alapoztak, erre következett az egyházjog Bolognában. Kilenc évi tanulás után egy-egy püspökséget nyertek, egyelőre fiatal koruk miatt csak mint gubernátorok. Pálóczi és Perényi a kívánt kort meg se érte. Geréb László humanista főpap pályája ismeretes. Vetési László, a veszprémi püspök unokaöccse volt a következő, aki Ferrarában 1468–1475 között a humanista tudományokat tanulta.³² Az ő esetében teljesen világos, hogy Janus volt a példakép. Verselt latinul és görögül. Püspök nagybátyja kúriai követsége alkalmával az orációt ő tartotta. Rétorikai teljesítményét – humanista módra – olyan nagyra tartotta, hogy Rómában a Kúria nyomdászával ki is nyomtattatta.³³ Versgyűjteménye csak legújabbban került elő, a kis kötet ajánlása Vitéz János esztergomi érsekhez szól. Az ifjú humanistára ezután nincsen több adatunk.³⁴ Alighanem a három egyszerre tanuló diák példája a jellemző a magyar viszonyokra. Akit egyházi pályára szántak, az kapott humanista képzést is. A főrangú

családokban a gyengébb fizikumúakat szánták erre, vagy ők éreztek vonzódást az értelmiségi életformához. Nem lehettek gyengék vagy betegek, amikor útnak indították őket, mert az itáliai taníttatás a családoknak komoly terhet jelentett. Három- évi előtanulmány után – ez volt a rendszer – gondoskodtak számukra valami egyházi javadalomról. Ez azután meg is szabta életük további alakulását. Ha egészségük engedte, ők kerültek a legmagasabb egyházi javadalmakba.

A nagy Guarino halála után Ferrara már csak az uralkodócsaláddal való sógorság miatt volt vonzó. A szellemi vezető szerepet Firenze vette át. A Janus-unokaöcs Garázda már ott is volt Ficino közelében. És most megint Magyarország az első az Alpokon túlról, amely az újplatonizmussal, csodálva vagy ellenezve, kapcsolatba került. Ficino Janusnak ajánlotta 1469-ben *Szümpozion*-kommentárja első változatát. Többi művét is sorra elküldte Magyarországra, ahol valóságos „Platonica familiát” alkotott a király és környezete.³⁵ A „fratres in Platone” hívták Magyarországra magát Ficinót is, de csak szellemi szálláscsinálói, Francesco Bandini, Filippo Valori, Angelo Poliziano, Bartolomeo della Fonte, Naldo Naldi

és Ugolino Verino élvezték a püspöki udvarok vendégszeretetét.

Már a névsor is mutatja, hogy sokan érezték itt jól magukat. A század utolsó harmadában csaknem minden püspöki székhely humanista központ volt, ahol a környezetet is itáliai mintára alakították át. Vácott Báthory Miklós olasz építészeket hozatott a palota megújítására. Szép kertjében sétálgatva vitatkoztak, orációkat tartottak, és lantkísérettel énekeltek. A püspök kedves Ciceróját olvasgatta, amíg a királyra várakozott.³⁶ Geréb László, Ferrara neveltje mint erdélyi püspök római régiségeket gyűjtött. Titkárának, a Janus-rokon Megyericsei Jánosnak versei elvesztek, nyomdakész római fölíratgyűjteménye ma is megvan Rómában Paolo Manuzio hagyatékában. Váradi Péter, a kalocsai érsek Vitéz neveltje volt. Lelki alkatukban sok a hasonlóság. Humanizmus és mélységes hit a két komponense egyéniségüknek. Váradi is szívesen levelezett, és magánleveleit is szélesebb olvasóközönségnek szánta. Ő volt az első, aki a király utasítására Janus Pannonius irodalmi hagyatékát összegyűjtötte. A gonddal taníttatott ifjabb Vitéz János mint a király római követe kapcsolatba került Pomponio Letóval és társaságával. 1489-ben Veszprémben lett püspök. Ott barátaival egy forrásnál, óriási tölgyek árnyékában klasszikusokat olvastak meg Firmicus Maternust, valamint kortárs költőket, köztük Strozzát és Janus Pannoniust. Vitéz utóbb mint a bécsi püspökség adminisztrátora a Sodalitas Danubiana első „princeps” volt.³⁷ Íme egy újabb szál a római Pomponio Leto Akadémiától Veszprémen át Bécsig, az Alpokon túli humanisták új gyülekezőhelyéig.

A püspök életformája vagy követésre vagy ellenkezésre ösztönözte a körülötte élő káptalan tagjait. Akik utánózni kívánták, ha olasz építész nem is hozathattak, de fölismerték a számukra is elérhető antikvitas értékét. Házuk, kertjük díszé volt a látogatónak rögtön szembeötlő római fölíratos kő, szobor vagy síremlék. A századfordulón oly divatos fölíratgyűjtők meg is jelölik a lelőhelyet. Nekik köszönhetjük, hogy sok káptalani tisztségviselő régiséggyűjteményéről tudunk. Mert tisztes kézirat- és könyvgyűjteményeik az e térségben oly gyakori hadműveletek zsákmányéhségének vagy a pusztításnak estek áldozatul. A nehezen mozdítható és nem is értékesíthető kövek így két korszakról tanúskodnak. Először arról, amikor a megrendelő és kivitelező céljait szolgálta, másodszor arról, amikor egy késő kor bennük az újra föllelt ókort szemlélhette. Mai ismereteink szerint a humanista ízlés és az ezzel járó reneszánsz környezet igénye Magyarországon a XV. század folyamán a káptalanok szintjéig nyomon követhető.

A világi főnemesség esetében ez az igény és megvalósítása ott mutatható ki, ahol a családi otthon generációkra biztosítottnak látszott. Kubinyi András tanulmányaira támaszkodhatunk a kérdés vizsgálatakor.³⁸ Ilyen rezidenciákra példát az ország két szélső pontjáról hozhatunk. Jól ismertek a Báthoryak reneszánsz építkezései Nyírbátorban és a Garai–Perényi-kastély Siklóson. Mind a kettő példakép azután a maga vidékén.

Kitekintve a XVI. századra, a késő humanizmus korára módosul a kép. Az ország írni-olvasni szerető rétege többnyire még ekkor is a latin nyelvet használja. Ám a nyomtatott könyv már sokak számára elérhető. Így a rendszeres olvasók rétege egyre szélesebbé válik. Ezen a humanizmus átjárta talajon azután a latinul író Erasmus hihetetlen népszerűségre tesz szert. Olvassák, jegyzetelik, idézik alsóbb klerikusok és polgárok is. Innen pedig már egyenes út vezet Wittenbergbe, Melanchthon latin nyelvű környezetébe, ahol a XVI. század folyamán több száz magyar diák tanul. Ők hozzák azután haza azt a melanchthoni latin és görög irányultságú humanizmust, amely Magyarországra több századon át jellemző lesz.

A folyamatosság és az átfejlődés, az újak a régi keretek közötti épülése, az egymás mellett élés így gyökerezik mélyen középkori kultúránknak csak a legújabb időkben fölismeret és a bevezetőben ismertetett sajátosságában.

Jegyzetek

¹ Schallaburg '82: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541: Ausstellung, Schallaburg, 8. Mai–1. November 1982*, Wien, 1982 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, N. F., 118).

² E. Fügedi, *Turniere im mittelalterlichen Ungarn*, in *Das ritterliche Turnier*, Hrsg. J. Fleckenstein, Göttingen, 1985, 395–400; Kurcz Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon*, Bp., 1988; A. Vizkelety, *Literatur zur Zeit der höfisch-ritterlichen Kultur in Ungarn*, in *Die Ritter: Katalog der Burgenländischen Landesausstellung auf Burg Güssing*, Eisenstadt, 1990, 84–92.

³ Zemplényi Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1998.

⁴ Huszti József, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei*, FK, 1(1955), 521–533.

⁵ Petri Pauli Vergerii Iustinopolitani, *Sermo de laudibus Sancti Hieronymi presbyteri habitus in anniversario natalis eius*, in *Epistolae Hieronymi*, Basileae, 1489, 205–208, illetve Venetiis, 1496, fol. 164.

⁶ Lukcsics Pál, *XV. századi pápák oklevelei*, Bp., 1938, II, 230 k.

⁷ Csapodiné Gárdonyi Klára, *Vitéz János könyvtára*, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. Kardos Tibor, V. Kovács Sándor, Bp., 1975 (*Memoria saeculorum Hungariae*, 2), 235–243; Uő, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 1984 (*Studia Humanitatis*, 6).

⁸ T. Klaniczay, *Das Contubernium des Johannes Vitéz: Die erste ungarische „Akademie“*, in *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn: Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, Hrsg. K. Benda, II, München, 1988 (*Studia Hungarica*, 32), 227–243; Uő, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993 (*Humanizmus és reformáció*, 20), 27–42.

⁹ Csapodiné Gárdonyi Klára, *Die Bibliothek...*, i. m., 23–27.

¹⁰ Iohannes Vitéz de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. I. Boronkai, Bp., 1980.

¹¹ Klaniczay Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás korában*, ItK, 94(1990), 575–612.

¹² I. W. Frank, *Das Gutachten eines Wiener Dominkaners für die Universität Preßburg aus dem Jahre 1467*, *Zeitschrift für Ostforschung*, 16(1967), 418–439.

¹³ E. Meuthen, *Zum Itinerar der deutschen Legation Bessarions: 1460–1461*, *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 37(1957), 328–333; P. K. Epekenides, *Die Wiener Legation des Kardinals Bessarion in den Jahren 1460–1461 unter Berücksichtigung der neuentdeckten urkundlichen Quellen in Wien*, in *Miscellanea marciana di studi bessarionei*, Padova, 1967 (*Medioevo e Umanesimo*, 24), 69–82.

¹⁴ Csapodiné Gárdonyi Klára, *Vitéz János...*, i. m., 239; Uő, *Die Bibliothek...*, i. m., 88.

¹⁵ W. H. Rüdts von Collenberg, *Études de prosopographie généalogique des chypriotes mentionnés dans les registres du Vatican 1378–1471*, *Meletai kai Ypomnemata*, 1(1984), 651.

¹⁶ A. A. Strnad, *Gli inizi dell'Umanesimo in Austria*, *Il Veltro*, 21(1977), 571–581, vö. Uő, *Bessarion verstand auch deutsch: Zur Sprachenkenntnis des griechischen Kardinals*, in *Römische Kurie: Kirchliche Finanzen: Vatikanisches Archiv: Studien zu Ehren von Hermann Hoberg*, Hrsg. E. Gatz, II, Roma, 1979 (*Miscellanea Historiae Pontificiae*, 46), 869–881, két képmelléklettel; Uő, *Die Rezeption der italienischen Renaissance in den österreichischen Erbländern der Habsburger*, in *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, Hrsg. G. Kaufmann, Wiesbaden, 1991 (*Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, 9), 135–226; Uő, *Die Rezeption von Humanismus und Renaissance in Wien*, in *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Hrsg. W. Eberhard, A. A. Strnad, Köln–Weimar–Wien, 1996, 71–135.

¹⁷ Soltész Zoltánné kísérőtanulmánya in Basilius, *De legendis poetis* – Xenophon, *Apologia Socratis*, trans. Leonardus Aretinus, Budaë, 1473; hasonmás kiadása Uő gondozásában, Ritoók Zsigmond fordításával, Bp., 1978, 129–135; Borsa Gedeon, *A hazai könyvnyomtatás megalapítása*, MKsz, 107(1991), 113–116.

¹⁸ Fraknói Vilmos, *Hunyadi Mátyás király*, Bp., 1890, 198–199, 202–203.

¹⁹ Sevilla, Biblioteca Colombina y Capítular, 7-1-15, fol. 54–56; ifj. Horváth János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*, ItK, 78(1974), 598–601; Uő, *Les poésies inconnues de Janus Pannonius dans les manuscrits de Séville*, *A Litt*, 19(1977), 1–38. A következőkkel kapcsolatban lásd még az e kötetünkben található *Humanisták verses levélváltása* című tanulmányt.

²⁰ J. F. Ruegg, *Heinrich Gundelfingen*, Diss. Freiburg/Schweiz, 1910; D. Mertens, *Heinrich Gundelfingen*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, III, Berlin–New York, 1981, 306–310.

²¹ A. Franceschini, *Notizia di privilegi dottorali ferraresi*, *Atti e Memorie della Deputazione Provinciale Ferrarese di Storia Patria*, ser. III, 19(1975), 123. Konrad von Odernheim humanista kéziratai megtalálhatók Freiburg im Breisgau-ban, Universitätsbibliothek, Hs. 5, 229, 229a és 243, vö. H. Mayer, *Die Matrikel der Universität Freiburg i. Br. von 1460–1656*, Freiburg i. Br., 1907, 3.

²² Ruegg, *Heinrich von Gundelfingen*, i. m., 29.

²³ Frank Baron, *Peter Luder*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, i. m., V, 954–959; H. Reinalter, *Der Wanderhumanist Peter Luder und seine Beziehungen zu Herzog Sigmund von Tirol*, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 26(1973), 148–167.

²⁴ Iohannes Vitéz, *Opera*, i. m., 221.

²⁵ Ruegg, *Gundelfingen*, i. m., 29.

²⁶ Peter Luder, *Antrittsrede in Heidelberg*, in *Die deutsche Literatur: Texte und Zeugnisse: Spätmittelalter, Humanismus, Reformation*, Hrsg. H. Heger, I. Teilband, München, 1975, 159 k.

²⁷ H. Ankiewicz von Kleehoven, *Johannes Fuchsmagen*, *Neue Deutsche Biographie*, V, Berlin, 1961, 684.

²⁸ J. Truhlář, *Počátky humanismu v Čechách*, in *Rozpravy České Akademie česare Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze*, Tr. III, R. 1, 3, Praha, 1892; *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hrsg. R. Wolkan, III. Abt., 1. Bd., Wien, 1918 (*Fontes rerum Austriacarum*, II, 68), 391–394, 420–421 stb.

²⁹ F. X. Freininger, *Das Matrikelbuch der Universität Ingolstadt–Landshut–München*, I, München, 1872, 10.

³⁰ A. V. Šembera, *Páni z Boskovic a potomní držitelé hradu boskovického na Morave*, *Ve Vidni*, 1870; Ábel Jenő, *Analecta ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia: Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Budapestini–Lipsiae, 1880, 90–94; M. Grolig, *Die Bibliothek des Ladislaus von Boskowitz (1480–1520) in*

Mährisch-Trübau, Mitteilungen des österreichischen Vereins für Bibliothekswesen, 7(1903), 150, kk.; Ritoókné Szalay Ágnes, *Egy ideális fejedelem és ideális városa a morva reneszánsz kezdetén*, in *Etudes sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de Miklós Mojzer: Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára*, Annales de la Galerie Nationale Hongroise: A magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 79–82, illetve a tanulmány e kötetben közölt változata; I. Hlobil, *Zur Renaissance in Tovačov während der Aera Ctibors Tovačovský von Cimburk*, *Umění*, 22(1974), 509–519; Uő, *Morava a uharská italská renesance za Matyáse Korvina*, *Časopis Matice Moravské*, 110(1991), 325–338; Uő, E. Petrů, *Humanismus a raná renesance na Moravě*, Praha, 1992, 104, kk.

³¹ Olomouc, StA, Co 64, ff. 566–577.

³² Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók iratai: Matricula et acta Hungaricorum in universitatibus Italiae studentium*, Bp., 1941, 366–367.

³³ Uo., 368–369.

³⁴ Lásd e kötetben a *Vetési László vershagyatéka* című tanulmányt.

³⁵ Huszti József, *Platonista törekvések Mátyás udvarában*, Min 3–4(1924–1925), 153–222, 41–76; Uő, *Tendenze platonizzanti nella corte di Mattia Corvino*, *Giornale critico della filosofia Italiana*, (1930), 135–162, 220–287; Tibor Klaniczay, *Le tracce di una „accademia platonica” nella corte di Mattia Corvino*, in *Humanitas e poesia: Studi in onore di Gioacchino Paparelli*, Salerno, 1988, 103–115; Uő, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete, i. m.*, 43–49.

³⁶ Galeottus Martius Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. L. Juhász, Lipsiae, 1934, 34–35.

³⁷ Lásd e kötet *A veszprémi Camena* című tanulmányát.

³⁸ András Kubinyi, *Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts*, in *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*, Hrsg. H. Patze, W. Paravicini, Vorträge und Forschungen, 36(1991), 421–462.

III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról

Két tartóoszlopa volt Mátyás király trónusának uralkodása első évtizedében. A fiatalon hatalomra juttatott uralkodót Vitéz János kormányzói és diplomáciai tapasztalatai segítették. Unokaöccse, János/Janus püspök meg ezt a régi vágású diplomáciát öltöztette modern stílusba. Hogy ez a biztosnak látszó két tartóelem jó egy évtized múlva miért roppant mégis össze, azt sokan kutatták, de az 1472. év tragédiájának kiváltó okait máig sem sikerült senkinek megnyugtatóan föltárnia. Ennek részben magyarázata lehet az is, hogy a király elleni fölkelés két vezetőjéről, Vitéz Jánosról és a pécsi egyházmegye XXV., János néven a III. püspökének személyéről ugyan elég sok ismerettel rendelkezünk, de ezek csak részlegesek. Vitézt a diplomata-kancellár irományai, Janust meg a versei rejtik előlünk. Az egyéniségüket, személyiségüket meghatározó családi indíttatásról a kutatókat, bár egykorú, hitelt érdemlő forrásokkal is rendelkezünk, mégis kései, torzult, vagy éppen minden alapot nélkülöző közlések vezették olykor zsákutcába.¹ A következőkben a két főpap családjáról, a gyökerekről szerzett újabb ismereteimről adok áttekintést.

Janus-monográfiájában Huszti József figyelmeztet arra, hogy a narni forráshoz szóló elégiáját a költő 1458. június 5-én „in reditu ex Urbe” keltezte.² Huszti úgy vélte, hogy ez az út a humanista kötelező tisztelegése volt Rómában. Ez részben igaz is. De – már sokfelől megközelítve a költő életpályáját, és ismerve valamennyire a korabeli egyházi társadalom szabályait – sejthető volt, hogy oda őt egyházi hivatali kötelessége szólította.

Az *ante quem*, 1458. június 5-e adott volt. Az ezt megelőző időben sikerült is megtalálnom Janus római látogatásának nyomait a Vatikáni Levéltárban. Ugyanis 1458. május 23-án III. Callixtus pápa az elébe járuló Johannes de Chesmicze titeli prépost több kérését is teljesítette. A folyamodványokba Janus befoglalta családja még élő tagjait is. Így vele együtt említik fitestvérét, a nemes Pétert, valamint a család ugyancsak nemes nőtagjait, anyját, Borbálát, a hajdani Chesmiczei Pál özvegyét, valamint Ilonát, János nőtestvérét. Valamennyien engedélyt kaptak szabad gyóntatóválasztásra, valamint arra, hogy életükben valamikor egyszer, bizonyos fenntartásokkal teljes bűnbocsánatot nyerjenek. János prépost és anyja ezenkívül hordozható oltár privilégiumában is részesült. Ez utóbbit megkapta ugyanakkor Galeotto Marzio, Narni város polgára is, aki Janus jóbarátja és kísérője volt ezen az úton. Megőrizte még ugyanott a vatikáni regesztakönyv a Janusnak adott hivatalos útlevél szövegét is.³ Ezzel a vatikáni hivatalos, egykorú okmánycsoporttal végre pont kerül János püspök sokat vitatott nevére és családi körülményeire.

alatt. Az e várak körül lakóknak ezután megadatott az a lehetőség, hogy főleg hadi érdemekkel a magyar nemesség soraiba emelkedjenek. A várak mint központok körül apró comitatusok vagy inkább districtusok szerveződtek. Belovár még báni központ is volt. Ez lehetőséget adott arra, hogy a hivatottabbak közszereplést vállaljanak, akár báni vagy királyi képviselőben járjanak el. Leginkább a birtokperekben szerepeltek. Rendkívül figyelemreméltó, amit e szláv eredetű magyar nemesség közéleti szereplésével kapcsolatban Csánki megállapít. „Ez állapot következménye [...] a magyaros stíl, mely az e tájakról eredő és az e vidékre vonatkozó középkori okleveleket általában jellemzi [...] az oklevelek mintája teljesen magyar, akár egyházi hatóságtól, akár a megyétől vagy a bánoktól erednek. De felülül, hogy ez oklevelek, bár szövegük latin, főként ha a határhelyeket részletezik, aránylag gyakran használják a magyar szavakat, helyesebben: műkifejezéseket is. A pozsegai, zágrábi, de különösen a császmái káptalan okleveleiben sűrűn találhatók a: via Keresztut, mons Havas dictus, fluvius Turjafő, fundus Lukácshelye, vallis Diankovölgye, lacus vulgo Fertős [...] mons Paphegye, cumulatio terre vulgo vakandagthuras [...] a határfák: vulgo Töl, Hárs, Haraszt, Gyertyán, Cser, Szil, Alma, stb. (megnevezése)... összhangzásban áll ez a megye közbirtokossági viszonyaival s intézményeivel. Kétségtelen bizonyossága a magyar nyelv állandó divatjának úgy a hivatalos, mint a mindennapi életben, s nemcsak az előkelők, hanem a nép körében is, – mégpedig olyan nép között, melynek zöme szláv, s oly időben, mely ha írásra fogta a dolgot, élt-halt a deák szóért [...] Az egész életnek, főleg a közéletnek állandóan magyar zománcza van itt, melyet évszázadokon át intézmények, birtoklás, hagyomány, megszokás állandósítanak” – írja Csánki Dezső.⁴

A vatikáni regesztából tudjuk, hogy Janus apja Pál volt. Ezzel már kezünkben a szál, amely a továbbjutáshoz segítséget nyújt. Csezmicei Lukács fiai, Péter és Pál 1407-ben mint a Kőrös megyei alispán emberei szerepelnek.⁵ Pál 1428-ban homo regius, a zágrábi káptalan érdekeit képviselte.⁶ Janus apja is, nagybátyja is litteratus nemesember tehát, aki jogi jártassággal is rendelkezett bizonyos korlátozott területen. Janus verseiből kikövetkeztetve Pál 1440-ben halt meg. Janus testvére, az ifjabb Péter is a pápai kedvezettek között volt 1458-ban. ÓrOLA is van okleveles említésünk: a zágrábi káptalan előtt egy ügyben szerepelt 1454-ben.⁷ Egy későbbi följegyzés is említi őt. A Sevilla II. kódex Janus anyját, Borbálát sirató versének 93., „geminos me preter habebas” sorához utóbb valaki odaírta a margóra: „Michaellem et Petrum”.⁸ Ez a Mihály 1458-ban már nem élt, Janus külföldi tanulmányainak idején halt meg, amint erre egy versében célzást is találunk.⁹ Húgát Janus verseiben többször is említi. Pécsen élt anyjával együtt. Most már azt is tudjuk, hogy Ilonának hívták.¹⁰

Janus anyját, a nemes Borbálát is belefoglaltatta a kedvezményezettek közé. Őt eddig is ismertük, költő-főpap fia állított neki örök emléket verseiben. Innen is, meg a kortársaktól is tudjuk, hogy a későbbben Vitéznek nevezett Zrednai János húga volt. Erről a családról már korábban is voltak ismereteink. „Vitéz” János 1438-ban mint Zrednamelléki Gele fia Dénes fia János, 1441-ben pedig Ózrednai János néven „ex utro parente de nobili genere procreatus” írta magát pápai folyamodványokban.¹¹ Rendkívül érdekes az időben közeli két adat, mert mutatja, hogy ezeknek a Kőrös megyei kisnemeseknek gyakran nem volt családnevük, de még származáshelyüket sem írták mindig következetesen. Sokszor meg nem is származást, hanem fekvő birtokot jelöl a földrajzi név. Zrednamellék vagy Ózredna esetében a szláv tö elmagyarosodását Csánki főntebb idézett sorai magyarázzák. Ez a Zredna ugyancsak Kőrös megyében volt, Csezmicztől úgy 30-40 kilométerre légvonalban, déli irányban a Monoszlói-hegység közelében.¹² Birtokosai, Vitéz János ősei és rokonsága körében figyelhetjük meg azt, hogy családnév helyett a leszármazást tanúsító névsort hurcolták magukkal. Ez az őskatalógus számunkra biztonságos vezető a leszármazás földrajzításában, akár több századra visszamenőlegesen is. Tetszőlegesen állunk meg 1380-ban. Ekkor a garicsi pálos kolostor procurátora a báni ítélőszék előtt Dezou fia Geleth, Vitéz János nagyapja.¹³ Választásom azért is esett erre az adatra, mert itt már látható az a szoros kapcsolat, amely a Zredna(mellék)i

családot az ugyancsak a Monoszlói-hegységnél fekvő garicsi pálos kolostorhoz fűzte. Itt maradtak fenn a család iratai is. Ezeknek Mályusz Elemér készítette regesztái alapján pontos képet rajzolhatunk birtokügyekről, perpatvarokról és házasságokról is. A Csánki Dezsőtől rajzolt sémát láthatjuk itt is. 1403-ban Zsigmond király a cseh hadjáratban mellette harcoló Geleth fia Dénesnek meg testvéreinek, Fülöpnek és Péternek egy falut adományozott a már korábbi birtokaikhoz.¹⁴ A gyarapítás olykor zálogba vétel útján is történt. Éppen 1407-ben 120 aranyforintot fizetett ki Dénes egy ilyen ügyletért.¹⁵ Valahogy ekkor vehette feleségül a magát a zálogba vett birtokról nevező Lesznai Lászlónak és feleségének, Ilonának egyetlen leányát, Dorottyát, akinek egyébként tekintélyes javai voltak másutt is.¹⁶ Ugyanez a Lesznai Dorottya volt Vitéz János anyja, akinek még Borbála leányáról tudunk, Janus Pannonius anyjáról. Vitéz János hivatali ténykedése legelején, 1437-ben a névadó birtok, Zredna mellékére kér új adományt, belefoglalva kérelmébe unokatestvérét, Benedeket, valamint a család osztályostársait is.¹⁷

Aki egy mai, de akár a XVIII. század végi, pontos katonai fölmérés alapján készült térképre néz, nyomát sem találja a hajdani Kőrös megye sűrű településhálózatának. Csak Csánki Dezső pontos helyismeretével igazodhatunk el a birtokok hollétéről. Rendkívül nagy a mobilitás e téren, és ennek következtében a pörök száma is. Ilyenkor előkerülnek az otthon „in una pixide” tartott jogbiztosító oklevelek, hogy az illetékes káptalan előtt védjék meg igazukat.¹⁸ A mindennapos kapcsolat e családokat a már említett garicsi pálosokhoz fűzte. Tekintélyes adományaikkal is ezt a kolostort gyarapították. Rendkívül érdekes, hogy még akkor is, ha pert vesztettek, és a nyertes az így szerzett jószágot a kolostornak adta, akkor is ők siettek ennek a döntésnek helyes voltát írásban rögzíteni. A Zrednai családról van szó; 1417-ben közös nyilatkozatuk szerint óhajtják, hogy ennek a kolostornak „veri patrones et dotatores” legyenek, és valamennyien a kolostor egyházát választják az egész nagycsalád temetkezési helyéül.¹⁹ Erről az egyházzal pedig egy 1409-ben kelt oklevél állítja, hogy volt benne Dorottya- és Borbála-oltár is.²⁰ Ugyanezekkel a nevekkel találkozunk az itt említett családok nőtagjai között is.

A változatos, hosszú történetnek van egy záróakkordja, egy oklevél. 1461. május 31-én Zrednai Gele Fülöp fia Gele Benedek a Kőrös megyei Zredna faluban lévő birtokrészét szölejevel, saját kúriájával a Garics-hegy alatt lévő pálos kolostornak adja 70 aranyforint és a maga és rokonai, főleg nagybátyja, néhai Zrednai Gele Dénes lelki üdvéért mondandó szentmisék fejében. A szerzetesek tartoznak valamennyien egyenként a megemlékezés napján misét mondani, ezek között egynek énekes misének kell lennie, a halottak napjának vigíliáján kilenc lelkővel és a zsoltárokkal énekelve. A conversus fratereknek a saját statútumaik szerint kell az officiumokat végezniük.²¹ Az utasítás olyan pontos, hogy azt aligha egy laikus fogalmazta. A kezdeményező a váradi püspök, Vitéz János lehetett. Egyedül az ő apját emelik ki név szerint a megemlékezésre kerülők közül. Az unokaöcs Zrednai Gele Benedek tehát 1461-ben elhagyta a névadó családi javakat, és még ősei nyughelyének gondozását is a garicsi pálos atyákra bízta. Tette nem hirtelen elhatározás következménye. Már 1460 januárjában megkezdte javainak fölszámolását.²² Nagyon valószínű, hogy a váradi püspök hívta udvarába. Az új király mellett Vitéz méltán számított újabb pozíciókra. Saját udvarát meg biztonságban hagyhatta egy hivatalokban is eljárni tudó, vagyonát ügyesen gyarapító gazdára.

A családi gondoskodásra és az összetartozás érzésének ápolására aligha találunk szebb példát, mint az övét és unokaöccsét, Janus Pannoniusét. A püspök részéről a hosszú külföldi taníttatás költségeinek vállalása, Janustól meg az őszinte ragaszkodás versek sorával bizonyítva. Tudomásunk szerinti utolsó verse is Vitézt magasztalja már-már himnikus hangnemben.

A két kiemelkedően jelentős főpap családjáról az adatokat összegyűjteni önmagában is örömmel teli föladat. Hát még, ha Csánki Dezső nagy forrásismeretével azok további fölismerésekhez vezetnek. Mind a Zrednai, mind a Csezmiczei család szláv eredetű, de már

századokkal korábban magyar nemességet kapott. Magyar nemesek voltak tehát, és egyben a közéletben gyakran megforduló litteratusok, akik saját vagy a mások pörös ügyeiben rendszeresen eljártak az illetékes hatóságoknál. Márpedig a pörös eljárások Szlavóniában is latin nyelven folytak, és Csánki szerint igen szép latin nyelven. Az iratokat azután hazavitték, és mielőtt elrakták a „pixisbe”, még egyszer átolvasták. Vagyis sok-sok generáción keresztül verzátusok voltak olyan közegben, ahol a latin nyelvet használták. Tudott, hogy Magyarországon általában is egy viszonylag romlatlan latin nyelvet használtak a középkorban. Különösen áll ez, ha az itáliaiak vagy a franciák nyelvhasználatával vetjük össze. Ott ugyanis a leánynyelvekkel könnyen kontaminálódott a latin. Mindezeket tudva számunkra most már érthető, hogy a barbár északról jött gyerekifjú János honnan hozta azt a könnyed nyelvtudását, amelyet itáliai kortársai úgy megbámultak.

Az összeesküvéstől, annak földerítéséről pedig még messze vagyunk ugyan, de egyet máris tudunk: azt, hogy miért együtt vállalkoztak erre.

I.

Calistus etc. Dilectis filiis Johanni de Chesmicze preposito ecclesie Titeliensis Colocensis diocesis et nobili viro Petro fratri ac dilectis in Christo filiabus nobilibus mulieribus Barbare relicte quondam Pauli etiam de Chesmicze vidue matri necnon Elene eiusdem Johannis sorori salutem etc. Devotionis vestre sinceritas promeretur ut notis vestris in his presertim que ad animarum vestrarum salutem redere valeant quantum cum deo possumus favorabiliter annuamus. Hinc est quod nos vestris devotis supplicationibus inclinati ut sacerdotem ydoneum secularem vel regularem in vestrum possitis eligere confessorem etc. Confessionale de semel in vita de reservatis et de plenaria in mortis articulo cum clausula jejunii. Sub datum Rome apud Sanctumpetrum anno etc. MCCCCLVIII^o decimo Kal. Junii. Pontificatus nostri anno quarto.

(Reg. Vat. 462. f. 253^v.)

II.

Calistus etc. Dilectis filiis Johanni de Chesmicze preposito ecclesie Titeliensis Colocensis diocesis et dilecte in Christo filie nobili mulieri Barbare relicte quondam Pauli eadem de Chesmicze vidue Colocensis et Zagrabiensis diocesis eiusdem Johannis matri Salutem etc. Sincere devotionis etc. Altare portatile in forma. Sub datum in Rome apud Sanctumpetrum anno etc. MCCCCLVIII^o decimo Kal. Junii. Pontificatus nostri anno quarto.

(Reg. Vat. 462. f. 254^r.)

III.

Littera passus in forma pro Johanne de Chesmicze preposito ecclesie Titeliensis Colocensis diocesis in forma usque ad numerum sex. Sub datum Rome apud Sanctumpetrum anno etc. MCCCCLVIII^o decimo Kal. Junii. Pontificatus nostri anno quarto.

(Reg. Vat. 462. f. 254^r.)

IV.

Calistus etc. Dilecto filio Galeoto Martio Civi Narniensi Salutem etc. Sincere devotionis affectus etc. Altare portatile in forma. Sub datum Rome apud Sanctumpetrum anno etc. MCCCCLVIII^o decimo Kal. Junii. Pontificatus nostri anno quarto.

(Reg. Vat. 462. f. 253^v.)

Jegyzetek

¹ Vitéz Jánosra: Bónis György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 149–150; Szakály Ferenc, *Vitéz János, a politikus és államférfi*, in *Vitéz János emlékkönyv*, Esztergom Évlapjai, (1990), 9–38; utóbbi a családi körülményekkel nem foglalkozik. Janusra: Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931; Tóth István, *Janus Pannonius származása*, ItK, 69(1965), 603–613; Uő, *Janus Pannonius genealógiája*, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. Kardos Tibor, V. Kovács Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria saeculorum Hungariae, 2), 65–76; Pais Dezső, *Befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya*, összeállította Horváth Mária, ItK, 82(1978), 364–370; ifj. Bartha Lajos, *Janus Pannonius szülőhelyének kérdéséhez*, ItK, 86(1982), 179–182. Jóllehet a Kesincei nevet mint Janus Pannonius családi nevét Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia*, Romae, 1860, II, 320. hiteles oklevélkiadása már megcáfolta, a szegény ácsról mint apáról szóló elbeszélés forrását Koller József, *Historia episcopatus Quinqueecclesiensiarum*, Posonii, 1796, IV, 29–30. már kétszáz éve hiteltelennek nyilvánította, mégis ezek a megcáfolt adatok újra meg újra fölbukkannak, és élnek még napjainkban is!

² Huszti, *i. m.*, 178.

³ *Archivio Segreto Vaticano*, Reg. Vat., 462, ff., 253^V–254^I.

⁴ Csánki Dezső, *Körösmegye a XV-ik században*, Bp., 1893 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, XV, 12), 120, 130–131.

⁵ *Zsigmondkori Oklevéltár*, I–VI, szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, Bp., 1951–1999, II, 90. o., 5772. sz.

⁶ MHH, I, XXVI, p. 164; DL, 34004. Az adatra Szentmártoni Szabó Géza hívta föl a figyelmemet.

⁷ DL, 34075.

⁸ Sevilla, *Biblioteca Colombina y Capítular*, 7-1-15, f. 10^V.

⁹ *Threnos in Racacinum cubicularium*, El. I, 15, 187. „Sume simul lacrymas fratri paullo ante negatas.”

¹⁰ *Threnos de morte Barbare matris*, El. I, 6, 122; *De inundatione*, El. I, 13, 197.

¹¹ Lukcsics Pál, *XV. századi pápák oklevelei*, Bp., 1938, II, Nr. 576, 729.

¹² Csánki, *i. m.*, 19–20.

¹³ Mályusz Elemér, *A szlavoniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban*, LK, 9(1931), 292–294.

¹⁴ Mályusz, *i. m.*, LK, 6(1929), 101.

¹⁵ Uő, *i. m.*, LK, 10(1932), 97–98.

¹⁶ Uő, *i. m.*, LK, 6(1929), 109; 10(1932), 257–259.

¹⁷ DL, 35058.

¹⁸ Mályusz, *i. m.*, LK, 6(1929), 120.

¹⁹ Uő, *i. m.*, LK, 10(1932), 258–259.

²⁰ *Uo.*, 100.

²¹ Uő, *i. m.*, LK, 12(1934), 117–118.

²² *Uo.*, 114–115.

Csezmiczétől Pannóniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában

1458 májusában két jövevény lova kerülgette Róma szűk utcáiban a nyári melegben bűzölgő szemétkupacokat. A hajdani világbirodalom fővárosának romjai között haladtak útjuk célja, a Vatikán felé. Bámészkodtak, különösen a fiatalabbik. Most látta először az Urbsot, pontosabban azt, amit abból a természetes pusztulás, meg a rongáló emberkéz és a szívósan terjeszkedő vegetáció meghagyott. Az ifjabb látogató északról származott, a hegyeken túlról jött, magyarországi nemes család sarja volt. Útiokmányait nobilis Johannes de Chesmicze névre állították ki. Itáliában, ferrarai és padovai tanulóévei alatt, költői nevén, Janus Pannoniusként vált ismertté. Kísérője, a Rómához közeli Narni szülötte és polgára, Galeotto Marzio nem először járt a városban. Ezért, de nemcsak ezért, az ő tekintetét inkább csak az enni-innivalót kínáló kocsmák kirakatai vonzották.

A két jövevény, legalábbis Janus, hivatalos úton volt. Több mint egy évtizedes itáliai tanulmányútja végén jött a pápai udvarba, hogy legújabban elnyert egyházi méltóságához, a titeli prépostsághoz megerősítést nyerjen. Egyúttal, mint ahogy az az ő korában szokásos volt, folyamodott még egész családja számára szabad gyóntatóválasztás és hordozható oltár privilégiumáért is. Minderre az engedélyt Callixtus pápától meg is kapta.¹

Mivel a kúriai ügyintézésnek megvolt a megszabott ideje, Janusnak jócskán volt alkalma a városban nézelődni. Nézelődni, szemlélődni és a látottakat önmaga számára megfogalmazni: a költő Janus római látogatásának ezt az emlékét vitte magával. Hagyatékában fennmaradt egy vers, amely szerintem az ekkor rögződött benyomásokról tanúskodik:

Quisquis es, ignotis huc vecte a sedibus hospes,
advena nunc, olim civis et ipse meus.
Seu levis ambitio, seu lis te huc improba duxit,
seu peregrinandi religiosus amor,
hoc te, care hospes, precor urbs veneranda Quirini:
cum segura tuis otia rebus erunt,
percensere meas pia sit tibi cura ruinas,
sic videas patriae moenia salva tuae.
Vel si festinas, semel udo lumine saltem
aspice, sim qualis, concipe qualis eram.²

Janus versében Romulus városa szólítja meg az ismeretlen helyről jött vendéget, aki most jövevény ugyan, de egykor az ő polgára volt. Kéri, hogy akár hivatali ambíció, pörös ügy vagy zarándoklat szándéka vezette ide, ha most jól haladnak is ügyei, legyen arra jámbor gondja, hogy mielőtt hazája épségben lévő falait (viszont)látja, tekintse meg az itteni romokat. Ha pedig nagyon sietős az útja, akkor legalább vessen egy könnyes tekintetet mostani állapotára, ebből megbizonyosodhat arról, hogy milyen volt valaha.

A verset olvasva, első tekintetre úgy tűnik, hogy ez is egy a sablonos Róma-síratók sorából. Hogy Janus is csak azt ismétli, amit századok óta, Hildebert de Lavardin, Petrarca vagy a kortárs Aeneas Silvius Piccolomini mond: a romok árulkodnak a hajdani nagyságról. Valóban, Janust is megragadta már korábban is a téma. 1452-ben, a Frigyes császár koronázására írt hosszabb versében olvassuk a toposzt ismétlő sorokat:

Talem nunc stratis Romanam moenibus urbem
aspicimus, sola molem testante ruina.³

Az önálló Róma-vers több ennél, a jövevény Janus személyes mondanivalóját tartalmazza. Azt, amit a friss élmény, a látvány hatására fogalmazott meg. Őt a „levis ambitio” hozta ide. Dolgai, személyes ügyei igazán jó irányba haladtak. Az új király, Mátyás környezetében is, a hierarchiában is nagy karrier várt rá. Ezért rendelték haza, ezért volt most Rómában, hogy az induló karrierre a pápai hivatal is rátegye a bélyeget. A pusztulást lehelő városból, amelyet éppen Callixtus pápa kerített körül úgy-ahogy, a Hunyadi kardja védte hazába készült. Amely haza ekkor védőfalként szolgált az egész kereszténységnek. Callixtus, mint az egyház feje és mint az Bullájából közismert, a legnagyobb tisztelettel adózott a nándorfehérvári helytállásnak. A pápai udvarban nagyon jól tudták, hogy az ifjú magyarországi supplicanst milyen szoros kapcsolat fűzte a törökverő, most trónra került Hunyadi-családhoz.

Bármennyire számon tartott személy lehetett Janus a Kúria falain belül, magában a városban ő csak egy bámészkodó jövevény volt. „Advena nunc” – mondja a versben. Ha valaki, hát ő kétszeresen is jövevény volt, most mint látogató itt a városban, és több mint egy évtizede jövevény volt már Itáliában. Egy más égtájról, a hegyeken túlról jött Ferrarába. És hogy erről el ne felejtkezzék, arról gondoskodtak diáktársai. A közjük csöppent idegent többen is csúfolták. Talán külseje, öltözte is más volt, ami feltűnést kelthetett. Tudjuk, hogy könnyen bánt a latin nyelvvel, de bizonyosan másképpen ejtette a szavakat, mint azt Itáliában megszokták. Azt se feledjük, hogy védett környezetből jött. A váradi püspök unokaöccse volt, akit a főpap udvarában taníttatott. Megszokta, hogy korán megnyilvánuló tehetségét nagyon is elismerik. Talán egy kicsit túlságosan magabiztos viselkedése is hozzájárult ahhoz, hogy idegen voltát annyiszor a szemére hányták. A diákseregben ő volt az északról jött, aki ennek következtében „medvetejen nevelkedett”.⁴ Még azért is csúfolták, mert az anyja neve véletlenül éppen Barbara volt.⁵ Rajta még azon is csodálkoztak, hogy az a távoli nyers föld hogyan is tud egyáltalán ilyen tehetséget produkálni.⁶ Az alkalmi gorombaságokat egy-egy védekező vagy visszavágó verséből ismerjük. És még ha a legnagyobb dicséretekkel halmozták el, akkor is érezzük a „hosszánk képest” összemérés kellemetlen mellékízét. Mint ahogyan az őt igazán elismerő és szerető Guarino véleménye, „gente Pannonicus, Italicus moribus”, azt jelenti: bárha Pannóniában született, közülünk való. Két diáktársától is megkapta a legfájóbb jelzőt, azt, hogy „barbár”. Igaz ugyan, hogy az ügy nem nélkülözte az előzményeket. Mindkét esetben ő volt a kezdeményező azzal, hogy mások irodalmi vagy éppen költői produkcióját becsmélte. Az egyik alkalommal egy korábbi méltatója, Tito Strozza, egy honfitársa védelmében vágta Janus fejéhez azt, hogy barbár.⁷

„Advena”, messziről jött, tehát barbár. A legcsúfabb jelző, amelyet az ő körében ráakaszthattak. De hát ki is barbár? Az ókorban a minősítés jelentése pontosan körülhatárolt: mindenki, aki nem tartozott a római birodalomhoz, barbár volt. Janus korára a szó pejoratív értelemben jelenthette a másságot. Így mondhatta például a görög Theodórosz Gazész ferrarai rektori bemutatkozó beszédében, származása miatt szabadkozva: „quasi Graeci barbari quidam essent et a genere Latinorum alieni.”⁸ De Itálián belül is tért hódíthatott a „barbaries”. Ilyen volt például a ferrarai udvar franciás udvari kultúrája, amelyet azután, Janus szerint is, Guarino irtott ki gyökerestől.⁹ De még magában Rómában is a barbárság jutott uralomra Lorenzo Valla szerint azóta, hogy már nem a régiek romlatlan latin nyelvét használták.¹⁰

Valla pedig kérelhetetlen ellensége volt ennek a barbárságnak. Közismert személyiség volt ő Janus korában, akinek munkásságát Ferrarában is nagyon tisztelték. Igaz, ő is tisztelő híve volt Guarino latin nyelvet művelő pedagógiai munkásságának. Valla ellenfeleit, olykor még az ókori szerzőket is saját latin nyelvi normái szerint javította.¹¹ Rigorózus vállalkozásai során, ha vitára került sor, volt, hogy Guarinót tette meg döntőbírónak. A latin nyelvhelyességet tanító hatalmas munkája, az *Elegantiae linguae Latinae* első fejezetéhez írt előszóban fejtette ki részletesen műve megírásának indítékait és a megvalósítandó programot. Lorenzo Valla szerint valamennyi hajdani világbirodalmat, így a görögökét és a perzsákét is

fölülmulta a rómaiaké. Ez utóbbi ugyanis nemcsak a határait tolta messzire, leigázva az útjába kerülő népeket, hanem eljuttatta mindenhová a római nyelv, a „lingua Romana” használatát. Ezáltal elterjesztette a műveltséget, a törvények tudományát, és általában a lehetőséget a tudományok művelésére. Így állt elő az a helyzet, hogy ezek a korábban leigázott népek többé nem nevezhetők barbárnak: „hec denique prestatit ne barbari amplius dici possent.” És ha bánták is önállóságuk és szabadságuk elvesztését, a latin nyelv, anyanyelvük mellett, számukra komoly gyarapodást jelentett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy ha már ki is váltak a birodalomból, a „sermo Romanus”-t megőrizték. Ezek után elveszett ugyan a nagy Római Birodalom, mégis „Nostra est Italia, nostra Gallia, nostra Hispania, Germania, Pannonia, Dalmatia, Illyricum multaeque alie nationes: ibi namque romanum imperium est ubicunque romana lingua dominatur.” És ez a latin nyelv egységes, nem úgy, mint az egymást sem értő görögöké. Ezen a nyelven a külföldiekkel is el lehet beszélgetni. Maga Róma időközben a gallok támadásának esett áldozatul, minden elpusztult. Századok óta nem beszélnek, de nem is olvasnak már itt latinul. Az okokat most már nem érdemes kutatni. Arra kell inkább figyelni, hogy az irodalommal együtt lehanyagolt más művészetek, a festészet, a szobrászat és az építészet most megújulóban van. Arra kell tehát törekedni, hogy ha Rómát nem is, de a római nyelvet és a vele együtt járó tudományokat fölélesszék. Hadba hívja hát a római polgárokat, azaz az írástudókat és a római nyelv művelőit a jól ismert cicerói formulával: „Quousque tandem, Quirites (litteratos appello et romane lingue cultores, qui et vere et soli Quirites sunt, ceteri enim potius inquilini), quousque, inquam, Quirites, urbem nostram, non dico domicilium imperii, sed parentem litterarum, a Gallis captam esse patiimini? Id est latinitatem a barbarie oppressam?” Meddig tűrik még, hogy a barbárság nyomja el a latinitást? Camillus kell, hogy a példa legyen, aki Róma tekintélyét helyreállította. Őt kell utánozniok a latin nyelv helyreállításáért harcba szállóknak – olvassuk Valla előszavában.¹²

Lorenzo Valla megfellebbezhetetlen tekintély volt abban a körben, amelyben Janus itáliai tanulmányait kezdte. A programertekezésnek önmagán belüli logikus érvelése nagy hatással volt a hajdani provinciából, Pannóniából érkezett ifjúra. Felismerte régi-új társadalmi helyzetét, azt, hogy ő polgártársa az itáliaiaknak. Ez akkor ott az ő számára az újjászületést, vagy még inkább az előtte eddig ismeretlen önazonosságra való ráébredést jelentette. Keresztneve mellett a Pannoniust ismereteink szerint először ő használta következetesen. Nem kétséges, hogy e névhasználatra Lorenzo Valla művéből nyerte az indítékot.

Valla gondolatai közül volt olyan, amely még külön is szólt Janushoz. Az például, hogy „exteri nobiscum in loquendo consentiunt”. Ha korábban csúfolták idegennek tűnő latin beszéde miatt, az most egyenesen dicséretre változott. Mert lám most ő Valla elméletének eleven tanúságtévője, annak a tételnek, hogy vannak, akik az idegen környezetben is megőrizték a latin nyelv tudását. Méghozzá egy viszonylag romlatlan, az anyanyelvvel nem kontaminált latin nyelvvel büszkélkedhetett.

Az *Elegantiae* programjának Janusra tett hatásáról elsőként egy versfüzér tanúskodik. Guarinót, a szeretett mestert ruházta föl az új Camillus nevével. Ő a latin nyelv restitutora, ezért méltó arra, hogy tiszteletére győzelmi dalt énekeljenek.¹³

Ha most visszatérünk a már korábban tárgyalt Róma-vershez, akkor, Valla tételeit ismerve, egyszerre világossá válik annak Janus személyéhez kapcsolódó sok vonatkozása. „Advena nunc, olim civis et ipse meus” – olvassuk a második sorban. Tehát a romok közt bolyongó jövevény valójában egykori otthonában járt. A hajdani (örökös) polgár ott a várost alapító atyákkal találkozott. Romulus (= Quirinus) városa szólt hozzá. Majd Remus árnya vette át a szót, hogy Ovidiustól kölcsönzött szavakkal figyelmeztesse a látszat és a hajdani valóság közötti különbségre:

Aspice, sim qualis, concipe, qualis eram.¹⁴

Nem tudjuk pontosan, hogy Janus mikor ismerte meg Valla értekezését. Valószínűnek tűnik, hogy 1450 táján. Az viszont már bizonyos, hogy padovai tanulmányai idején, tehát 1454 és 1458 között volt egy saját kézirat *Elegantiae*-példánya, amelyet diáktársainak is kölcsönadott tanulmányozásra.¹⁵

Még talán az új fölismeréssel hozható kapcsolatba Johannes – Janus névváltoztatása is. A Guarino környezetében nagyon népszerű Plutarkhosznak *Quaestiones Romanae* című művében olvashatta azt az elbeszélést, hogy a „barbár” Itália földjére Janus isten hozta a kultúrát és a humanitást.¹⁶ Az ő magyarországi névalakja és a legősibb itáliai isten neve nagyon is összecsengett. A Vallától kijelölt program szellemében, annak engedelmeskedve, ő maga valósággal újjászületve, új névvel, mint Janus Pannonius indult vissza az egykor a Római Birodalomhoz tartozó, de időközben barbárrá lett Pannóniába, hogy elsőként vigye oda a nyelvében és szellemében megújult humanitást.

De nagyon tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy az új önfelismerés, az, hogy ő a virtuális római birodalom polgára, ellentétben állt korábbi identitástudatával. Nem: mint itáliai megnyilatkozásai is tanúsítják, ugyanolyan büszke maradt családjának ősi szlavóniai, de magyar nemességére.¹⁷ Karrierjét is ez alapozta meg. Ha lettek volna kétségei (de bizonyosan nem voltak), Vallánál erre is megtalálhatta a megfelelő választ. A teoretikus külön foglalkozik e kérdéssel. Szerinte nincs ellentét a nemzeti kultúrák és a latin között. A latin nyelv tudása csak gazdagítja az anyanyelveket, úgy, ahogyan egy belefoglalt drágakő ékévé válik az őt körülvevő aranygyűrűnek.¹⁸ Janus két lábbal állt a valóság talaján is. Kettős identitástudattal és az ebből fakadó kettős hivatástudattal tért haza 24 éves korában Itáliából.

Jegyzetek

¹ A Janus Pannonius római hivatalos útjával kapcsolatos okleveleket lásd az e kötetben is megjelent, *III. János püspök, azaz Janus Pannonius családjáról* című tanulmányban.

² Ep. I, 324.

³ *Ad Fridericum imperatorem pro pacanda Italia*.

⁴ Ep. I, 126.

⁵ Ep. I, 326.

⁶ Ep. I, 148.

⁷ Desine, Jane, meas tenuis vel carpere musas, / aut edas versus, barbare inepte, tuos. A szöveget javítottam! A vers két, ferrarai eredetű kéziratban is fennmaradt: Vat. Barb. 42, 329v és Toledo, Arch. y Bibl. Capitolare, Ms 100.42, 239v. Sesto Prete, *Two Humanistic Anthologies*, Città del Vaticano, 1964 (Studi e Testi, 230). Strozza verse (Erot. IV, 24): Barbarus est, quicumque capi virtutibus istis / se negat, et tantum non probat ingenium. Janus Lodovico Carbonét támadó epigrammája (Ep. I, 90.) szolgáltatta az okot Strozza viszonzó versére.

⁸ Alfred Gercke, *Theodoros Gazes*, Greifswald, 1903, 3.

⁹ *Panegyricus in Guarinum Veronensem*, 917–918, 470–473.

¹⁰ Laurentii Vallensis *De elegantia linguae latine proemium primum*, in Mariangela Regoliosi, *Nel cantiera del Valla: Elaborazione e montaggio delle „Elegantie”*, Roma, 1993 (Humanistica, 13), 121.

¹¹ „Corrector veterum, contemptor Valla novorum.” *Paneg. Guarini*, 799–801. Valláról Janusnak két epigrammája még: Ep. I, 33. és Ep. I, 134.

¹² *I. m.*, 120–125.

¹³ Ep. I, 56., 113. Ábel Jenő, *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia: Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Budapestini–Lipsiae, 1880, 124/5, 124/6, 125/1, 125/3.

¹⁴ Ov. fasti 5, 460, ahol Remus véres árnya szól!

¹⁵ 1461-ben kéri tőle Prothasius olmützi püspök: „Si habes Elegantias Laurentii Vallae cum Invektivis in Poggium, quas mihi Patavii accomodaveras, cum aliquo certo cursore aut alio trans mitte.” Ábel, *Analecta*, i. m., 93.

¹⁶ Plvt. Quaest. Romanae 22. Latin fordítása a Guarino-tanítvány Gian Pietro da Luccától: Plutarchi, *Opuscula moralia*, Lugduni, 1549, 436.

¹⁷ „Sanguinis et clari nobilitate prior” – mondja magáról egy diáktársának. Ep. I, 305.

¹⁸ „Et sicut gemma aureo inclusa anulo non deornamento est, sed ornamento, ita noster sermo accedens aliorum sermoni vernaculo contulit splendorem, non sustulit.” Valla, i. m., 121.

Janus Pannonius és Venantius Fortunatus

Vitathatatlanul festői az a kép, amelyet a Guarino-panegyricus közepe táján találunk. Egy pompás oszlopcsarnokban trónol itt a megénekelte mester. Ezt az építményt a Dráva partján állítja majd neki Janus. Janus, a költő, aki elsőként hozta a Helikonról a Múzsákat a Dunához.¹ Mindez éppen úgy történik, ahogyan egykor Vergilius tervezte a márványtemplomot Octavianus-Augustus számára. Vergilius, aki elsőként viszi Mantuába a Helikonról a Múzsákat.² Janus ezután tovább játszik a képpel. Ő maga mint főpap halad kortársai élén a mester ünneplésére. Ez az ünnep vitathatatlanul a csúcsa az egész műnek, amelynek az a célja, hogy ércnél maradandóbb emléket állítson a szeretett mester számára.

Janus költői életművéből mindmáig a Guarino-panegyricus részesült a legnagyobb megbecsülésben. Elsőrendű forrásként szolgált ugyanis a mester életéhez, pedagógiai rendszerének rekonstrukciójához és általában a ferrarai diákvilág megismeréséhez. A költő eredeti szándéka is megfelelő méltánylást kapott. Rosmini szerint ez a mű a legnagyobb és leggazdagabb megnyilvánulása a hálának, amelyet tanítvány mesterének adhat. Még a szigorú Voigt is a hála emlékművének tartja.³ Csak az irodalomtörténész van nehéz helyzetben, ha a művet vizsgálja.

A dicsőítő műalkotásoknak folyamatos az európai hagyománya. A retorika ókori mesterei a laudáció pontos és alapos leírását hagyták ránk. Ezeket Janus korában és körében is jól ismerték. De a Guarino-panegyricus ezeknek a szabályoknak nem engedelmeskedik. A ferrarai években már nagyjából elkészült, és azután még sokáig javított vagy bővített művet a kézikönyvek sémáiba nem tudjuk belegyömöszölni. Derítsük föl bár valamennyi részlet ókori párhuzamát, nyesegessük le az ókori mintáktól idegen hajtásokat, maga a mű elrendezésében, fölépítésében, azaz szerkezetében egyes részletektől eltekintve megközelíthetetlennek találtatott. Huszti Józsefnek kellett igazat adnunk, aki megállapította, hogy az epigrammákban jeleskedő költőnek nem volt erőssége az epikus szerkesztés.⁴ Legalábbis nem úgy, ahogyan azt az ókori teoretikusok szabályozták, a humanista szerzők pedig hüen követték.

Folyamatban van Janus epigrammáinak új kiadása. Török László szorgalmas és szerencsés föltáró munkája alapján hihetetlenül árnyalt képünk van már a versek frazeológiai háttéréről. Arról, hogy az ismerten csodálatos memóriával rendelkező Janus verseiben milyen ókori vagy középkori költő ismerete tűnik föl. Az eddig közismerten idézett ókori szerzők mellett akadunk más forrásokra is. Föl-fölbukkan például Janus soraiban az ókori kánonba nem sorolható Venantius Fortunatusra emlékeztető költői megoldás is. Még hozzá nem is, ahogy az egyházi környezetből jövő Janustól várhatnók, a liturgiába századok óta beépült himnusz-költő fordulataival találkozunk, hanem világi verseinek ismeretével.

Csak szórványos adataink vannak arra, hogy a XV. században olvasták ezt a VI. századi költőt. Már csak ezért is érdemes megvizsgálni, hogy a Vergilius és Martialis bűvöletében élő Janust ugyan milyen szálak fűzték e korai elődjéhez. Elődjéhez, mert Venantius Fortunatus ugyancsak az ókori szerzők követője volt. Ez egyben óvatosságra is int, arra, hogy bármikor közös forrással kell számolnunk. Minthogy ez gondos vizsgálattal kizárható, bizonyosak lehetünk abban, hogy Janus és Venantius között közvetlen volt a kapcsolat. Janus ismerte Venantius Fortunatusnak föltehetően teljes versgyűjteményét.

Hol juthatott Janus kezébe a költőelődjé corpusa? Hogy Ferrarában olvasták volna, annak semmi nyoma. Pedig ismeretségük korai, mert Janusnak egy elfogadottan nagyon ifjúkori verse, a „láb-fájós elégia” már venantiusi fordulattal kezdődik. „Ardua sacrae celebras seu moenia Cirrhae” – írja Janus.⁵ „Ardua sacrae baptismatis aula coruscat” – olvassuk Venantiusnál.⁶

Érdekes jelenségre figyelhetünk föl akkor, ha a venantiusi reminiscenciákat kigyűjtjük. Ezek ugyanis jól elkülönülő csoportokba rendeződnek. Külön füzére van például a Guarinóra

írt epigrammák egy csoportjának, ahol a szókapcsolatok Venantiusra utalnak, például: „Guarini manat ab ore cibus”, vagy az ujjongó fölkiáltás: „flore lingua Latina”, amelynek változatai Venantiusnál már megtalálhatók.⁷ Egyébként ezek is egy korai rétegét képezik Janus költői életművének. Később ugyanis a Lorenzo Vallát csodáló költő az Elegantie nyomán már mint új Camillust ünnepelte újabb epigrammaiban Guarino mestert.

Janusnak anyját, Borbálát gyászoló epitáfiuma, mint ismeretes, a következő sorral kezdődik: „nobilior vitae meritis quam praesule nato.”⁸ Az epitáfiumokat ontó Venantiusnál a „nobilior meritis” vagy hasonló társai sokszor előfordulnak a sírföliatokban: „nobilis et merito nobiliore potens”; „sed magis in Christo nobilior merito”; „nobilitas generis, nobilior genitis”.⁹ De fölbukkan a formula Janusnál a korai, Andreolára írt epitáfiumban is: „plus tamen est natis nobilitata suis.”¹⁰

Venantiusnak kötetnyi verse maradt fenn, amelyek templomok, építmények elkészültét ünneplik. Amikor Vitéz János elfoglalta esztergomi székhelyét, ott valami erődítményt épített, hogy a vár biztonságát megerősítse. A védmű elkészültét a költő unokaöcs hosszabb epigrammával ünnepelte. Ennek két sora így hangzik:

Condidit hoc pastor Ioannes nobile septum
in patulo positae ne raperentur oves. ¹¹

Az első sor mintája Venantiusnál a Mosella fölött elkészült püspöki várra írt föliatban olvasható: „condidit optatum pastor ovile gregi.”¹² A második sor pedig Venantiusnak egy püspökre írt sorára emlékeztet: „bestia ne raperet, munit ovile Dei.”¹³ Venantiusnál a gondos főpásztor képe sokszor előfordul építkezésekkel vagy a hívek oltalmazásával kapcsolatban. Hogy valóban föliatként kerültek-e ezek a versek az épületekre, azt vitatják.¹⁴ Janus verse fölépítésében ugyan követi a valódi föliatok formáját – időmeghatározás, majd a műtárgy megnevezése, valamint az építtető auctor föltüntetése –, terjedelme miatt mégis aligha véshették kőbe. Bár Janus versének mintája bizonyosan Venantius sokszor megfogalmazott változatai között keresendő, létrejöttének ösztönzője a helyi hagyomány is lehetett. Kubinyi András figyelmeztet arra, hogy az esztergomi érseki székhelyen Vitéz előde, Szécsi Dénes komoly gondot fordított a hitélet helyreállítására is. Ez még okleveleiben is tükröződik, ahol gyakran fordul elő az arengákban a „pásztori gondoskodásra” való hivatkozás.¹⁵ Az érseki kancellária korábban kiadott okleveleinek formuláit nyilvánvalóan gondosan áttanulmányozta az utód és a vele mindig együttműködő költő-unokaöcs. Talán éppen ezek az arengák idézték föl Janusban a korábban sokat olvasott venantiusi versek fordulatait. Az építkezés pedig jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy a gondoskodó, jó pásztor képmását most már nagyon szeretett nagybátyjára ruházza.

Janus és Venantius Fortunatus kapcsolatát illetően a költőelőd a legnagyobb meglepetéssel a Guarino-panegyricusszal kapcsolatban szolgál. Van Venantiusnak egy magasztaló verse a frank uralkodó, Sigibertus nevelőjéhez, Gogóhoz.¹⁶ A kiváló és nagyon megbecsült pedagógusra írt ötvensoros művet akár Janus több mint ezersoros költeménye korai vázlatának is tekinthetjük. Részletes összevetésre itt most nincs lehetőség. Csak arra utalhatunk, hogy a két mű fölépítése azonos sémát követ. Janusnál bő kifejtésre kerül az, ami Venantiusnál mintegy vezérmotívum formájában található. Venantiusnál Orpheusz hangjára megszelídülnek az állatok, de megindulnak helyükről a hegyóriások is. Ez a tíz sor mintegy bevezetője az egész versnek Venantius művében. Janusnál ebből egy külön *Praefatio* lesz, amelyben a Kheirón nevelte ifjú Akhilleusz bűvöli el énekével a természetet. Nincs arra irodalmi minta vagy képzőművészeti ábrázolás, amely a derék kentaur nevelte hősnek a természet fölötti hatalmáról tanúskodnék. Janus itt maga tetszeleg Akhilleusz-Orpheusz szerepében, hogy soktudományú mestere, Kheirón-Guarino dicséretébe kezdjen. Venantiusnál a bűvös hangra messziről sereglenek a tanítványok, hogy a „fonsból áradó nektártól”

fölüdüljenek. Venantiusnak a témát variáló soraiból Janusnál valódi eposzi katalógus lesz. Fölsorolja az összes jelentős Guarino-tanítványt, kinek-kinek jellemző kiválóságát is megemlítve. Természetesen a Ferrarába messze földről sereglő tanítványok úticélja itt is az, hogy a *fons*ból merítsenek.¹⁷ Venantiusnak még mindig a mestert magasztaló 23. sorában bukkant Janus a „dives prudentia regnat” megállapításra. Ez költőnknek tüstént eszébe juttatta a Guarinónak is nagyon kedves és ezért nyilván sokszor elhangzott toposzt a platóni bölcsék kormányozta közösség virágzásáról. A panegyricusban ezen a helyen el is helyezte tíz sorban a gondolat költői kibontását.¹⁸ Venantius a 25–26. sorokban a pedagógus kiegyensúlyozott lelki alkatát dicséri:

Sed vicibus mundum modo sol modo nubila complent
at tua semper habent corda serena diem.

Janus az időjárás változásából csak a Nap (*sol*) említésére figyelt. Guarino eminens diákja a maga művébe itt beillesztette Martianus Capella *Naphimnus*ának átköltött változatát.¹⁹

Venantiusnál valamivel a vers közepét követően (29–30) találjuk hősének sajátos apoteózisát:

Visceribus promptis templum pietatis haberis,
muneribus sacris es fabricata domus.

Nagyon szabadon talán úgy értelmezhetjük ezt a két sort, hogy a mester maga a jámborság megtestesült temploma, olyan ház, amely szent ajándékokból építetett. Ezek a sorok Janust a vergiliusi helyre emlékeztették, a Mincius partjára tervezett emléktemplomra, benne Augustus szobrával. Nála a Guarino-panegyricus megfelelő helyén, túl a mű közepén ezért találjuk a Dráva partján az aranyba vont mestert magában foglaló templomcsarnokot, egy valódi templum pietatist, a tanítvány pietásának valóban monumentális emlékét.²⁰ Venantius a 31–34. sorokban a mester külső megjelenését dicséri, amely illik az előzőekben bemutatott kiváló belső tulajdonságaihoz. Ez a megfelelés vagy inkább megfeleltetés a laudatio műfaji követelménye volt. Guarino portréját a róla mintázott éremről ismerjük. Nagyon karakterisztikus arc, amelyet a művész nem is igyekezett előnyösebbé tenni. Janus úgy oldotta meg a kérdést, hogy a mester tanítványai körében mindig nyájas arcát említi.²¹ Ez bizonyára megfelelt az igazságnak és a venantiusi minta főttebb idézett 26. sorának is.

A továbbiakban mindkét műben arról esik szó, hogy a kiváló mesterek ugyancsak kiváló uralkodók kedvelt és tisztelt kegyeltjei. Sigibertus ugyanúgy kedveli pedagógusát, mint Leonello d’Este Guarinót. Mind a két nevelő a szellemi képzést helyezte előtérbe a katonai gyakorlatok helyett. Venantius:

Diligis hunc tantum quantum meliora parasti
nemo armis potuit quod tua lingua dedit.

Janusnál Guarino érdeme nagyobb, mint Romulusé és Camillusé:

Alta Quirinus
fundavit Romae, reparavit regna Camillus,
sed tantum ambobus maior tua gloria, quantum
cedunt arma togae, concedit laurea linguae.²²

Ennél a helynél is tetten érhető, hogy Janus követi a Venantiusnál talált gondolatot. Viszont az is bizonyos, hogy ezek a sorok már abból az időből valók, amikor Valla nyomán Guarinót új Camillusként ünnepelte.

A gondolatmenet a továbbiakban is párhuzamosan halad: mind a ketten méltán váltak híressé, és örvendjenek is sokáig megérdemelt hírnevüknek. E gondolat hosszabb-rövidebb taglalásával zárul mind a két költemény.²³

A Guarino-panegyricus nagyon hosszú ideig készült. A mindenféle részletekkel bővített és így terjedelmesre duzzasztott mű még mai formában is őrzi az ötletadó ősvers emlékét. Ezt valószínűleg Janus se tagadta volna, mert meg volt róla győződve, hogy az ő műve jóval meghaladja a régi poéta teljesítményét.

Venantius maga illesztett összegyűjtött művei elé egy prózai előszót. Ebben mentegeti verseit, mert azok nehéz külső körülmények között születtek. Tanulmányai színhelyéről, Ravennából zárandokolt Tours-ba Szent Márton sírjához. Hogy oda eljusson, át kellett kelnie az Alpokon, a Dráván, az Innen, a Dunán és a Rajnán is. Így jutott Galliába a Pireneusokhoz. Olyan vidékeken járt, ahol júliusban is havazott. Verseit lóháton vagy félig alva írta, barbárok között, kimerülve a hosszú úttól és a zord időjárástól; a fagyos vagy részeg Múza ösztönözte, hogy mint új Orpheusz az erdőnek énekeljen. Választ is (csak) attól kapott. Ott, ahol az értő bírálót és a bátorítót egyaránt nélkülözte, társtalanul, ahol rekedten nyögdécselni csak annyit ért, mint énekelni, a barbároknál, ahol nem tesznek különbséget a libagágogás és a hattyú éneke között..., ő se verset énekelt, hanem csak csácsogott: „ubi mihi tantundem valebat raucum gemere quod cantare apud quos nihil disparat aut stridor anseris aut canor olor.”²⁴ Venantius hosszú panaszos mondatának latinul idézett része vergiliusi és propertiusi sorokra emlékeztet:

nam neque adhuc Vario videor nec dicere Cinna
digna, sed argutos inter strepere anser olores...²⁵

Így ír szerénykedve Vergilius. Propertius már Vergiliusra utal:

nec minor his animis aut sim minor ore: canorus
anseris indocto carmine cessit olor.²⁶

Vergilius és Propertius olyan irodalmi közélet részese volt, amelyben a költők egymáshoz mérték képességeiket. Venantius ezzel szemben olyan barbár földön volt magányos, ahol még az orpheuszi hattyúének és a libagágogás közt se tudtak különbséget tenni. Önértékelésével nem volt baj, csak az értő közeget hiányolta.

Vergilius és Propertius sorait természetesen Janus Pannonius is jól ismerte. A tőlük kölcsönzött képekkel először a Tribracóhoz írt versben találkozunk. A helyzet itt az, hogy az Itáliából jött költői kihívásra az Alpokon túlra került poéta olyan magányosságot fogalmazott meg, amelyet a Pallasz-kedvelte Pó-vidéke helyett a fagyos Duna és Mars véráztatta táján egy költő érezhetett:

Vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo
Musa loqui; externi barbara turba sumus.
... inter nam cygnos anseris ore crepo.²⁷

A körülményeket Janus akkor éppen olyan méltatlannak érezte, mint amilyenek közé Venantius került. A horatiusi *Ars poeticára* utalás még aláhúzza azt a kiáltó ellentétet, amelyet a két világ között érzett. Mélypontján lévén éppen egy érzelmi válságnak, még saját

költői értékét is kétségbe vonta. A hasonlatok később még egyszer visszatérnek a Henrik germán poétához írt versében:

... bene comparari
stridulus nunquam potuit canoro
passer olori.

Nos levi raucum strepimus cicuta...²⁸

Janus ebben a talán legutolsó versében már visszanyerte önbizalmát. Henrik Orpheuszhoz hasonlította, amire ő már megengedhette magának azt az álszerénységet, hogy magamagát csak verébnek tartsa. A helyzet itt egy kicsit közelít az ókori mintákhoz annyiban, hogy most már itthoni tájakon folyik a költők közötti vetélkedés. Ebben Janus méltán használhatta az ifjú költőcskével szemben a maga fölényét tanúsító hangot.

Janusnak ez a két verse jó példa arra, hogy elgondolkodjunk: csak a közös forrást látjuk-e, vagy azt is, hogy a hagyományt már Venantius szövege is gazdagította. Az Itáliából északra kerülő poéták mindegyike fázik és magányos a barbár földön. Janus elsőként tárgyalt versében ez megegyezik Venantius helyzetével. Ez lehet véletlen is, hiszen életkörülményeik hozták ezt magukkal. De Janus második versében három olyan hely is van, amely az ókori szerzőknél nincs, csak Venantiusnál található. Ilyen mindjárt az összehasonlítás jelölése. Venantiusnál „disparet” áll, Janusnál ugyanott „comparari”, Venantiusnál „stridor anseris”, Janusnál „stridulus passer”. Föltűnő, hogy saját hangját mind a két költő a „raucus” jelzővel illeti. Nehéz elképzelni, hogy a Venantiust jól ismerő Janus éppen e prózai sorokban ne ismerte volna föl a távoli rokon lelket.

A „lábfejős elégia” és a Guarinóra írt epigrammák korábbi csoportja alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy Janus nagyon fiatalon ismerte meg Venantius Fortunatus verseit. Ezek nagyon mélyen raktározódtak el emlékezetében. A VI. századi költő sorai vagy formulái mindig akkor bukkannak föl Janusnál, amikor a költő-elődhöz hasonló témához nyúl: kiváló szónokot dicsőít, epitáfiumot ír, vagy fölirattal emlékezik meg egy műalkotás elkészültéről. Föltűnő az is, „venantiusul” csak környezete egy részéhez szól, olyanokhoz, akikhez különös ragaszkodás fűzi. A Venantiustól kölcsönzött fordulatok azokban a versekben jutnak kifejezésre, amelyeket anyjáról, a korán árván maradt fiúnál az apa szerepét és helyét is betöltő Guarino mesterről és nagybátyjáról írt, akihez holtáig hűen ragaszkodott. Óvatosan vetem föl a gondolatot, hogy talán Vitéz váradi környezetében, tehát még nagyon is gyerekifjúként találkozott Venantius Fortunatus verseivel. Már bátrabban folytatom: nem éppen ez az ókori szerzőket elsőként követő poéta terelte-e Janus figyelmét az antikvitás felé?

Talán az is megfontolandó volna, hogy áll-e még a tétel a korán intellektuális érettségről tanúskodó fiatalember érzelmi életének fejletlenebb voltáról. Amit róla ezen a téren tudunk, az csak verseiből ismert. Vajon nem igényelne-e a kérdés megválaszolása a fentiek alapján nyomon követhető, bonyolultabb elemzést?

Végére hagytam a legfőbb tanulságot. A régészeti föltáró munkák során ma már világos, hogy a reneszánsz építkezés általában nem az előzmények megsemmisítésével történt. Nemcsak tovább építették új stílusban az épületet, hanem sokszor együtt épült reneszánsz loggia és gótikus erkély. Ezt ma már a budai vár és a visegrádi palotaegyüttes föltárása meggyőzően bizonyítja. Így lehet ez más művészetek esetében is. Ha valaki, hát igazán Janus az, aki elsőként hozta a Duna mellé az új szelek fújását. Ez az új azonban nem jelentette a régi teljes tagadását, csak annak hatalmas meggazdagítását.

Jegyzetek

¹ *Panegyricus in Guarinum Veronensem* (a továbbiakban Paneg.), 651–674.

- ² Verg. georg. 3, 10–25.
- ³ Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 151, 341.
- ⁴ *Uo.*, 106, 170, passim.
- ⁵ El. II, 1.
- ⁶ Venantius Fortunatus, *Opera poetica*, rec. et emend. Fridericus Leo, München, 19812 (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, 4,1), 2, 11, a továbbiakban: VF.
- ⁷ Ep. I, 185; VF 8, 1, 6.: „Tullius ore cibum.” Janusnál „flore in eloquio lingua Latina tuo”. Ábel Jenő, *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, Budapestini–Lipsiae, 1880, 125/3; VF 6, 2, 98.
- ⁸ Ep. II, 1.
- ⁹ VF 4, 13, 4; 4, 8, 12; 10, 15, 2.
- ¹⁰ El. II, 20.
- ¹¹ Ep. I, 15, 3–4.
- ¹² VF 3, 12, 20.
- ¹³ VF 3, 9, 98.
- ¹⁴ Wilhelm Meyer, *Der Gelegenheitsdichter Venantius Fortunatus*, Berlin, 1901 (Abhandl. Göttingen, Philol.-hist. Kl. NF 4, Bd. 5), 50–53, 68–69.
- ¹⁵ Kubinyi András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999 (METEM Könyvek, 22), 141.
- ¹⁶ VF 7, 1.
- ¹⁷ VF 7, 1, 11–22; Paneg. 438–509, a tanítványok katalógusa 623–650.
- ¹⁸ Paneg. 410–424, a Niccolò fejedelemsége alatt levő Ferraráról.
- ¹⁹ Paneg. 920–941.
- ²⁰ Paneg. 651–674.
- ²¹ Az érem Matteo de Pasti műve. Paneg. 822–824.
- ²² VF 35–44; Paneg. 410–437; 907–910.
- ²³ VF 49–50; Paneg. 880–919 és azután végig, mert nem tudott önmagának határt szabni.
- ²⁴ VF, p. 2.
- ²⁵ Verg. ecl. 9, 35–36.
- ²⁶ Prop. 2, 34, 83–84.
- ²⁷ Ep. I, 49, 7–8; Hor. ars 323.
- ²⁸ ifj. Horváth János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*, ItK, 78(1974), 610.

Egy ismeretlen Janus-elégia?

Az *Iter Italicum* két kötetének ismerete után már nem sok reményünk lehet arra, hogy Itáliában Janus neve alatt rejtőző versre akadjunk. A következőkben más úton, a filológia segítségével teszek kísérletet arra, hogy Janus verseinek számát eggyel szaporítsam.

A Biblioteca Ariostea egy ferrarai anyagot tartalmazó, a XV. század végéről való kéziratának elején egy 76 soros elégia olvasható, a következő fölirattal:

Versus domini Manuelis filii clarissimi
oratoris Quarini Veronensis
Preces gentis Stienteae ad beatum stephanum pontificem
in celebrationem natalis sui Stientae¹

A vers első sorai:

Huc ades, o Stephane, templi sanctissime praesul
Huc ades et sacris candidus ipse veni.

A terjedelmes verset Csonka Ferenc tanár úrnak erre az alkalomra készült műfordításában mutatom be.

A vers I. István pápa és vértanú, s stientai templom védőszentjének ünnepére készült. Nyomtatásban is olvasható Silvio Pasquazi, *Poeti estensi del rinascimento* című, már kétszer is kiadott gyűjteményében.² A szerző a kézirat tanúsága szerint Emanuele Guarini, a nagy Guarino Veronensis fia. Pasquazi kísérőtanulmányában azt írja, hogy bár nem vonja kétségbe a kézirat tanúságtételét Guarini szerzőségét illetően, mégis bizonyos észrevételeit nem hallgathatja el. Ilyen például az, hogy a vers Emanuelét kétszer is harmadik személyben emlegeti:

Bízzást az készítette a jó Manuele Guarinót
Hű őrként, aki most őrzi a templomodát (49–50)

majd:

És az a felszentelt Manuele neked hiven őrzi
Papként templomodát, mert hite jámbor, erős. (57–64)

Ezzel szemben áll a fohász kezdősora (63) első személyben:

Kérem azért Istent, hogy majdan mennybe kerüljön.

Továbbá hosszan sorolja a vers Manuele érdemeit. végül is – mondja Pasquazi – a szerzőnek sikerült az eredetileg Szent István pápa tiszteletére sikerült panegyricust a saját panegyricusává átformálni. Pasquazi ezután folsorakoztatja a vers formai és nyelvi bukdácsolásait, a szerző kritikátlan gyermeki fantáziáját, a nyelvezet bizonytalankodását és zavarosságát. Összességében ugyan nem tartja nagyon rossznak a verset, de ami az egészet mint könyörgést illeti, az szerinte nem több, mint ókori, pogány költők imitációja.³

Nézzük meg most már mi a verset. Színhelye Stienta, ma is meglévő kis falu Ferrara közelében, a Pó túlsó partján. Valamikor itt volt az Este-család majorja, innen szállították az

udvarba naponta a friss élelmiszert. És itt vakációzhatott az a diák, akinek ezt jutalmul Guarino mester megengedte:

Az csak a boldog, most igazán az a boldog a földön,
Kit kedves faluján ér el a könnyű idő.
Mert csudajó falun élni – a városi élet unalmas,
Géniusz él a falun – innen az is menekül.
Hej ti a fürge kopókkal nagyfülű nyúlra vadásztok,
Én pedig itt egyedül grammatikát magolok.
Lassan lépkedtek most lankás zöldfüvű réten,
Én pedig itt egyedül grammatikát magolok.
Törrel fogjátok meg a lomha, kövérke rigókat,
Én pedig itt egyedül grammatikát magolok...
Isztok jóízűen, tele vagytok jó falatokkal,
Friss puha ágy öleli elnehezült hasatok...
Hej, de szeretnék én is az enyhe Scienta vidékén
Csendbe faluzgatni, kedveseim, veletek.

Ezeket a sorokat Janus Pannonius írta, akit a mester akkor éppen szobafogságra ítelt. Csak Pegazust tudta meglovagolni, hogy „Marco, Georgio et Antonio Stientae rusticantibus” társaihoz csatlakozhassék. (El. II, 3.)

A ferrarai egyházmegye monográfusa a XVII. században azt írja, hogy a falucska leomlott harangtornyát 1448-ban Emanuele guarini plébános építtette újjá.⁴ Ő Guarino másodszülöttje volt. nevét apjának nagyon tisztelt görög tanára, Manuél Chrysológos után kapta. A papi pályára apja irányította. 1447-ben Rómában kánonjogot tanult. Címe ezután: professor in decretis. Több más javadalom mellett a ferrarai székesegyházban is birtokolt egy kanonokságot, és az 1440-es évek végétől haláláig (1476) Scienta plébánosa volt.⁵ Gondozta híveit, papi hivatását komolyan vette. Egy-két alkalmi orációja maradt fenn. Tőle verset, az itt neki tulajdonítottan kívül egyetlen sort sem ismerünk. Meg kell jegyeznünk, hogy a Guraino-család tagjai általában rutinosan verseltek. Pasquazi, amint láttuk, versünk szerzőjétől éppen a rutinhiányt kéri számon. Csatlakozunk aggályaihoz. A már akkor „professor in decretis” Emanuele Guarino az eredeti kéziratban a vers címzettje lehetett. Csak a kései másoló kezén lett a dativusból genitivus.

Lássuk most már az ünnepséget. A versből kiderül, hogy az a harangtorony újjáépítésére készült, amely, mint a történelemtől tudjuk, 1448-ban történt. A templom védőszentjének napja augusztus 2. A főszentelésen ott volt kíséretével Leonello gróf is. Volt virágszőnyeg, zene, és a kis Scienta történetében először lóverseny is. A ceremónia tehát a ferrarai udvar pompázatos mulatságainak kicsinyített mása volt. Ehhez nem hiányozhatott az ilyenkor szokásos költői produkció, a panegyricus sem.

A ferrarai udvar egymást követő ünnepségeire az orációkat és a dicsőítő verseket, ha előkelő vendég jött, ha lakodalmat ültek, vagy ha temetésre került sor, mindig a Studio tanárai vagy tehetséges diákjai gyártották; Guarino és fiai ebben különösen jártas mesterek voltak. Az ünnepély helye, ha erre a Castellón belül került sor, az árkaos udvar volt, „in fontis porticu”, vagy „in peristilo Fontis”, ahogy az egykorú források leírják. Itt volt megfelelő a zárt tér, és az akusztika, akár a császárok üdvözlésére, akár az epithalamiumok deklamálására. A megrendezett ceremónia is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az akkori hallgatóság még élvezhette is ezeket a nekünk már nagyon papírizú verselményeket.⁶

Élvezték valóban. Ahogyan élvezte giovanni Arcolano, Ferrara tisztos és tudós orvosdoktora a gyerekifjú Janus Pannoniusnak Leonello gróf esküvőjére írt két énekből álló epithalamiumját. Battista Guarino írja, hogy a doktor, ha betegeit járva elfáradt, be-betért

Guarino házába, hogy azt a, szerinte, Vergilius V. énekével vetekedő „ludus”-leírást – lovasjátékról lehetett szó – meghallgassa.⁷ Battista Guarino emlékezéseit addig hittük is, meg nem is. Újabban került elő a faenzai Angelus Lapus verseinek egy vatikáni kódexéből egy eddig ismeretlen vers, amelynek címzettje Joannes Pannonius. Lapus azt írja, hogy Arcolano doktor hozta el hozzá a 14 éves „adolescens”, ill. „puer” poéta hírét, aki máris „Hunorum decus et patriae laus inclita gentis”. Janus, akit a vers akkor még Joannesnek titulál, 1448-ban, éppen a scientai ünnepségek idején volt 14 éves.⁸

Pasquazi szép számmal gyűjtötte össze a versből a nyelvi vétségeket, a szerkezeti és tárgyi baklövéseket, a gyermeki fantázia szüleményeit. Joggal utalta a vers nagy részét, úgy általában, a klasszikusok imitációjának sorába. Megállapítását pontosíthatjuk. A vers tibullusi reminiscenciákból van fölépítve. Az Ambarvalia ünnepre írt elégiát követi szerkezetében is.⁹ Az istentiszteletre készülők közösség fölkészítésével kezd. Ezt követi István pápa báráný-áldozata és a vértanúság az oltár előtt. A harmadik részben Manuel celebrálja a falusi ünnepséget. Az ő Messallája a jelenlévő Leonello. A végén jön a könyörgés. A záróformula az „Ibitis Aegaeas”-ból van átformálva.¹⁰ Az egyes tartalmi egységeket a

Huc ades, o Stephane, templi sanctissime praesul
Huc ades et sacris candidus ipse veni

idéző formula választja el egymástól; ezzel még nagyobb hangsúly van a szerkezeten. A formulának is megvan a tibullusi változata a IV. könyv 4. elégiájában. Többször használta ezt Pontano is a kortársak közül. Janus Pannoniusnál az elégiákban időről időre föl-föltűnik. Már az egészen korai, a lábfájásakor Apollóhoz írt elégiában megvan. Szerkezet-elválasztó a szerepe, vagy támaszként szolgál, mint a kései, az Álomhoz írt elégiában, ahol hétszer ismétlődik.¹¹

A scientai vers tibullusi elemeit nagyon sokkal lehetne szaporítani, ha a kifejezések, a jelzős szerkezetek szintjére szállunk. Itt a kölcsönzésnek egy föltűnő sajátága mutatkozik. A scientai költő a vers elemeit, a szerkezeteket nem ott és nem úgy helyezi el, ahogyan azok a mintaversben voltak. Mintha ezek a memóriájában elraktározott elemek versbe tolnának nála, levette magukról a korábbi szövegkörnyezetet. Ez a képesség már akkor is tetten érhető a költőben, amikor a szigorú Pasquazi még kisdíakos hibákat húz alá a szövegében. Battista Guarino a már említett emlékezésben Janusról azt is mondja, hogy ha egy költői szöveget, akár kortársét is, fölolvastak neki, azt különleges módon tudta reprodukálni, és a verssorokat akár százszámra ontotta magából.¹²

Humanista társaságban úgy diktálta az illem, hogy ha valaki ajándékot vitt, ahhoz mintegy csomagolásul egy kis verset is illett átnyújtani. Ezekben a kísérverekben megnevezik az ajándéktárgyat, ha az egy értékes tárgy vagy csésze volt. De ilyen csomagolás járt néhány szép almának vagy az Itáliában különösen kedvelt gesztenyének is. Ha a vers csak munusculát említ, akkor bizonyosak lehetünk abban, hogy a költő szerénykedik. Az ajándék saját elméjének szüleménye, egy rövidebb vagy hosszabb verselményét nyújtja át. Janus epigrammáinak második kötetében, az „elbitangolt” versek között is van néhány ilyen, amely mellől ma már hiányzik az ajándék. Az egyiknek címzettje Manuel, kezdősora:

Accipe, quaeso tui munuscula parva Ioannis¹³

Nagyon korai lehet a vers, mert még Ioannesnek nevezi magát, úgy, ahogyan Angelus Lapus is megszólította a 448-ban, a névváltoztatása előtt. Johannes „munusculája”, amelyet Emanuelének átnyújtott – úgy gondolom, és ehhez sorakoztattam föl röviden az itt elhangzottakat – tehát Johannes ajándéka a scientai ünnepi költemény volt.

Nagyon valószínű, hogy ilyen családi jellegű ünnepeken szerepeltette először csodagyerek tanítványát Guarino mester, akinek költői képességét – a Lapus-vers tanúsítja – Ferrarán kívül is ismerték már ebben az évben. Janus Pannonius ilyen házi ünnepeken szerezhette a gyakorlatokat későbbi, sokat emlegetett udvari deklamációihoz.

Fölmerülhet ellenvetésként, hogy e vers nem szerepel Janus későbbi elégiagyűjteményében. Föltételezem, hogy utóbb ő maga legalább annyi hibát fedezett föl benne, mint most Pasquazi. Jó, ha emlékezünk arra is, hogy az itt többször is emlegetett két korai elégia, a *Scientai vakációzók* meg a *Lábfájásáról* panaszkodó versének szövegét is csak egyetlen XV. századi kézirat őrizta meg, Janus ezeket se vette bele gyűjteményébe.

Bárhogyan döntsön is a tudomány ezután majd e vers szerzőjét illetően, fölbukkanása maga is tanulságul szolgál a Janus-filológia számára. nem lehetünk bizonyosak abban, hogy nem rejtőzik-e még Janus-vers az itáliai gyűjteményekben. ismeretesek azok a levelek és versek, amelyekben ilyen vers, vagy verses kötet elküldéséről esik szó. Valószínűnek tartom, hogy anonym verscsomókból szerencsés kezű kutatók még gyarepíthetik a Janus-életművet.

Befejezésül még annyit: Scientában ma is áll a torre Campanaria di Santo Stefano papa martire – de betonból. 1966-ban építették újjá, mert a régi a II. világháború ágyútüzének esett áldozatul.¹⁴ A réGINEK emlékét csak ez a vers őrzi aere perennius.

Preces gentis Stienteae ad beatum Stephanum pontificem in celebratione natalis sui
Stientae

- Huc ades, o Stephane, templi sanctissime praesul,
Huc ades et sacris candidus ipse veni.
Nunc tibi natalem Phoebus fugientibus astris
Caeruleu exoriens vexit ab amne diem.
- 5 Illa Stienteis lux est celebranda colonis
Atque inter sanctos semper habenda dies.
Iam requiescit humus vomerque et sarcula cessant,
Vincla boves curvis dissoluere iugis
Nullave femineas ausa est imponere pensis
- 10 Virgo manus, durent stamina torta colo.
Mollia non tatrix innectit licia filis
Tela nec attracto pectine pulsa sonat.
Nunc tibi nunc uni indulgent, tua templa frequentant
Rusticus et iuvenis, rusticus atque senex,
- 15 Quaeque comas blanda finxerunt arte puellae
Virginis et lateri proxima semper anus.
Spargit odoratos flores tibi turba per aedem,
Uruntur tepidis et pia thura focis.
Suspensis rident passim delubra corymbis
- 20 Et variis resonant aera repulsa modis.
Huc ades, o Stephane, templi sanctissime praesul,
Huc ades et sacris candidus ipse veni.
Nonne vides ritu prisco mitissimus aras
Agnus ut ornatas stet sacer ante tuas?
- 25 Vesteque cum longa subeat tua templa sacerdos
Et cantet laudes ore sonante tuas?
Munere pontificis pro Christi numine stabas
Vita super terras cum tibi sancta foret.
Stelliferi antistes caeli tu frena regebas

30 Terrarumque orbis tu moderator eras.
 Milia tunc hominum per te movere potentem
 Permixtumque homini virgine matre Deum.
 Romani procures plebis movere tribuni
 Et pater et coniunx progeniesque sua
 35 Tunc populum cernens Christi sub signa vocatum
 Digna Deum patri tu, pie, sacra facis.
 Ecce ruens Romana deis gens credula centum
 Instat perpetuum quo inficere Deum.
 Dumque fidem servas pugil invictissime Christi,
 40 Stratus humi ante aras corpore truncus obis,
 Tempore quo sectam Iesu lacerabat in orbe
 Qui dominus Romae tum Galienus erat.
 Quin modo coepisti tum primum vivere felix
 Vere haec natalis nam vocitanda dies.
 45 Lux ea sextiles sequitur post prima Kalendas
 Annua ruricolae qua tibi sacra demus.
 Huc ades, o Stephane, templi sanctissime praesul,
 Huc ades et sacris candidus ipse veni.
 Hinc etiam Manuel praestans probitate Guarius
 50 Custos praesidio qui penetrare tenet,
 Nunc in honore tuo cursus invitat equarum,
 Praemia decernens cui fuga prima pedum.
 Primus et hoc celebrat volucrum certamen equarum,
 Ferrariae imperium dum, Leonelle, tenes.
 55 Audis quo fremitu rumpant arbusta coloni
 Et referat plausu praemia victor ovans?
 Is tibi sacratus Manuel in plebe sacerdos
 Hoc penetrare pia relligione tenet.
 Gentibus hic moris dat magna exempla pudici
 60 Et monet aeternos non violare deos.
 Templaque cum domibus aevo consumpta iacerent,
 Exstiterit ni iam provida cura sua.
 Ergo precor superas sibi da contingere sedes
 Et tibi sit semper mutua cura sui.
 65 Sancte veni festis deduc tua numina coelo
 Pelle Stientaeis et mala de domibus.
 Neu spem decipiant steriles in frugibus herbae,
 Semina sed triplici foenore gleba gerat,
 Neu iam maturae violentur vitibus uvae,
 70 Sed vincant magnos pinguia musta lacus,
 Neve lupi noceant stabulis ursive leonesve
 At procul hinc absint ursa leaena lupi.
 Corpore ferratis neu nos contagio laedat,
 Sed da securos ducere posse dies.
 75 Haec precor eveniant: Tu nostris annue votis?
 Candida lux roseis tuque veharis equis.

Stienta lakóinak kérése szent István pápához, amikor születésnapját ünneplik
Stientában

- Jöjj le közénk, István, ki e templom védnöke vagy rég,
Jöjj ide, légy ma velünk: ünnepi áldozaton.
Felkelt már Phoibosz kék habjaiból, tovaűzve
Csillagos éjt, s eljött szép születésnapod is.
- 5 Szent ez a nap minekünk, a Stienta paraszti lakói
Mindig is úgy tartják, már örök ünnepük ez.
Nyugszik a föld e napon, nem vág eke benne barázdát,
Sem kapa, mert az ökör mentes a járom alól.
Köznapi munkával ne törődjön az asszony, a lány se,
- 10 Rokka se nyújtsa tovább gombolyagon fonalát.
Lágy szövétébe ne szője be új szálát a szövőnő,
És a szövőszéken borda ma néma legyen.
Mert ez a nap tied, érted a hódolat, érted igyekszik
Isten elé a paraszt, bárha öreg s fiatal.
- 15 Jönnek utánuk a lányok a gondos hajfonatukkal,
Majd öreg asszonyok is védve, kísérve a lányt.
Illatozó rózsát szór bent teeléd ez a népség,
Izzik a tömjén már templomi képed előtt.
Fent a magas szentély falain koszorúk mosolyognak,
- 20 És ha a kürt szava szól, visszaverődik a hang.
Jöjj le közénk, István, ki e templom védnöke vagy rég,
Jöjj ide, légy ma velünk: ünnepi áldozaton.
Látod-e, díszbe borult oltárod előtt remeg és vár
Egy bárány, ahogy ezt rég teszi itt a szokás.
- 25 Most lépjen be közénk a leomló öltözetű pap,
És harsány hangján zengje dicséretedet.
Római püspökként harcoltál Krisztus ügyéért,
S szentnek tartották földön az életedet.
Főpapként te a csillagos ég kormánykerekénél
- 30 Álltál, s föld ügye is vállaidon nyugodott.
Ezrek imája csak általad ért ez időben az Úrhoz
És a fiához, akit Szűzanya szült minekünk.
Rómának vezetői mikor még néptribunokhoz
Fordultak s ugyanígy asszony, a férj s a fiú:
- 35 Már akkor teelőtted a krisztusi nyáj lebegett csak,
És csak az Isten-atyát tiszteli áldozatod.
És ime, száz istent követő sok római ront rád,
S mocskolják, szidják szent, örök Istenedet.
Ám hited állhatatos, Krisztus hős bajnoka voltál,
- 40 Mígnem az oltárnál holtan a földre borulsz.
Akkor tűrte a krisztusi nyáj mindezt, hogy a trónon
Bősz Galienus volt Róma tirannusa már.
És igazán te csak ekkor kezdted a boldogok éltét,
S üljük ezért e napot mint születésnapodat.
- 45 Ez pedig augusztus hó első napja után van,
Évenként ekkor áldoz e nép neked itt.
Jöjj le közénk, István, ki e templom védnöke vagy rég,

- Jöjj ide, légy ma velünk: ünnepi áldozaton.
 Bízvást az készítette a jó Manuele Guarinót
 50 Hű örként, aki most őrzi a templomodát
 Hogy ma az ünnepeden lóversenyt hirdet a páston,
 S nem marad el jutalom, célba futónak a díj.
 S ő rendezte meg elsőként a lovaknak e versenyt,
 Míg, Leonello úr, Ferrara trónja tied.
 55 Hallod-e, hogy rivalog, s hogy törtet a réten a népség,
 És ha ki győztes lesz, mily nagy a taps, az öröm.
 És az a felszentelt Manuele neked hiven őrzi
 Papként templomodát, mert hite jámbor, erős.
 Ő ad ezer példát erkölcsből népe javára,
 60 S Istent sérteni bűn: inti az embereket.
 Évek alatt hanyagolt eme templom az épületekkel
 Rég rom lenne, ha ő nem veszi gondja alá.
 Kérem ezért Istent, hogy majdan mennybe kerüljön,
 Addig is óvd, uram őt gondviselő atyaként.
 65 Jöjj le tehát szent ünnepeden, jöjj, ó, le az égből,
 István, s minden bajt űzz el e kis falutól.
 Rossz termés a reményt ne lohassza le kint a mezőkön,
 Inkább háromszor lássanak itt aratást.
 Érett szőlőfürt sose sérüljön meg a tőkén,
 70 S bárcsak színültig telne a musttal a kád.
 Istállóinkban rőt farkas, medve, oroslán,
 Sem hím, sem nőtény itt soha kárt ne tegyen.
 Add, hogy a kór majd messze kerülje Stienta lakóit,
 Add, hogy gondtalanul éljük a szép napokat.
 75 Ennyi a kérésünk, István, bölints kegyesen rá,
 S akkor e fényes nap fénye örökre ragyog.

Csonka Ferenc fordítása

Jegyzetek

¹ Ferrara, Bibl. Comun. Ariostea, ms. I. 240, ff. 1r–2r. A kéziratot Fino de Finis de Adriano (1431–1519) ferrarai udvari hivatalnok másolta össze. Ferrarai vonatkozású irodalmi emlékek gyűjteménye.

² Silvio Pasquazi, *Poeti estensi del rinascimento*, Firenze, 1966, 117–118.

³ Uo., IV. „Perfino Emanuele Guarini, prete e canonico in Ferrara, forse il meno dotato fra tutti, si sforza, inverò con scarsi risultati, di essere all'altezza della tradizione familiare. Il manoscritto gli attribuisce il componimento »Huc ades, o Stephane«, e non ci sono ragioni per dubitare di tale paternità, anche se riesce almeno singolare il fatto che nei vv. 49–52 e 57–64 non soltanto si parla dell' Emanuele Guarini in terza persona, ma addirittura quest'ultimo appare grammaticalmente al v. 63. Inoltre nei vv. 49–64. l'Emanuele Guarini è detto *praestans probitate*, si pongono in evidenza le sue benemeritenze nell'organizzare la festa (vv. 51–52) nonché la sua pietà religiosa (v. 58) e i suoi ottimi esempi (v. 59) e buoni insegnamenti (v.60), e altresì la sua provvida cura del pubblico bene (vv. 61–62). L'autore riesce in somma a trasformare il panegirico di Santo Stefano in un panegirico di se stesso. Vero è che il carne è chiaramente composto alla meno peggio sicché non si può pretendere in esso molto acume critico ed autocritico (si vedano per esempio le stanche ripetizioni di parole e frasi nei 14, 50 e 58, si vedano, anche se non vogliamo considerare una ripetizione „faute-

demieux” il ritornello dei vv. 1–2, 21–22, 46–47, le acritiche puerili fantasie di leoni e leonesse, vv. 71–72, la melensa inavvertita contraddizione tra i vv. 31–34 e 37–38, il linguaggio generalmente incerto e confuso, ecc.) Il contenuto del componimento è tutto estrinseco e descrittivo. Le parole di preghiera, sia nel ritornello cui abbiamo, accennato, sia nei versi quattordici versi finali, non vanno al di là una comune imitazione di poeti pagani antichi.”

⁴ „La torre della detta Chiesa (sc. Scienta) venne innalzata a fondamenti dell’anno 1448, mentre era Rettore di essa Emanuele Guarini canonico della Cathedralre.” Marcantonio Guarini, *Compendio historico dell’ origine, accrescimento e prerogative delle chiese e luoghi pii della città, e diocesi di Ferrara*, Ferrara, 1621, 442.

⁵ Luigi Napoleone Cittadella, I Guarini, Bologna, 1870, 39–42.

⁶ Guarino Veronese, *Epistolario*, raccolto da Remigio Sabbadini, III. Venezia, 1919, 300–301, 332.

⁷ Ábel Jenő, *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia: Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Budapestini-Lipsiae, 1880, 207. alapján Huszti a verset 1448–1449-re teszi. Huszti József, Janus Pannonius, Pécs, 1931, 95–96.

⁸ Vat.Chis. J V 195, f. 21^r.

An. La. ad Jo(hannem Pannonium) adolescentem

Nuper ad hanc venit medicorum maximus urbem
Archigena:herbarum quondam cui noscere vires
Nascenti Phebus fertur citharaque dedisse
Argutam et duplici puerum donasse corona.
Mira quidem is de te mihi rettulit ingenuumque
Tollit ad astra tuum teneroque in pectore tantas
Atque tot explicuit dotes fore teque poetam
Praecipue altisono condentem carmina cantu,
Carmine quippe sacro invidiam factura Maroni,
Tercia qui nondum attingens, puer optime, lustra,
Rem vero aetatem supra supraque fidemque,
Vocibus his clari testis tantoque relatu
Ecce tuo exarsit percussum pectus amore
Illic et vouli paucos tibi texere versus,
Qui te hortentur donis caelestibus uti.
Prosequere, ac toto musas complectere nixu
Hunorum decus et patriae laus inclita gentis.

A címben a vörössel írt név annyira elhalványult, hogy a XVIII. századi tartalomjegyzék készítője is kihagyta. Az átvilágításnál jól olvasható a Johannes Pannonius név.

⁹ Tibullus, II, 1.

¹⁰ Uő, I, 3, 93–94. Hoc precor, hunc illum nobis Aurora nitentem / Luciferum roseis candida portet equis.

¹¹ Janusnál *Ad Somnum* (I, II), *Ad Apollinem, cum e pede laboraret* (II, 1), *Ad Antonium Mariam* (II, 12) és az *Eranemus*ban is.

¹² Ábel, *Analecta*, i. m., 205–206.

¹³ Ep. II. 15.

¹⁴ A tornyon ma ez a fölirat olvasható: „Torre Campanaria S. Stefano Papa Martire distrutta dai cannoneggiamenti del 24 aprile 1945 ricostruita dal Genio Civile di Rovigo e inaugurata il 17 dicembre 1966”

Humanisták verses levélváltása

„Cosa di rara eleganza” – így jellemzi Aeneas Silvius és Janus Pannonius verses levélváltását Guido Martelotti.¹ Ugyanerről Frank-Rutger Hausmann azt írja: „Derartige Wechselspiele schätzten die Humanisten sehr.”² És valóban, a humanista versantológia-kéziratok tanúskodnak arról, hogy milyen kedvelt volt ez a szellemi labdajáték egykor. Bruni, Beccadelli, Marrasio, Guarino, Strozza, Porcellio, Zovenzoni csak a legnevesebbek, de szinte valamennyi „rimatore” a XV. században minden lehető alkalmat megragadott arra, hogy a kapcsolatteremtésre a verses formát is fölhasználja. Ezek után azt várhatnók, hogy az utókor is vette a labdát, és a jelenségre fölfigyelt. Hát nem így van. A föntebbi két, kétségtelenül kiváló szaktekintélytől származó sommás megállapításon kívül ezen irodalmi műfajjal kapcsolatban a vizsgálatoknak nyomára sem bukkantam.

A jelenség magyarázata nagyon egyszerű, egészen a legutóbbi időkig szokásos filológiai gyakorlatban rejlik. A szövegkiadások, akár életművet, akár levelezést adtak közre, mindig csak a „tőle” való darabokra korlátozódtak. A „hozzá” írtakra legjobb esetben is csak a jegyzet vagy a kommentár hívta föl a figyelmet. Így a valaha összetartozó párdarabok csonkán kerültek kiadásra. Ludwig Bertalot humanista antológiákat vizsgáló tanulmányai erre bőséges példatárat nyújtanak.³ Ma már más a helyzet. Csak utalok Besomi-Regoliosi mintaszerű Lorenzo Valla-levelezéskiadására, ahol a szám- és betűkombináció segítségével megoldották a sorszámozás kérdését is.⁴ Itt már a teljes levélpárok vannak. Nyilvánvalóan így kell eljárni a verses levelezések kiadásánál is. A szövegközlés így a filológiai támaszkodás mellett az esztétikai vizsgálódáshoz is alapot nyújthat.

A műfaji kérdéssel én a Janus Pannonius-kiadás munkálatai során kerültem szembe. Janus is művelte ezt a műfajt. Az oda-vissza versek, szerencsére, nagyrészt fönnt is maradtak. Mivel előmunkálatokat nem találtam, első kísérletként, és csak néhány megfigyeléssel teszek próbát a téma körülhatárolására. Úgy látom, hogy ha egy versnek címzettje van, valakihez szól, akkor az lehet kísérője valamilyen műnek, esetleg ajándéktárgynak, de a szerző ajánlhatja így önmagát is. Lehet a vers tárgya köszönet, meghívás, öröm, esetleg részvét kifejezése, vagy éppen gyalázkodó invektíva – amelyre még vissza is vágnak. Mindezeket nem sorolnám a verses levélváltás műfajába, bár kétségtelenül az emberi kapcsolattartás irodalmi változatai. Témánkat leszűkítem az olyan verses levélre, amelyre válasz is érkezett, vagy legalábbis vártak rá: azaz az epistola elküldött poétai változatára. A műfajt csak körülírni tudjuk, nincs rá terminus. Az epistola ugyanis foglalt fogalom. A humanista kézikönyv szerint: epistola est oratio pedestris.⁵ Ez tehát az orator irodalmi tevékenységének körébe tartozik. Ha a poéta házikabátot ölt, akkor verses levéllel keresi meg barátját.

A humanista irodalom gyökereit kutatva járt út az ókori minták keresése. A biztos fogódzó ebben az esetben hiányzik. Az ókori irodalomban a verses levél egyoldalú, nem jött, vagy nem maradt fönnt a rá adott válasz. Egyébként Horatius és Ovidius is az epistola, littera vagy scriptum megjelölést használta. Ez pedig mind foglalt fogalom volt már az ókorban és a XV. században is.⁶

Ha nem is előzmények nélkül – és itt Petrarca gondolok –, a verses kapcsolattartás a XV. századi Itáliában lett triviális műfajjá. Ott, ahol a fejedelemségek egymással ádáz ellenségeskedésben voltak, ez az eszköz szabadon járt-kelt. Távolságok számára nem léteztek, mert a respublica litteraria hálójába átszötte egész Itáliát. De átmerészkedett az Alpokon is. Az egy nyelven beszélő vatesek üzengettek vele egymásnak. A személyes kapcsolattartás formái ezek, és ezért nem sorolom közéjük Basinio Ovidiust imitáló Isotta-Malatesta levélváltását.

Úgy tűnik, hogy az ókori fiktív verses levelezés a humanisták körében született e világra, itt öltött valóságos alakot. A műfajt ők egymás között sokszor egyszerűen Camenáknak vagy Musának nevezték. Aki ilyenkor valóban „pedestris”, az üzenet

gyalogpostása. Leggyakrabban, úgy tűnik, mégis a „tabellae” megnevezést használták. Ez a sokjelentésű szó az ókorban a sebtében rótt prózai üzenetváltás hordozója is volt. Közvetítését – mint Festus szabatos leírásából tudjuk – a „tabellariusra” bízta. Verses formát, tehát irodalmi műfaj rangjára emelést a humanistáknál talán a propertiusi hely (3, 23) alapján nyert. Ókori örökségként továbbra is megtartotta, talán éppen a várakozó tabellarius miatt azt, hogy a sietve rótt sorokra ugyanolyan gyors választ vártak.⁷ Így írja például Marrasio Guarinónak: „Postquam tu nostris respondes, dive, tabellis”⁸

Vagy Aeneas Silvius:

„Petre, tuas legi, quam longa est nocte, tabellas.”⁹

Janus Pannonius éppen a műfaj elleni vétség: a késlekedés miatt szabadkozik:

„Tardavere meae nimium, Timothee, tabellae”¹⁰

Vannak ennek az új műfajnak külső formai jegyei is, amelyek éppen a nagy példaanyag segítségével megfigyelhetők. Mint a prózai levélnél, az élen sokszor itt is a küldő és a címzett szerepel a S(alutem) P(lurimum) D(icit), vagy csak a S(alutem) formulával. Ha ez hiányzik, talán csak a másolás során maradt le. Zárást nem mindig találunk, ha mégis, az ilyenféle:

„Nec dare te pudet mihi ad hoc responsa, Guarine”¹¹

Vagy:

„Falsane sic igitur de Iano fabula cantet,
Scire cupido mihi est, dirige, Iane, velim.”¹²

De az ide-oda üzengetést a gyökerekre mutató ovidiusi formulával le is lehet zárni:

„Nec mihi rescribas, sed magis ipse veni.”¹³

A versforma az alkalomhoz illeszkedett, de függött a költő verselőkészségétől is. A válasz ugyanabban a formában íródott, mint amilyenben a címzettet fölkeresték. Disztichonra disztichonnal válaszoltak, és a hendecasyllabus is visszatért a küldőhöz. Más forma is akad, még az igazán lírai szapphói strófával is megtisztelték egymást. De a versre olykor a prózai válasz is megengedett volt, ahogy Marrasius írja Leonardo Bruninak:

„Nec pigeat nostris te respondere tabellis
sive velis prosa, carmine sive velis.”¹⁴

A témát az alkalom adta. Talán csak annyit érdemes megjegyezni, hogy gyászos hír közlésére nem ez volt a szokásos forma. A verses levélváltás játékos műfaj, amelyhez nélkülözhetetlen volt, hogy művelője könnyed fölényrel birtokolja a latin költői nyelvet. A klasszikusokból átemelt formulákból nem lehetett mindig az alkalom szülte verset fölépíteni.

Hogy ez a levelezőhálózat térben meddig terjedt a XV. században, arra Janus Pannonius költői életpályáját hozzuk föl például. Tizenegy itáliai tanulóéve (1447–1458) és az ezt követő tizennégy itthoni év bővelkedik e kapcsolattartás produktumaiban. Érdekes megvizsgálni azt, hogy e kapcsolati, majd utóbb kapaszkodó forma keretében hogyan rejtőzik a lírikus Janus.

Az itáliai kortársak maguk közé fogadták az Alpokon túlról, barbár földről érkezett tehetséges ifjút, ezt magától Guarinótól is tudjuk. A tanítványára büszke mester „gente Pannonius, Italicus moribus, doctrina mirandus immo vero stupendus”-nak jellemezte.¹⁵ Képességei közül éppen könnyed versszerző készségét csodálták leginkább. Battista Guarino, a tanulótlárs szerint akár ezer sort is képes volt egy nap emlékezetből este leírni.¹⁶

A ferrarai költőket is reprezentáló modenai Bevilacqua-kódex megőrizte Janus két, egészen ifjúkori levélváltását is.¹⁷ Az első egy iskolai versenyfőldat sikeres megoldását követte. Tanulótársa, Francesco Durante verssel ünnepelte sikerét, és buzdította a további tanulásra.¹⁸ Válaszversében Janus erre ígéretet is tesz. A gyerekkori próbálkozásnál jelentősebb a másik, a Strozzával való levélváltás: a gyűrű-certamen.¹⁹ Az alkalmat Tito Strozza verse szolgáltatta, amelyet az a kedvesétől kapott gyűrűre írt. Janus a nála tíz évvel idősebb barátot inti, hogy a gyűrűvel együtt vesse el a szerelmet is, meg az ilyen témájú verseket is. Válasszon nemesebb témát, akár az ókor, akár saját kora bővelkedik ilyenekben. Ott az igaz hitért küzdő Pannonia, az elesett hősök között maga a király is, méltó téma a megörökítésre. Ő maga, Janus erre még nem érez elég erőt magában:

„Quippe ego non possum tantis me accingere rebus
Cum meus in primo pulvere sudet equus.”²⁰

Janus 230 soros levelére Strozza késlekedve 378 sorral válaszolt. Janus újabb válasza a műremeket méltányolja, de a késést nehezményezi:

„Sic tu, sera meis reddens responsa tabellis
Misisti dignos posteritate sonos.”²¹

A levélváltás bővelkedik tanulságokban. Guarino körében a szerelmi lírát nem becsülték. Szerintük ez elvonja az erőt a nagyobb témák megverselésétől. Ugyanakkor a valódi élményt nélkülöző papír-erotikus epigrammákat a mester túrta, a diáktársak mint ujjgyakorlatokat élvezték. Akinek megadatott a verselés tudománya, az nagyobbra hivatott, a nagy epikus mű megírására. Ez volt minden valamire való vates kitűzött terve. A még Leonello herceg idejében keletkezett gyűrű-certamen tanúsítja, hogy már Janus fejében is fölöttlött a terv. Egy társa biztatta is az „ardua” téma megverselésére, de kora miatt ezt még ekkor elutasította.²² Strozza udvari hőskölteménye, a „Borsias” végül is elkészült. De mivel a nyolcvanadik évét is megért költő azt haláláig csiszolta, a kortársak nem láthatták, az utókor is csak újabban fedezte föl.²³ Annál nagyobb volt a hatása a levélváltásnak, amely a század második felében iskolai tananyag volt Ferrarában. A diákok buzgónmásolták.

Korábban a ferrarai Studio tanára volt, de Veronába távozott a később híres jogtudós Bartolomeo Cevola. Janus verses levelet írt neki, mert:

Vivimus absentes, nec amatos cernere vultus,
Nec dare, nec verbis reddere verba licet.
Quod loqueris mecum, solae sunt causa tabellae,
Quod mea dicta legis, littera sola facit.”²⁴

Már mint hírneves verselőt kereste meg Janust Ferrarában a veronai Timoteo Maffei, valószínűleg ő is verses levéllel. Maffei egykor szintén Guarino tanítványa volt, Janus idejében már nagyhatású egyházi szónokként ünnepelték. Védőíratot szerkesztett, amelyben a humanizmust igyekezett összeegyeztetni az egyházi szolgálattal. Ennek megverselését kérte Janustól, aki kitért a fölkerés elől:

„Tardavere meae nimium, Timothee, tabellae
Polliciti dudum praeteriere dies”

és mert nem ért a témához, nem vállalkozik a megverselésére.²⁵

1455-ből való a híres, Aeneas Silviuszal való verses levélváltás.²⁶ Ez év elején a már húszéves Janust egy időre hazarendelték Itáliából, hogy tisztességes egyházi javadalmát, a váradi custodiátust átvegye. Ez Janus számára véget vetett a diákevek anyagi függőségének, és a társadalomban is státust jelentett. Ezt tudnunk kell, hogy a versek magabiztos hangvételét megértjük. Aeneas Silviusnak már korábban is volt alkalma az ifjú költőt megismerni, amikor Frigyes császárt kísérte Itáliába 1452 tavaszán. Akkor Janus császár-köszöntő verse a ferrarai udvar reprezentációjának része volt. Most nagybátyját, Vitéz János kancellárt kísérte a Wiener Neustadt-i diétára. Vitéz és Aeneas Silvius bensőséges kapcsolata ismert, így megvolt a lehetőség arra, hogy találkozzanak. A verseléssel már fölhagyott Aeneas Janus verseit szerette volna látni. Verses levelére Janus ugyanúgy válaszolt. Védekezik, nem mérhető össze a kettejük teljesítménye, különben is csak az imént jött Itáliából, nem is hozott mindent magával. Küldje el inkább Aeneas az övéit:

„Ne dubites: censor non ero, lector ero.”²⁷

Majd újabb verses üzenetében egy Martialis-kötetet kér tőle. Ezeknek a verses leveleknek már az ókortól kedvelt tárgya a könyvkérés. Martialist meg különösen szívesen kéregettek. Aeneas válasza: nem kíván versei által az ifjúval megmérkőzni:

Dum iuvenes fuimus, Pegasaeo e fonte liquores
hausimus, et nullum scribere pondus erat.
nunc oblita mihi sunt carmina, frigit aetas,
atque sepulcralis unica cura mihi est.²⁸

Ami Martialist illeti, Janus jobban tenné, ha a Szentírást olvasná, benne Krisztus tanításait. Viszontválaszában Janus visszautasítja a mentegetőzést – a nála jóval idősebb férfi most van a csúcson, nem lefelé megy:

„Nos petimus, tu summa tenes; spes lubrica nobis
spondet adhuc, quod iam res dedit ipsa tibi.”

Martialist pedig, ha megkapja, úgy fogja olvasni, hogy szeme átsiklik a pajzán sorokon.

„Tavaszi és őszi találkozás” – írja e versekről Huszti József.²⁹ A nála harminc évvel idősebb diplomata főpap talán egy kicsit példakép is volt Janus előtt. Azt írja egy helyen: „Nunc, nunc studendum esset et componendum, cum per aetatem sensus viget, ingenium valet, et animus nihil fastidit; senectutis si quid accesserit, dandum erit non tam litteris, quam moribus; non tam gloriae mundi, quam animae salutis. Haec ipsa, in quibus nunc iuveniliter exultantes ludimus aut omittenda erunt, aut mutanda, et ad bene vivendum a bene dicendo penitus transeundum.”³⁰

Itáliába visszatérve megismerkedett Velencében Giovanni Sagundinóval, Niccolò Sagundino fiával. Tőle szerzett tudomást Pontano verseiről, és ezeket tüstént el is kérte tőle. Pontano 1451-ben járt ugyan Ferrarában, de Janus akkor éppen Magyarországon volt, így nem találkozhattak. Sagundino és Janus versei, 2-2 verspár, formában követik a kért Pontano-verseket:

„Ioannem pete, Musa, Chalcidensem
Pontani hendecasyllabos poetae
Ad nos mittere ne moretur, insta.”³¹

A válasz:

„Fer nunc, Musa, tuo meoque Ianno
Pontani hendecasyllabos poetae.”³²

1458-ban, amikor Mátyás került a trónra, Janust hazarendelték. Jogi tanulmányait lezárta Padovában. A nyár elején hivatalos látogatást tett Rómában új egyházi méltósága, a titeli prépostság megerősítése ügyében. Ekkor ismerkedett meg a Kúria humanistaival, Perottival és Agapito Cincióval. Az előbbit magasztalta, az utóbbitól elkérte verseit.³³ Az egyetem körül csoportosulók közül Pietro Odi verssel magasztalta,³⁴ Pomponio Leto viszont eldugta előle irományait. Ezért két korholó epigrammát meg egy hendecasyllabust is kapott.³⁵ Nyilván valamennyi versére válasz is érkezett.

1458 a nagy változás éve: Janus kiszakad itáliai barátainak közösségéből. Folyamatos kapcsolatban ezután már csak ferrarai tanulótársával, Galeotto Marzióval marad. Ezt a két külsőre is, belsőre is annyira eltérő alkatú férfit más-más érdek fűzte egymáshoz. Durva egyszerűsítés volna, ha emögött egyik részről csak az anyagiakat, másik részről meg a nosztalgiát föltételeznénk. Levelezésük versben és prózában folyamatos volt.³⁶ Janus orvost kért tőle, és a verseit küldte neki javításra. Valójában a társtalan költő próbálkozásai ezek, hogy újra összekösse a szétszakadt szálakat. Galeottótól javítatlanul kapta vissza küldeményeit, a válaszok is késve érkezhettek. Mindenesetre Janustól e levelezés több darabot tartalmaz, mint a lusta Galeottótól.

Megmaradt a kapcsolat Battista Guarinóval is. Az apjára írt Panegyricus, a humanista pietasnak ez a méltán híres emléke Battistát hálára készítette. Verses levelekkel kereste föl Janust, köszönte a Magyarországról jött ajándékokat, amelyekaligha mentek kísérő vers nélkül.³⁷

1465-ben újra Itáliában járt Janus. A király oratoraként, fényes kísérettel ment Rómába. Megrohanták a hízelgő haszonlesők. Porcellio, e műfaj gátlástalan mintapéldánya, sietett ajándékkal és verssel is üdvözölni:

„Sume, pater divine, tui munuscula vatis”

Janus is verssel, és nemcsak verssel honorálta a figyelmességet.³⁸ Porcellio igen sok fönmaradt autográfja között ez a vers is tanúsítja, hogy egy-egy ilyen műalkotás hányszor került még fölhasználásra. Az átvilágítás segítségével még látható, hogy a vers első címzettje Janus Pannonius volt. De a pergamen csaknem lukas a sok átjavítástól. Az újabb meg újabb címzettek között kardinális is részesült a megtiszteltetésben.³⁹

Rómából hazafelé tartva Ferrarában találkozott a hajdani Guarino-tanítvánnyal, Gaspare Tribaccóval. Ez elhalmozta verseivel. Verses levélváltásuk egyike e műfaj kedves és szellemes változatának. Az történt, hogy Janust, valószínűleg Rómában, meglopták. Tribacco kérdése az volt, hogy hogyan eshetett meg ilyesmi a „bifrons” Janusszal. Janus válasza: Argosznak száz szeme volt, mégis áldozatul esett Hermész kardjának. Tribacco új szál volt, amely Janust sóvárgott múltjához kötötte. Levelezésük folytatódott. Janus Tribaccónak vallotta meg, hogy itt, a háború szaggatta Pannóniában mennyire hiányzik neki Itália, a múzsák ottani közössége:

„Vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo
Musa loqui; externi barbara turba sumus.
Nec Geticum Pallas colit aut Cyllenius Histrum
sed Phaethontei brachia amoena Padi.
Istrum concreto vectantem praelia dorso,
Mars colit et Martis sanguinolenta soror.”⁴⁰

Itthon a kortársak között kevés rokon lélekre talált, bár az ifjabb nemzedékben már akadtak, akiknek eszményképül szolgált. Tőle várták a nagy nemzeti hőskölteményt. Két ifjú költőtársa verses buzdítását fáradtan utasította el.⁴¹ Hivatala, a szlavón bánóság egyúttal a déli végek védelmét róttá rá, a költő Mars „milese” lett. Az egészségében is megrokkant Janus a valóságban került szembe a háborúval. A jeges Duna mellől a vérben gázoló Mars nagyon is megtapasztalt tetteit kellett volna a poézis szintjére emelni.

Még egyszer, utoljára 1470-ben adatott meg neki, hogy Apollo papjaként verssel mérje össze erejét egy ifjú költővel. Csak az újabban előkerült Sevilla I. kódex őrizte meg két versét is Henricushoz, a germán poétához. Henricus versei egyelőre ismeretlenek, csak Janus válaszverseit ismerjük.⁴² Ezekből annyi tudható, hogy a germán poéta Vitéz Jánost készült egy nagyobb művel dicsőíteni. Janus Henricust kívánta ugyan eligazítani, de tollát elragadta a hév. A hendecasyllabusokból ő írt dicsőítő ódát a főpapra. A második vers, amelyet Henricushoz intéz, már formájában is óda. Janust az ifjú Orpheuszhoz hasonlította; ez ellen tiltakozik. Biztatja, bátran folytassa a megkezdett utat.

„Tu tamen tantam teneris in annis
indolem praefers, fore te poetam
ut rear summum, modo in alta coepto
limite pergas.”⁴³

Ő maga a költészet világától már messze került:

„Turbidi me sors miseranda regni
tristibus curis tenet involutum
nec sinit dulcis meminisse rhythmos
metraque Phoebus.”⁴⁴

A második vers formája elgondolkoztató. Az életműben csak ez az egyetlen lírai alkotás. Mivel válaszvers, föltételezhető, hogy a hozzá intézett mintát követi, úgy, ahogyan ezt a verses levelek íratlan szabálya megkövetelte, amint azt föntebb láttuk. Mégis, az sem zárható ki, hogy a költői pályának épp ez a vers egy fordulója. Amikor a szembesülés a fölemelkedéssel és a hanyatlás beismerése új formát követelt.

Nagyon valószínű, hogy ezek Janus utolsó költői sorai. Az utolsó versek címzettjéről Janus válaszverseiből csak annyit tudunk meg, hogy Henricus germán poéta valahonnan a Rajna vidékéről származott, és 1470-ben még ifjú volt. Annyi bizonyos, hogy a német föld ekkor még nagyon kevés humanista költőt produkált, közöttük Henricus nem található. Ha a helyet és az időt vizsgáljuk, ez leginkább Mátyás király bécsi tartózkodásával hozható kapcsolatba, ahol Janus is jelen volt. Nem könnyen volt azonosítható az ifjú költő a Sigmund von Tirol környezetében tartózkodó Heinrich von Gundelfingennel.⁴⁵ Ő valóban rajnai, Konstanzból származott. Heidelbergben a Guarinót mesterének valló Peter Luder tanítványa volt. Majd a freiburgi egyetemen, ahol a humanizmus már ugyancsak otthonra lelt, folytatta tanulmányait. Első mestere, Peter Luder 1470-ben a bécsi egyetemen tűnt föl⁴⁶ – és nagyon valószínű, hogy Vitéz meghívta a pozsonyi egyetemre. Ekkor járhatott Esztergomban is, és vele tanítványa, Henricus. A poéta ugyanis Vitéz építkezéseit magasztalta. 1471-ben Heinrich von Gundelfingen már a freiburgi egyetem tanára volt. Először mint „poeta”, majd „in oratoria arte” tanított. Mindkét tárgy a studia humanitatis része volt. Jelentős költői művet ugyan nem hagyott hátra, de ismerjük tanári működését. Tanítványai között szép számmal akadtak olyanok, akik a humanizmus jeles képviselőivé váltak. Talán a legnevesebb a Conrad Celtis köré csoportosulók bécsi köre volt.⁴⁷

A Guarino-tanítvány Peter Luder indította útjára az ifjú Henricust. Költői próbálkozásaihoz ő a legkiválóbb Guarino-növendéktől, Janus Pannoniustól kapott bátorítást. Majd tovább az ő tanári működésének eredménye a Sodalitas Litteraria Danubianáig követhető. E bonyolult európai kapcsolatrendszer két véletlen főnntartotta Janus-vers háttéréből volt kibontható. Így szőtték át a res publica litteraria szálai az Alpokon túli Európát is.

Ha egyszer valaki Janus költői világához vagy egyszerűen csak az e világhoz való viszonyához akar közelebb férkőzni, akkor a költőtársakkal való levelezésben ehhez lépésről lépésre biztos fogódzót talál. Nincs is abban semmi csodálnivaló, hogy éppen e pályatársakkal való kapcsolat dokumentumaiból tudjuk meg a legtöbbet a poétáról és a poézishez való viszonyáról. Csodálatos talán csak az, hogy az emlékek állomásról állomásra fönn is maradtak.

Azt remélem, hogy ez a nagyon töredékes vázlat, amelynek célja egy új humanista műfaj filológiai megközelítése volt, ráirányította a figyelmet a további, elmélyült vizsgálódás lehetőségeire.

Jegyzetek

¹ Guido Martelotti recenziója Frank-Rutger Hausmann cikkéről (lásd a 2. jegyzetet), in *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, Ser. III, 7(1977), 1562, idézi Scevola Mariotti, *La corrispondenza poetica di Giano Pannonio ed Enea Silvio Piccolomini*, in *Umanesimo e rinascimento: Studi offerti a Paul Oskar Kristeller*, Firenze, 1980, 45.

² Frank-Rutger Hausmann, *Martial in Italien*, Studi medievali, Ser. III, 17(1976), 194.

³ Ludwig Bertalot, *Studien zum italienischen und deutsche Humanismus*, I–II, Roma, 1975, passim.

⁴ Laurentius Valla, *Epistole*, edd. O. Besomi, M. Regoliosi, Padova, 1984.

⁵ Vat. Borg. Lat. 214, f. 177.

⁶ I. Sykutris, *Epistolographie*, RE Suppl. V. 207–208; P. L. Schmidt, *Epistolographie*, in *Der Kleine Pauly*, II, München, 1979, 327.

⁷ Festusnál például (Fest. p. 490, 492.): „Tabellis pro chartis utebantur antiqui, quibus utro citro, sive privatim sive publice opus erat, certiores absentes faciebant. Unde adhuc tabellarii dicuntur, et tabellae missae ab imperatoribus.”

⁸ *Epistolario di Guarino Veronese*, raccolto da Remigio Sabbadini, I–III, Venezia, 1916, II, 153.

⁹ Aeneae Silvii Piccolomini [...] *opera inedita*, descr. J. Cugnoni, Roma, 1883, Nr. XLV.

¹⁰ ifj. Horváth János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*, ItK, 78(1974), 612.

¹¹ Sabbadini, *i. m.*, II, 675.

¹² Ábel Jenő, *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia: Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Budapestini–Lipsiae, 1880, 120.

¹³ Ep. II, 14, 20.

¹⁴ Joannis Marrasii, *Angelinetum et carmina varia*, a cura di G. Resta, Palermo, 1976, 112.

¹⁵ Sabbadini, *i. m.*, 675.

¹⁶ Ábel, *i. m.*, 206.

¹⁷ Modena, Est. Lat. 1080 ff., 31v–42v.

¹⁸ El. II, 11; Ábel, *i. m.*, 145–146.

¹⁹ El. II, 7–10.

²⁰ El. II, 8, 195–196.

²¹ El. II, 10, 7–8.

- ²² Ep. II, 20.
- ²³ Tito Strozzi, *Borsias*, Hrsg. Walter Ludwig, München, 1977.
- ²⁴ Ábel, *i. m.*, 96, 41–44; Bartolomeo Cipolláról C. Ruffino in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 25, Roma, 1981, 709–713.
- ²⁵ Ifj. Horváth, *i. m.*, 612, 1–2.
- ²⁶ Ep. I, 381–384.
- ²⁷ Ep. I, 384, 8.
- ²⁸ Ep. I, 382, 7–10.
- ²⁹ Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 38.
- ³⁰ *Opuscula*, 100–101.
- ³¹ Ábel, *i. m.*, 99–100, 1–3.
- ³² Ábel, *i. m.*, 100, 1–2.
- ³³ Ep. I, 32; I, 71.
- ³⁴ Ep. I, 252.
- ³⁵ Ep. I, 367; I, 368; I, 371.
- ³⁶ Ábel, *i. m.*, 144–145; Ep. I, 35; I, 65.
- ³⁷ Ábel, *i. m.*, 146–150.
- ³⁸ Ep. II, 17–18.
- ³⁹ Vat. Lat. 1670. f. 119r.
- ⁴⁰ Ep. I, 49, 7–12.
- ⁴¹ Ep. I, 88; II, 21.
- ⁴² Ifj. Horváth, *i. m.*, 610–611.
- ⁴³ Ifj. Horváth, *i. m.*, 611, 29–31.
- ⁴⁴ *Uo.*, 41–44.
- ⁴⁵ J. F. Ruegg, *Heinrich Gundelfingen*, Diss. Freiburg/Schweiz, 1910; D. Mertens, *Heinrich Gundelfingen*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, III, Berlin–New York, 1981, 306–310.
- ⁴⁶ F. Baron, *Peter Luder*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, *i. m.*, V, 954–959; H. Reinalter, *Der Wanderhumanist Peter Luder und seine Beziehungen zu Herzog Sigmund von Tirol [!]*, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 26(1973), 148–167; R. Kettemann, *Peter Luder*, in *Humanismus in deutschen Südwesten*, Hrsg. P. G. Schmidt, Sigmaringen, 1993, 13–34.
- ⁴⁷ Ágnes Ritoók-Szalay, *Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus*, in *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Hrsg. W. Eberhard, A. A. Strnad, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996, 165–166, illetve a tanulmány e kötetben megjelenő változata.

Aeneas Silvius mint a humanisták megtérésének mintája?

„Iam hora me admonet redeundum est in viam” – írja Aeneas Silvius 1445 nyarán.¹ Negyvenéves, amikor hátat fordít korábbi életének, és figyelmét a minden halandók útjára szegezi. Georg Voigt százötven évvel ezelőtt indulattal kétségbe vonta, hogy a pálfordulás igaz magába szállás és megtérés következménye volt.² A kérdés azóta is vitatott. Minden életrajzíró az opportunizmus vagy az entuziazmus melletti érveket kényszerül a mérleg serpenyőjébe tenni. Berthe Widmer, éppen száz év múltán, megkísérelte sorról-sorra megcáfolni Voigt vádjait. Figyelmeztet arra, hogy Aeneas Silvius egy a sorban a toll emberei között, azok között, akik elérkezve életük egy bizonyos szakaszához, a pogány-klasszikus helyett a klasszikus-keresztény irodalmat kezdik művelni. Widmer mások mellett Petrarcat, Boccacciót, Ficinót, Vallát és Campanót említi. Észreveszi azt is, hogy ez a váltás majdnem kivétel nélkül a negyvenedik év táján szokott bekövetkezni.³ A jelenségre fölfigyel, de magyarázatát nem adja.

Ismeretes, hogy a költői életmű kibontakoztatása a humanistáknál egy séma szerint történt. Szinte valamennyien vallották Propertiuszal (2, 10, 7): „Aetas prima canet veneres, extrema tumultus.” A példa mindenkor Vergilius volt. A *Vitae Vergilii*, a különböző szerkesztésű Vergilius-életrajzok abban megegyeztek, hogy a költő ifjúkori zsengéi között szerepeltették a *Priapeát*. Majd epigrammák és rövidebb művek érlelték a nagy eposz születését.⁴ Ehhez a kiteljesedéshez azonban kellett egy mecénás is, aki lehetőleg maga szolgáltatta a témát. Így gondolták ezt a humanisták is, maga Beccadelli is, aki miután Itáliaszerte elhíresült a *Hermaphroditusszal*, a Viscontiaknak ígért megírandó művével halhatatlanságot, ha ebben megfelelően támogatják.⁵ Az *Aeneis* megírása után az antik életrajzok szerint Vergilius visszavonulva már csak a filozófiával kívánt foglalkozni. Ezt a váratlanul jött halál megtagadta tőle. A vergiliusi minta tehát a „venerestől” a magába vonulásig, azaz a saját lelke ápolásáig egy szépen ívelő pályát rajzolt meg már a középkortól, de a humanisták számára is követendő példaként.

Hogy kinek-kinek milyen műfajban kellett magát éppen gyakorolnia, arra tehát megvolt a példa. Az életkort is meg lehetett állapítani, mert a *Viták* megadják Vergilius egyes műveinél az elkészülés időtartamát is. Így tudható, hogy harmincéves kora előttiek a zsengék. Az ezt követő tíz év a *Bucolica* és a *Georgica* ideje. Negyvenévesen fogott hozzá az *Aeneis* megírásához. Ekkor volt alkotóereje teljében.

Nemcsak a poéták, hanem általában a gondolkodó emberek számára már az ókorban voltak olyan formulák, amelyek kijelölték az emberi élet egyes határmezsgyéit. Ezeket „gradus aetatis”-nak nevezték. Ilyen volt például a XV. században is olvasott Censorinusnak Varro grammaticusra hivatkozó elmélete (*De die natali*, 14, 1–2. 8). Eszerint 15 évig tart a gyermekkor, a „puer” korszaka. A második gradus az „adolescens” kora, ez a 30. évig terjed. Majd 45 éves korig „iuvenis”-nek hívják, azért, mert eddig tud a közösség hasznára lenni (iuvare). A negyedik a „seniores”, az ötödik meg a már valóban „senes” ideje. Nagyjából ugyanezen fokozatokat állapítja meg az *Etimológiák* című munkájában (11, 2, 1–7) a középkori enciklopedista, Isidorus is, úgy, hogy a határokat kicsit módosítja. A humanisták körében a legnépszerűbb Macrobius beosztása lehetett, amely a Cicero *Somnium Scipionis*ához írt kommentárjában olvasható (1, 6, 62–76). Ennek forrása Hippokratész, és mindig a hetes szám többszöröséhez kötődik. Eszerint a gyermekorból 14 évesen lépünk ki. Innen mintegy 30 éves korig az ifjúság ideje (iuventus). Erejének teljét az ember (omne virium complet argumentum) 35 évesen éri el. Ezt a 40. évig még megőrzi, de ezután kezdődik az eleinte még nem látható hanyatlás (diminutio occulta). A 70. év a vég általában, aki ezt is elhagyja, annak már nincs kötelezettsége a köz iránt, csak magával, a tudománnyal (sapientia) kell törődnie.

Amit mi itt most, már csak szövegek alapján, akár táblázatokba is rendezhetünk, az Aeneas Silvius és kortársai számára még a generációkon keresztül örökölt hagyománya volt annak, hogy az emberi életet milyen keretek fogják közre. A korszakhatárok néhány év eltéréssel nagyjából valamennyi szerzőnél egybeestek, legfeljebb az elnevezést módosították. Nagyon nagy eltérés már csak azért sem lehetett, mert valamennyi a görög orvostudomány és bizonyos szám kapcsolatából jött létre. Akár a Censorinus-, akár a Macrobius-féle gradusok esetében viszont az ókori ember egyénfejlődésének mércéjéhez szabták magukat. Mivel Macrobius tekintélye egyébként is megkérdőjelezhetetlen volt a humanisták számára, várhatóan az ő beosztását fogadták el leginkább. Így Aeneas Silvius is az ő gradusai szerint tervezte megírni pedagógiai munkáját, a *De liberorum educatione*-t. Csak az első rész, a „pueri” számára írt kötetke készült el. Az előszó szerint viszont ezt követték volna a „iuvenes”, a „viri” és a „senes” számára adandó tanácsok.⁶

Abban valamennyi séma megegyezik, hogy úgy a 40. életév közelében érjük el testi és szellemi fejlődésünk csúcsát. Innen az út már lefelé vezet. Az eddigi „bene vivere” helyett innentől teljes figyelmünket a „bene morire” felé kell fordítanunk. Úgy gondolom, hogy ez a magyarázata annak, miért fordított hátat annyi humanista éppen a 40. éve táján korábbi életének. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez intellektuális, tudatos fordulat, amelyet nem nevezhetünk még megtérésnek. Aeneas Silvius esetében, azt hiszem, ennél többről van szó.

Sokan vizsgálták a kritikus 1444-es év őszét, az Aeneas Silvius akkor ért külső és belső hatásokat. Bizonyos, hogy ekkorra már torkig volt az udvari élet kellemetlenségeivel. Mélyen megrendítette a pestisjárványban mellette elhullók látványa, a halál testközelsége. Hivatkozni szoktak meggyöngyült egészségére is. Leveleiben ekkortájt többször panaszkodik is arról, hogy semmilyen vonatkozásban nem érzi magát a réginek. De vajon nem az elvárt szerepbe helyezkedik-e be, éppen a macrobiusi gradusnak megfelelően? Mindez egyenként is megfontolandó, de valamennyi együtt alaposan előkészítette a talajt arra, hogy ő ezen az úton kortársainál jóval messzebb jusson. Nemcsak tudatosan fordított hátat korábbi életének, az abban utóbb elítélendőnek tartott cselekedeteinek és írásműveinek, hanem mindazokért mélységes bűnbánatot is érzett, és elfogadta a kapott bűnbocsánatot.

Kortársai körében azzal keltette a legnagyobb föltűnést, hogy megtagadta korábbi irodalmi munkásságának egy részét. Úgy tudták, hogy 3 000 verssort semmisített meg. Ezt nem kellett volna megtennie, mert amint láttuk, menthette volna magát a nagyon tisztelt Vergiliusszal, akit a középkortól a *Priapeával* is megterheltek. Ezért azután az ifjúkori pajzán versek mindenkinek megbocsájtattak. De a nagy költőelődre hivatkozhattak más kilengések esetén is. A XV. században már Itália-szerte szívesen ábrázolták a szerelmes és csúffá tett költőt, amint kedvese ablaka és a föld között lebeg egy kosárban. Aeneas Silvius is megemlíti a jelenetet az *Eurialus és Lucretia* históriában.⁷ A fordulat után viszont már azt a Vergiliust említi a költészet védelmében, aki a Megváltó eljöttét jövendölte, és akit az egyházatya, Hieronymus is tisztelt.⁸

A tudatos változás vagy változtatás, a közösség iránti felelősség fölébredése szemünk előtt zajlik le, hála levelekben tett nyilatkozatoknak. 1442 végén a csak néhány hónapja császári babérral koszorúzott költő azt írja: „me nichil magis delectat quam hedera, quod est premium doctarum frontium. Me gelidum nemus oblectat, cum musis esse, non cum populo placet mihi.”⁹ Egy évvel később a *Pentalogus* valódi mondanivalója már az, hogy a humanista nevelés a politikát szolgálja, a kettőnek összhangban kell lennie.¹⁰ Majd két év múlva, már a megtérés után: „navigandum est hoc pelagus pro salute communi, serviendum est rei publice. Nec enim nobis nati sumus, ut Plato dicebat, sed ortus nostri partem amici, partem patria vendicant. Ego autem addo partem quoque deberi ecclesie.”¹¹ A legutóbbi már a 40. évét elért férfi nyilatkozata, aki a gradusa szerint „vir”, vagy ha úgy tetszik, „iuvat” az őt körülvevő társadalomnak.

Itt következik azután az idő, a „hora” figyelmeztetése, a teljes változtatás. Péter trónjára lépve – saját szavai szerint – a családjától kapott pogány Aeneas helyett a keresztény Pius nevet vette föl.¹² Az ismert vergiliusi sorra szoktak itt hivatkozni: „Sum pius Aeneas, fama super aethera notus.” Névváltoztatása bizonyosan visszacsatolást jelent a család büszkén vallott római eredetére. Van, aki úgy gondolja, hogy egyházi karrierje csúcsán ezzel a névvel ismét rálelt ifjúsága tiszta humanista eszményére.¹³ De miért mondja azt, hogy ez a név „Christianus”? Semmi jele annak, hogy hasonló elődjét követte volna ezzel. Meggondolandó az idézett vergiliusi sorhoz fűzött megjegyzése Serviusnak (Aen. 1, 378): „sane pius potest esse et purus et innocens et omni carens scelere. Piare enim antiqui purgare dicebant, inde etiam piamina quibus expurgant homines, et qui purgati non sunt impii.” Ezért Christianus a Pius név, mert a múltjának vétkeiktől való megtisztítást, a megtisztulást jelenti. Egy korábbi levelében erről így ír: „misereatur mihi dominus qui mundum potest de immundo facere.”¹⁴ Ez a gondolkör már nem az intellektus világa, a következetes humanista életvitel hozadéka, ez azon már jóval túl jár, a lélekben zajló eseményekről tanúskodik.

Kövezték-e Aeneas Silvius példáját a humanisták? Modell volt-e megtérése kortársai számára? Beszédtéma volt, ezt megírja, amelyet „inter vinum et epulas” tárgyaltak.¹⁵ Hogy szenzáció legyen, ahhoz ő maga is hozzájárult. Leveleiben barátai előtt szívesen kitárulkozott, Péter székében nyíltan vallotta megtérését. Hogy hatott-e, arra a következőkben két példát hozunk, egyet Itáliából, a másikat az északi hegyeken túlról.

Niccolò Perotti Aeneas Silviusnál 25 évvel volt fiatalabb. Vittorino da Feltre és Guarino tanítványa volt. Bessarion titkáraként és a pápai udvarban is jócskán volt ideje humanista stúdiumokra. Martialishoz fűzött kommentárjai nagyon népszerűek voltak. A költészetet maga is gyakorolta, ezért 1452-ben Frigyesről ő is elnyerte a babérkoszorút. Egy verse szerint ezt úgy érte el, hogy legyőzte Amort. Volt mit legyőznie. Már mint sipontei püspök írta levelei és versei kiadásra előkészítőjének, hogy vigyázzon, nehogy akinek örökkévalóságot akar biztosítani, azt a kortársaktól gáncs érje. „Sunt enim inter versiculos nostros aliqui, quos olim adulescentes lusimus, qui si hac aetate et professione nostra scripti a nobis viderentur iure fortasse reprehensione digni putaremur. Relate vero ad eam aetatem nihil quo culpentur... Nam usurpatum id etiam fuit a potioribus poetis, qui huiusmodi arte Pontificatus dignitatem plura tentarunt, quam posset existimari.”¹⁶ Vagyis Perotti életművéből törli ifjúkori pajzán verseit, mert azok mostani egyházi méltóságában megütőzést keltenének. Hozzáteszi, hogy abban az életkorban ez nem hibáztatható, mert gyakorolták azt nála jóval jelentősebb költők is, akik a főpapságukat megelőző időben ennél is többet merészeltek. A pápai udvarban a megsemmisített és így sosem látott verseknek nyilvánvalóan még jócskán meg is nőtt a híruk. Perotti nem egy versében körüludvarolta Pius pápát, ezután pedig Vergilius helyett most már az ő köpenye mögé rejtőzött, ha ifjúkori lususait kellett védelmeznie. Bátran hivatkozhatott a mindenkitől jól ismert példára. Pius, legalábbis ennyiben, modellként szolgált kortársainak.

Az idős Aeneas Silviusnak a hegyeken túl volt alkalma szembekerülni saját régmúlt ifjúságával, legalábbis ami a poétát illeti. 1455 Húsvétján, Wiener Neustadtban találkozott Janus Pannoniusszal, akit már korábban, Frigyes kísérvé annak itáliai útján mint körülünnepelt ifjú poétát megismerhetett. Négy vers tanúskodik újabb találkozásukról. A korkülönbség igen nagy, Aeneas 50, Janus 20 éves volt ekkor. Megállapodott bölcsessége se tudta elnyomni a humanista izgalmát: látni szerette volna Janus újabb verseit. Janus viszont nem tudta (vagy nem merte?) azokat elővenni. Aeneas vonakodott beszállni a költői versenybe:

Non est cur tecum temptare in carmina vires
conemur: bello non bona dextra seni est.
Dum iuvenes fuimus, Pegaseo e fonte liquores
hausimus et nullum scribere pondus erat;

Nunc oblita mihi sunt carmina, friguit aetas
atque sepulcralis unica cura mihi est.

Amikor Janus egy Martialis-kéziratot kér tőle, elküldi ugyan, de figyelmezteti, hogy a Nagyhat szent gyászához nem ez az olvasmány illik, Krisztus szavaira figyeljen inkább:

At si quae currant nunc tempora conspicias et spes
afflictas, non nunc ludere, flere licet.
Non bene versiculos sacrata nocte petulcos
invisas: Christi sumere dicta decet.
Cedant e manibus dulces, tua cura, poetae
et divino animum codice pasce. Vale.

A megszólításban mintha már-már ironikusan halmozná az ifjú attribútumait: „adolescenti docto et nobili ... Varadiensis ecclesiae custodi.” Tudja, hogy ezzel kedvében járhat. A vers végén szólal meg az idős ember felelőssége, az atyai intés.¹⁷ Megmaradt-e ebből valami is Janus későbbi éveiben? A pajzán versek ideje lejárt, majd a nagyobb alkotásokat is maga mögött hagyta. Görgette viszont maga előtt még több mint egy évtizedig a nagy feladatot, a nagyeposz tervét. Ami pedig azután következne, arra is utal egy levelében. Az ifjú évek a lázas munkára valók, a lelkével ráér törödni akkor, ha megöregszik.¹⁸ Erre már nem volt alkalm, 38 éves se volt még, amikor utolérte a halál. Nem érte el azt a bizonyos kritikus 40. évet, amely talán az ő életében is gyökeres változást hozott volna.

Jegyzetek

¹ *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hrsg. R. Wolkan, I. Abt., 1. Bd., Wien, 1909 (Fontes rerum Austriacarum, II, 68), 523.

² G. Voigt, *Enea Silvio de' Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter*, I, Berlin, 1856, 438.

³ B. Widmer, *Enea Silvio Piccolomini in der sittlichen und politischen Entscheidung*, Basel–Stuttgart, 1963, 62–68.

⁴ *Vitae Vergilianae*, rec. J. Brummer, Lipsiae, 1912, passim.

⁵ Guarino Veronese, *Epistolario*, raccolto da Remigio Sabbadini, II, Venezia, 1916, 117.

⁶ Aeneas Sylvius Piccolomini, *Opera*, Basileae, 1551, 966, 991, 992.

⁷ *Uo.*, 627.

⁸ *Uo.*, 942.

⁹ *Der Briefwechsel*, i. m., 125.

¹⁰ B. Pez, *Thesaurus anecdotorum novissimus*, 4, 3, Aug. Vind.–Graecii, 1723, 639–659.

¹¹ *Der Briefwechsel*, i. m., 125, 559.

¹² *Opera*, i. m., 869–872.

¹³ G. Paparelli, *Enea Silvio Piccolomini: L'umanesimo sul soglio di Pietro*, II, Ravenna, 1978, 139–140.

¹⁴ *Der Briefwechsel*, i. m., 444–446.

¹⁵ *Uo.*, 55.

¹⁶ *Codex Perottinus Regiae Bibl. Neapolitanae*, ed. Cataldo Janelli, Neapoli, 1811, 247–248.

¹⁷ Sc. Mariotti, *La corrispondenza poetica fra Giano Pannonio ed Enea Silvio Piccolomini*, in *Umanesimo e rinascimento: Studi offerti a P. O. Kristeller*, Firenze, 1980, 45–56.

¹⁸ „Nunc, nunc studendum esset et componendum, cum per aetatem sensus viget, ingenium valet, et animus nihil fastidit; senectutis si quid accesserit, dandum erit non tam litteris, quam moribus; non tam gloriae mundi, quam animae saluti.” Janus Pannonius, *Opusculorum* pars altera, Trajecti ad Rhenum, 1784, 100.

Janus Pannonius versei Battista Guarino egy kódexében

1981-ben Csapodi Csaba részletező áttekintést adott a Janus Pannonius szövegeit megőrző, addig ismert kéziratokról.¹ Könyve nélkülözhetetlen segédeszköz a szöveg-hagyományban való eligazodáshoz. Az újabban fölbukkanó szövegek ennek az összeállításnak a kiegészítését szolgálják.

M. C. Davies 1984-ben ismertette a cambridge-i UL Add 6188 számú humanista kéziratot.² A ritkaságokat tartalmazó gyűjteményből, amely korábban Ferrarában volt, ugyan már a XVIII. században közöltek részleteket, de teljes vizsgálatára csak most került sor. Füzetként váltakozva tartalmaz prózai és verses anyagot. A XV. század derekának nagyon kedvelt invektíva-irodalmából a Faciótól Vallára, Tommaso Moronitól és Perottitól Poggióra írt művek mellett vannak benne levelek is Poggiótól (köztük néhány autográf!), valamint Brunitól és Isotta Nogarolától. Külön-külön fasciculust képeznek Porcellio és Niccolò Perotti versei. Utólag, végig az egész kéziron az üresen maradt helyekre két, egymástól jól elkülöníthető kéz beírta Battista Guarino és Janus Pannonius néhány versét, illetve egy eddig azonosítatlan költő számos alkotását.³

Davies megállapította, hogy a kódex papírja legnagyobb részben 1455-ös bolognai (Br. 8441), egy füzet pedig luccai 1457-es (Br. 6027) műhely terméke. A tulajdonos-bejegyzéseket is azonosította. Ennek alapján bizonyos, hogy a kézirat a XVI–XVIII. században Ferrarában volt.

A kódex alapját képező szövegekről, és ez mind a prózára, mind a versekre érvényes, kimutatta, hogy azoknak leírása nagyjából 1455 táján történt Bolognában. Az összeállító pedig olyan valaki lehetett, aki a bolognai egyetemen is kapcsolatban lévő Niccolò Perotti-hoz valamiképpen közel állott, így juthatott hozzá a ritka, vagy éppen más forrásokból teljesen ismeretlen szövegekhez. Ilyen például a föltárás okául szolgáló, a tanulmány címét is adó Perotti–Valla-levelezés néhány darabja is. Eddig jutott a kutatásban M. C. Davies.

A kötetbe utólag bemásolt Battista Guarino- és a minket most elsősorban érdeklő Janus Pannonius-verseket vizsgálva – úgy tűnik – az eredeti gyűjtemény összeállítójához is közelebb jutunk.

Már az első rátekintésre is ráismerünk Battista Guarino kezére, legalábbis mint a maga és Janus verseinek bemásolójára. Janus Pannoniustól két elégia van a kötetben: a *Conquestio de aegrotationibus suis* (El. II, 10) és az *Ad somnum* (El. I, 11). Mindkét vers 1466-ból való. Egy füzet üresen maradt végére, a 125. f. hátára kezdte beírni Janus verseit. A második elégia a 128. f. közepén végződik. Ezt követően üresen maradt a levél hátoldala is. Erre azért érdemes figyelni, mert Battista Guarinónak ekkor, 1466 után valamikor még csak ez a két elégia volt a kezében, olyan, amelyet távolra került barátjától kapott.

Battista 1460-tól apja örökében Ferrarában a Studio tanára volt. A Janusszal közös tanulóéveket követő időszakról is vannak ismereteink. Az Itália-szerte nagyon tisztelt Guarino mester ugyanis humanista kapcsolatait is fölhasználta, hogy hat fiának pályáját irányítsa. Hatalmas levelezéséből látjuk, hogyan kereste és találta meg a megfelelő támogatót, kinek-kinek hajlamait és adottságait szem előtt tartva. Kódexünk szempontjából Manuele fiára figyelünk először. Ő a papi pályát választotta. Kisebbséget már birtokolt, amikor apja a Római Kúria felé irányította. 1453-ban Bessarion kardinális pártfogásába ajánlotta. A bíboros mint pápai legátus 1450–1455-ig Bolognában tartózkodott. Vele volt titkára, Niccolò Perotti is. Manuele Guarinónak biztos támogatója volt Rómában az atyai barát Poggio Bracciolini secretarius apostolicus. De közbenjárót érdekében apja tanítványa, Bartolomeo Facio, a nápolyi király humanistája is. A legidősebb Guarino fiú, Girolamo már egy évtizede Alfonz király udvarában volt. A hathatós támogatások következtében Manuelét már 1455-ben

a frissen megválasztott III. Callixtus pápa unokaöccse, Lodovico Mila püspök környezetében találjuk. Amikor 1555 nyarán, mint legátus, ez a püspök került Besszarion utódjaként Bolognába, Manuele Guarino már mint titkára kísérte őt oda. Nyilván vele volt Bartolomeo Facio négy Vallára írt invektívája, amelyeket a szerző Girolamónak már 1450-ben elküldött. A cambridge-i kézirat éppen ezzel a szöveggel kezdődik. Manuele 1455 nyarán került legátus pártfogója kíséretében Bolognába. Ugyanezen év őszétől kezdte meg legfiatalabb öccse, Battista működését mint lector a bolognai egyetemen. Apja Ferrarában boldogan fogadta a gratulációkat azért, hogy fia „tam iuuenili aetate”, azaz tizenennyolc évesen elérte azt, amire mások öregkorukig sem jutnak. Bemutakozó előadását még a pápai legátus is meghallgatta!⁴ 1455–1457/8-ig tehát két ifjú Guarino is volt a bolognai humanisták vonzáskörzetében.

Amint láttuk, M. C. Davies megállapította, hogy a kézirat papírjának nagyobbik része 1455-ből, Bolognából, egy füzet 1457-ből Luccából való. A szövegek jó része datálható, keletkezésük 1454–1455-ben igazolható. Davies megfelelő apparátussal azt is bebizonyította, hogy a másolás 1455 táján Bolognában történt. Minthogy a gyűjtemény későbbi tulajdonosa az 1460-as évektől bizonyosan az oda bemásoló Battista Guarino volt, nagyon valószínű, hogy az 1455-től Bolognában lévő Guarino fiúk valamelyike lehetett a gyűjtemény alapszövegének összeállítója vagy birtokosa.

A minket elsősorban érdeklő két Janus-elégia szövege ismert. A szövegkiadáshoz mégis komoly hozadéka van. Több helyen is ad változatot, egy-egy helyen más kifejezést is. Helyesírása, interpunkciója is eltér az eddig ismert változatoktól. Márpedig ez a szöveg állhat a legközelebb Janus kézírásához. Egykorúak, iskolatársak voltak, ugyanazt tanulták közös mesterüktől a ferrarai Studióban.

A két elégia egy füzet végén, a ff. 125^v–128^f-n található. A lap közepén fejeződik be. A fél lap üres, a hátoldala is. Ha Battistának lett volna még Janustól éppen akkor más verse is, akkor azt nyilván oda folytatólagosan bemásolta volna.

Nagyon valószínű, hogy Janusnak 1466-ban adódott alkalma, hogy új verseit barátjának elküldje. A küldemény kézbesítője a magyarországi báróifjak azon csoportja volt, amelyik éppen az ő nyomdokain kezdte tanulmányait Ferrarában. Tudjuk, hogy 1466/67 telén Geréb László, a király unokaöccse, a Perényi és a Pálóczy család egy-egy ifjú sarja, nyilván megfelelő kísérettel, együtt tűnt föl Ferrarában.⁵ Meglátogatták a királyt még gyermekkorából ismerő András karthauzi szerzetest, és nyilván átadták az ajándékot az akkor már az apja örökében működő Battista Guarinónak is. Hogy ez a két elégia valahogyan megelőzte Ferrarában az egyébként korábban keletkezetteket is, arra bizonyíték Battistának egy másik Janus-kézirata, az OSZK Cod. lat. 357. számú kódexe. Ez is Battista Guarino köréből került ki. Mint ismeretes, tartalmazza a Guarino-panegyricust, valamint az elégiák sorát. Ezeknek szokásos sorrendjét fölborítva, az élen éppen a cambridge-i kéziratban található két elégiát találjuk. Ez a kódex 1469 után keletkezett, akkor, amikor Battista már kézhez kapta Magyarországról az apjára írt dicsőítő verset. Ezt és az elégiákat összegyűjtve hozzáfűzött még néhány levelet, amelyek Janusnak száltak, vagy őt érdekelhették. Nyilván Magyarországra szánta, de a küldemény már nem érhetette el címzettjét. Van Battista levelei között egy, amelynek dátuma 1467 áprilisa. Ez a sokszor hivatkozott Johannes Bertuciushoz szóló írásmű.⁶ Itt Battista Guarino egy valószínűleg fiktív szümposzion leírását adja. Benne ő, a műfaj szabályainak megfelelően, védelmébe veszi, ismerteti és fölmagasztalja Janust, a költőt. A megírásra nyilvánvalóan az 1465-ös követjárás után került sor. Janus ekkor pályája csúcán, mint főpap és királyi követ vonult végig Itálián. Tíz év múltán ekkor adódott alkalom, hogy a régi diáktársak szemtől szembe kerüljenek egymással. Battista írása a tehetséget méltán megillető egyházi és világi méltóság birtokosának laudációja. Annál meglepőbb azonban az utolsó bekezdés egy mondata, amely szerint mintha a sok oldalon keresztül magasztalt, kiváló képességei következtében méltán fényes pályát Janus meggyöngyölt egészsége veszélyeztetné. A sokszor említett megjegyzés így hangzik: „Cui si

omnipotens deus longam in terris vitam dederit, ut ab omnibus optandum est”... Mintha aggodalom szólna a régi barát szavaiból. Mintha az 1465-ös diadalmenetet követően érkezett küldemény, a két betegségről tudósító elégia felhőt vonna a korábbi látványos ragyogás elé. Mintha ez a mondat Janus elégiájára utalna (El. I, 10, 29–30):

Qualis erit nobis, si forte erit ulla senectus,
Cum sit in assiduis prima iuventa malis?

Ezek a sorok pedig éppen a betegségeiről szóló verséből valók, abból, amelyet Battista Guarino másolt be a cambridge-i kéziratba.

Jegyzetek

¹ Csapodi Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Bp., 1981.

² M. C. Davies, *Niccolo Perotti and Lorenzo Valla: Four New Letters*, Rinascimento, (24)1984, 125–147; vö. *Iter Italicum*, IV, 10/b.

³ Battista Guarino, *Carmina*, Modena, 1496; Hain, 8127. Itt mind a kilenc vers ki van adva. Az ismeretlen költőnek van egy verse Battista Guarinóhoz. Egyébként Luca Ripa tanítványa volt. A sok költőt szárnyra bocsájto „syllabarum magister” 1468-tól volt a ferrarai Studio tanára. A jellegzetes szálkás írással bemásolt versek szerzőjeként leginkább Ludovicus Pictorius sejthető.

⁴ Guarino Veronese, *Epistolario*, raccolto da Remigio Sabbadini, I–III, Venezia, 1915–1919; Manueléről lásd II, 613–615, III, 453–454, 492–494; Girolamo: III, 384, 405, 450; Battista: II, 637–639, III, 490–491, stb.; lásd a kiadás alapos mutatóit.

⁵ Ágnes Ritoók-Szalay, *Ferrara und die ungarische Humanisten, in Universitas Budensis: 1393–1995*, edd. László Szögi, Júlia Varga, Bp., 1997, 154, illetve a tanulmány e kötetben megjelent magyar változatát.

⁶ Ábel Jenő, *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia: Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Budapestini–Lipsiae, 1880, 203–211.

A római föliratok gyűjtői Pannóniában

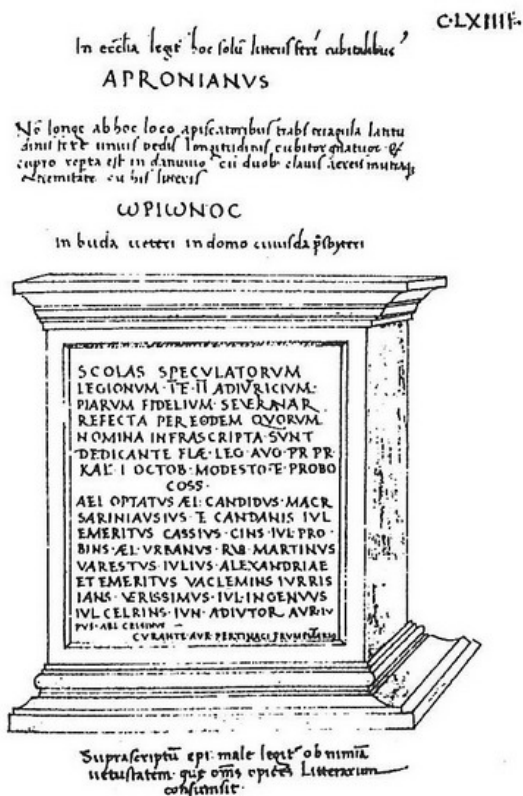
Az ókori világ föliratos emlékeit a humanisták körülbelül egyidőben kezdték gyűjteni a klasszikus szövegek kézírataival. Tevékenységüket missziónak tekintették, amit úgy fogalmaztak meg, hogy írásban biztosítják az örökkévalóságot annak, amit napról-napra pusztít az idő meg az emberi hanyagság.¹ Ciriaco d'Ancona nevéhez fűződik a lázas leletmentés megkezdése. Követői buzgón és olykor kritikátlanul összemásolták a gyűjtött anyagot. A XV. század közepén a művészeti alkotásokon a római föliratok a pénzekkel és a kámeákkal együtt atmoszférateremtő funkciót kaptak. A század végén már maguk a kövek váltak más antik tárgyakkal együtt a humanista otthonok díszévé.

Pannóniába a föliratgyűjtők a XV. század második felében, Mátyás király uralkodása idején jutottak el. Ezt már Theodor Mommsen kutatásaiból tudjuk. Ő a *Corpus Inscriptionum Latinarum* előmunkálatai során az akkor ismert valamennyi kézíratos és nyomtatott föliratgyűjteményt átvizsgálta. Alapos rostálás után ezek anyagát is közreadta a valóságosan is föllelhető föliratanyag közé sorolva. A pannóniai emlékanyagot közlő III. kötetben egyetlen XV. századi kézíratos forrást ismertet. Szerzőjét „Antiquus”-nak nevezi, mert kilétét nem sikerült megállapítania. Említi még a velencei Francesco Giustinianit, Antonio Bonfini, valamint közvetett adatok alapján Bartolomeo Fonziót is, mint akik szintén hozzájárultak a gyűjtéshez.²

A humanista föliratgyűjtők végül is elérték azt, amit célul tűztek maguk elé. Az antikvitas emlékeit átmentették az utókornak. Másolataik az időközben elkallódott eredetiek helyett, vagy a mainál egy még jobb állapotot rögzítve, a tudományos vizsgálódás tárgyaivá lettek. Ismeretlenek maradtak viszont többnyire maguk a XV. századi pannóniai gyűjtők és gyűjtőútjaik körülményei.

Mai ismereteink szerint, az első föliratgyűjtemény Pannónia római kori emlékeinek anyagából Francesco Giustinianitól származik.³ Őt a Velencei Köztársaság külön követként küldte Magyarországra Mátyás királlyá koronázásának ünnepére, 1464 tavaszán. A Köztársaság ajándéka mellett 60 000 aranyforintot hozott a tervezett nagy török háború megindítására. A koronázás március 25-én, virágvasárnap volt Székesfehérvárott. A Giustinianinak adott utasítás úgy szövelt, hogy az ünnepséget követő egy hét múltán térjen haza. Ezzel szemben még három hónap múlva is itt volt, valahol a végeken, Mátyás katonáinak fogságában, ahonnan végül is csak a király közbenjárására szabadult ki.⁴ Diplomáciai bonyodalmakat okozó utazása összefügg a követ antikvitas-kedvelésével is.

Francesco Giustiniani magyarországi küldetését megelőzően a burgundi udvarban teljesített több éven át szolgálatot. Ismeretes, hogy a nagy török elleni összefogás egyik kiszemelt vezetője éppen Fülöp burgundi herceg volt. Giustiniani mint a török kérdés szakértője hozta a segítyt, és lehetett egy olyan titkos utasítása is, hogy szemlélje meg egy kicsit a végeket. Ám a követ egyúttal humanista is volt. Bruggei szolgálati éve alatt görög szerzők modern fordításait másolta.⁵ Az ókori föliratokat is gyűjtötte. Ennek a szenvedélyének hódolt éppen Nándorfehérvárt, amikor letartóztatták. Végül is kiszabadult, holmiját, benne vázlatkönyvét is visszakapta. Fönn is maradt Modenában, a Muratorigyűjteményben. Mommsen számára Wilhelm Henzen dolgozta föl a hat levélből álló nyolcadrét alakú füzet tartalmát.⁶ Giustiniani ott volt a koronázáson, mert Székesfehérvárott lemásolta egy szarkofág föliratát.⁷ Bejárta a tétényi rommezőt, ott két oltárkövet írt le, az egyiknél megjegyezte, hogy három nimfát ábrázol.⁸ A budai várban a Magdolna-templom padlójába már akkor be volt építve az a sírkő, amelyet utána még sokan láttak.⁹ A város közkútjánál egy szarkofág szolgált víztárolóul, mindkét oldalának föliratát gondosan leírta.¹⁰ A ferences kolostor kertjében és a templomban három követ is talált.¹¹ A városfalán kívül egy kútnál meg egy ház falában bukkant föliratos kövekre, és egy-egy a Szent Jakab és a

Feliciano reggiói kézírata

Mommsen a pannóniai emlékeket tartalmazó kötetben egy bizonyos „Antiquus”-t tett az első helyre a források ismertetésénél.¹⁷ Őt tartotta az első itt tevékenykedő fölíratgyűjtőnek. Személyét, nevét nem sikerült megállapítania, mivel gyűjtése csak másolatban maradt ránk. A másoló az ismert kompilátor, Michael Fabricius Ferrarinus, a reggio-emiliai karmelita kolostor priorja volt, aki megszállott lelkesedéssel dolgozta össze a másoktól gyűjtött fölíratokat. Egyre gazdagabb gyűjteményei egymást követték 1477 és 1486 között. Az első a ma Utrechtben őrzött, ezt követi a párizsi, végül a Reggio Emiliában lévő leggazdagabb kézírata. Csak ez a reggiói kézirat tartalmazza először a pannóniai fölíratokat is.¹⁸ A díszes pergamen kéziratot a prior halála után a városi tanács döntése alapján rácsos ládában őrizték. Megtekintésére is csak a rácson keresztül adtak engedélyt. Muratori megemlíti, hogy a kezében tarthatta, de nem másolt belőle.¹⁹ Fölíratgyűjteményében csak a párizsi kézirat anyagát használta föl.

Az epigrafika legelesebb művelői már egy évszázada foglalkoznak az egyes fölíratgyűjtemények forrásainak és leszármazásának megállapításával. A részletmunkák közül kiemelkedik e század elején E. Ziebarth összesítése, amely a konkordancia-táblázatok sorával teremtett rendet, és ad áttekintést a XV. század folyamán összegyűjtött sok ezer ókori fölíratról. Ziebarth viszont a vállalt nagy munkához képest, nem egészen érthető indokolással, Michael Fabricius Ferrarinusnak csak az utrechti és párizsi kéziratát dolgozta föl.²⁰ Ezzel a pannóniai gyűjtés, amely, mint mondtuk, egyedül a reggiói kéziratban található, elkerülte a további forráskutatók figyelmét.

Ziebarth azon eljárása, hogy a reggiói kéziratot nem vette figyelembe, már csak azért sem érthető, mert korábban azt már Mommsen a *Corpusba* bedolgozta. Az anonim XV.

századi gyűjtőről, szakszerű munkájáról Mommsennek igen jó véleménye volt. Leírásait pontosnak ítélte, olyanoknak, amelyek csak autopszián alapulhatnak. Több mint negyven fölirata (egy görög, a többi latin) egységes kis *corpus*t képez. A gyűjtés helye Buda, Tétény, Csepel, Aquincum, Szentendre, Győr, Komárom, Tata, Solymár és Siklós; ezekhez két bécsi és néhány dáciai fölirat járul. Századunkban Kuzsinszky, Kubitschek és Gerevich, más-más kutatások során ugyan, de foglalkozni kényszerültek „Antiquus” gyűjtésével.²¹ Lejegyzései folyamatosan bekerülnek a *Die römischen Inschriften Ungarns* (RIU) köteteibe. Mindez öregbíti ugyan a Mommsen megalapozta értékelést a gyűjtőmunkáról, de kísérlet se történt arra, hogy az „Antiquus” rá ragadt páncéljából kiszabadítsák azt, akinek ezt a kis gyűjteményt köszönhetjük.

Az időközben fölfedezett újabb kéziratos föliratgyűjtemények, közöttük igen gazdag tartalmúak is, arra késztették a hatvanas években Charles Mitchellt, hogy a Mommsen-, illetve Ziebarth-féle rokonsági táblázatnak, a stemmának bizonyos részleteit revízió alá vegye. Ezen újabb forráselemzés eredménye az lett, hogy Michael Fabricius forrásaként általában, de főleg a reggiói kézirat esetében Felice Feliciano Veronensis ma már elveszett kézirateit jelölte meg.²² Mitchell összegező tanulmányában nincsen szó a pannóniai föliratokról. Ez érthető, mert a reggiói gyűjtemény ezres nagyságrendű tételei között a mi alig több mint negyven köemlékünk nem jelentős. Nekünk Mitchell eredménye önmagában is elégséges volna ahhoz, hogy Mommsen rejtőzködő „Antiquusának” nyomára jöjjünk, ha Felice Feliciano pannóniai útját a föliratokon kívül más forrás is igazolná.

Felice Feliciano Antiquariust eddig is számon tartották valahol a humanisták második vonalában.²³ Paul Oskar Kristeller már a XX. század elején elhelyezte őt Andrea Mantegna baráti társaságában.²⁴ 1433-ban született Veronában, bár családja reggiói volt. Innen van a kapcsolata Michael Ferrarinusszal is, aki *conterraneus*ának nevezi. Fiatalon Bolognába került, Giovanni Marcanova régiségbúvár környezetébe. E tudós és lelkes társaság, közéjük tartozott Mantegna is, kirándulásokot szervezett föliratok, ókori emlékek gyűjtésére. A társasághoz tartozott Feliciano is, akinél a kedvtelés a kortársak tanúsága szerint már szenvedéllyé vált. Gondosan gyarapította azt a föliratgyűjteményt, amelyet Ciriaco d’Anconától örökölt, akinek a hagyatékát hűségesen gondozta és publikálta. Ugyanilyen szenvedéllyel hódolt másik kedvtelésének, az alkímiának is. Bekóborolta Itáliát, hogy a „Quinta essencia”-hoz szükséges antimonércet megtalálja. Már az ókortól tudott, hogy ennek az ércnek legjelentősebb előfordulási helyei Itálián kívül Hispániában és Magyarországon voltak.²⁵ Felice Feliciano életére az utolsó ismert adat 1479 nyara. Összegyűjtött levelezésében, az élete utolsó korszakából való iratok között van egy kelet nélküli levél. Ebben azt írja, hogy másnap kardinálisával Pannóniába megy, és ehhez az útjához nagy reményeket fűz.²⁶ Feliciano korábbi nápolyi kapcsolatai és az időpont alapján a kardinális, Giovanni d’Aragona, Beatrix királyné öccse lehetett, aki mint pápai legátus jött 1479 telén Magyarországra. Kíséretéből csak az akkor még ifjú Raffaello Maffei, a később Volaterranus néven ismert enciklopédistáról tudunk, de bizonyára többen is lehettek.²⁷ Antimont is, római követ is bőven találhatott Magyarországon. Ha az Antiquarius pannóniai útjára vonatkoztatható adatokkal kiegészítjük Mitchell vizsgálatainak meggyőző eredményeit, akkor bizonyosak lehetünk abban, hogy Mommsen „Antiquusa” Felice Feliciano volt.

Giovanni d’Aragona 1479 decemberében jött Magyarországra. Mátyás király nagy pompával fogadta mint a megszökött Beckensloer örökében az esztergomi érsekség várományosát. Itt tartózkodásáról 1480 nyár elejéig van tudomásunk. A királyi pár kíséretében volt Budán, Visegrádon és Tatán. A környezetében lévő humanisták aligha maradtak el a kirándulásokról.

Feliciano itineráriumát gyűjtéséből rekonstruálhatjuk.²⁸ Budáról származik legtöbb fölirata. Sokat talált meg eredeti helyükön, másokat beépítve látott. Nagy-méretű sírköveket másolt le a Magdolna-templom padlózatáról és a Szent János-templomból.²⁹ Némelyiket

őelőtte már Giustiniani is látta. Tényben akkor még rommező volt, „urbs devastata”, írja róla.³⁰ A szemben fekvő Csepel-szigeten is talált föliratos követ.³¹ A Duna partján, a hévizek forrásvidékén bukkant rá, valószínűleg még az eredeti fölállítási helyén egy nimfáknak szentelt kultuszköre. Ennél megjegyzi, hogy illet sokat találtak e tájon, és azokat Mátyás király a várba, a lakosztálya elé vitette.³² (E megjegyzése alapján tette Mommsen „Antiquus” útját Mátyás király idejére.)

A közfürdőben is római követ másolt, egy mérföldkő volt ide beépítve.³³ Az óbudai apácák kolostoránál két föliratot talált.³⁴ Forráshelyül említi még a Szent Jakab- és a Szentháromság-templomot.³⁵ Egy amfiteátrum bérelt helyének fölirata egy melegvizű tó melletti falba volt rögzítve.³⁶ Itt a tónál megemlíti, hogy a benne lévő halak teljesen élvezhetetlenek. Látta még Aquincumnak (a kortársakkal együtt ő is Sicambriának nevezi) a Dunáig húzódó falait.³⁷ Halászok húztak ki a Dunából otlétekor egy háromoldalú rézgerendát, amelynek szélessége egy láb, hosszúsága négy könyök volt. Mindkét végén fogantyú volt bronzból, görög fölirattal.³⁸ Egy-egy követ másolt le Solymáron, Szentendrén és Komáromban.³⁹ Győrben a székesegyház faláról lerajzolta az oda beépített követ.⁴⁰ De ugyanott látott két szabadon álló síremléket is.⁴¹ Tatán, ahol hosszasan időzhetett, igen sok följegyzésre méltót talált. A vár előtt egy igen szép síremléket látott.⁴² De volt ilyen a ferencesek templomában is.⁴³ Ugyanott lerajzolt kétféle római téglát, mert ilyenekkel volt kikövezve a kolostor.⁴⁴ Megcsodálta azt a tizenkét istent ábrázoló oszlopot, amely egy templomba volt beépítve, és ma is páratlan kincse a múzeumnak.⁴⁵ E különösen szép oszlop és egy diadalív töredékéből arra következtetett, hogy ott valaha talán egy igen nagyméretű palota állhatott.⁴⁶ Siklós a legtávolabbi hely, ahol gyűjtőútján járt.⁴⁷

Feliciano leírásaiból több tanulság is adódik. Mint a Ciriaco-iskola többi követője, ő is a föliratot viselő kövekre figyelt elsősorban. A tatai oszloptól eltekintve

más műalkotást nem írt le olyat, amin nem talált írást. Figyelemre méltó az is, hogy az antikvitas iránti rajongásnak mai mércével mért esztétikai indítékait nála hiába keressük. Egy tatai sírkőről azt írja: „sepulchrum pulcherrimum”. Ez a darab nem maradt fenn, de megvan ugyanannak a családnak, föltehetően közelkorú, és talán ugyanattól a kőfaragótól származó másik síremlékéről készült fénykép.⁴⁸ Ez a kő nem tartozik a pannóniai emléktanyag kiemelkedően szép alkotásai közé. Feliciano elismerése talán a síremlék jó állapotának vagy nagy méretének szólt.

Giustiniani 19 föliratából ma már egyetlen egy sincs meg. Felice Feliciano 41 kövéből megvan a győri székesegyház falába épített fölirat és a tatai oszlop. További két követ még Schönvisner, illetve Katanchich látta a várfalba beépítve, azóta nyomuk veszett.⁴⁹ Mivel hat követ mindketten láttak, a két itáliai föliratgyűjtő összesen 54 kő rajzát őrizte meg.

1489. július 1-jén egy hajó kötött ki a budai Duna-parton, amely Erdélyből római köveket hozott. A firenzei Bartolomeo della Fonte jelen volt az eseménynél. Jegyzetfüzetébe a dátumot is, a kövek föliratát is pontosan belemásolta.⁵⁰ Az „e Transilvania... iussu Mathiae Corvini Regis” érkezett rakomány talán több követ is hozott, a firenzei humanista háromnak a föliratát őrizte meg. A pontos dátum és a kísérszöveg mutatja, hogy minden mozzanatot fontosnak tartott följegyezni. A különleges hajó érkezése ugyanis egy gondosan programozott látványosság-sorozat része volt. A király tavasz óta Budán tartózkodott. Itt fogadta a pápai legátust, a Velencei Köztársaság hosszú idő után újra Magyarországra küldött követét, és Miksa római király közvetítésével a császár megbízottait. Jelen voltak a török követek is. A királynak sikerült úrrá lennie valamennyi, korábban ugyancsak bizonytalan kimenetelűnek látszó diplomáciai tárgyaláson. A követek hazairt jelentéseikben az „örök békét” említik. Úrnapján (június 18.) a budavári főtemplom szószerkén Bakócz Tamás győri püspök nyilvánosságra hozta a király diplomáciai sikereit, főképpen a császárral való közeli végleges megegyezésének tervét. Az egyezmény része volt János hercegnek a császár unokájával kötendő házassága és a trónutódlás kérdése is.⁵¹ Ezen általános eseménysort a megfelelő

reprezentáció kísérte. Ennek egyik időzített látványossága volt a római kövekkel megrakott hajó budai partot érése.

Az előzmények 1486 őszére nyúlnak vissza. Ekkor jelentkezett Mátyás udvarában Antonio Bonfini olasz humanista, más művei között egy libellusszal a király római eredetéről. Az itáliai uralkodóházak mintájára Bonfini a Hunyadiak családfáját a Róma alapítása előtti időkre, Herkulesig (!) vezette vissza.⁵² Humanista kompilációjához, amely a *Gens Valeria* és a Corvinusok rokonságát mutatta ki, Magyarországon tárgyi bizonyítékokat talált. Római pénzeket mutattak neki, amelyeken ott a holló, csőrében a gyűrűvel.⁵³ Ugyanilyen vésetű gemmákat is látott.⁵⁴ De írásos bizonyítékokra is lelt a Valeriusok fogadalmi kövein, oltárokon és sírköveken. Egy ilyenre éppen Dáciában bukkantak.⁵⁵ Többek között ezt is hozta a hajó Budára „e Transilvania adverso Danubio ... iussu Mathiae Corvini Regis”.

Bonfiniről eddig úgy tartották, hogy ő valami korábbi összegyűjtött fölíratgyűjteményből dolgozott, ha történeti munkája során illusztrációs anyagra szorult.⁵⁶ Egész művéből 14 római fölíratot lehet rekonstruálni. Ebből négy kő Dáciából érkezett Budára.⁵⁷ Az ünnepélyes fogadáson bizonyosan jelen volt, mert a király figyelmét ezeknek a köveknek ideológiai hasznosíthatóságára éppen ő hívta föl. Ezeket föl is használta hat másik fölírattal együtt a harmadik fejezetben a Valeriusok és Corvinusok rokonságának bizonyítására. A két győri követ saját szemével láthatta, ezeket már Feliciano is lemásolta.⁵⁸ Óbudáról is a nagyon föltűnő, terjedelmes „Schola speculatorum”-ot használta föl.⁵⁹ Ezt is leírta már őelőtte Feliciano. Ebben a genealógiai értekezést tartalmazó fejezetben szerepel még Septimius Longinus fölírata. Ez a kő ma is megvan, a város területén került elő.⁶⁰ Végül is egyetlen fölírat marad, Sabucius Modestus szerepel rajta, ezt ma nem tudjuk azonosítani. Tehát valamennyi kő olyan helyen volt, hogy még egy szobatudós is belebotolhatott.

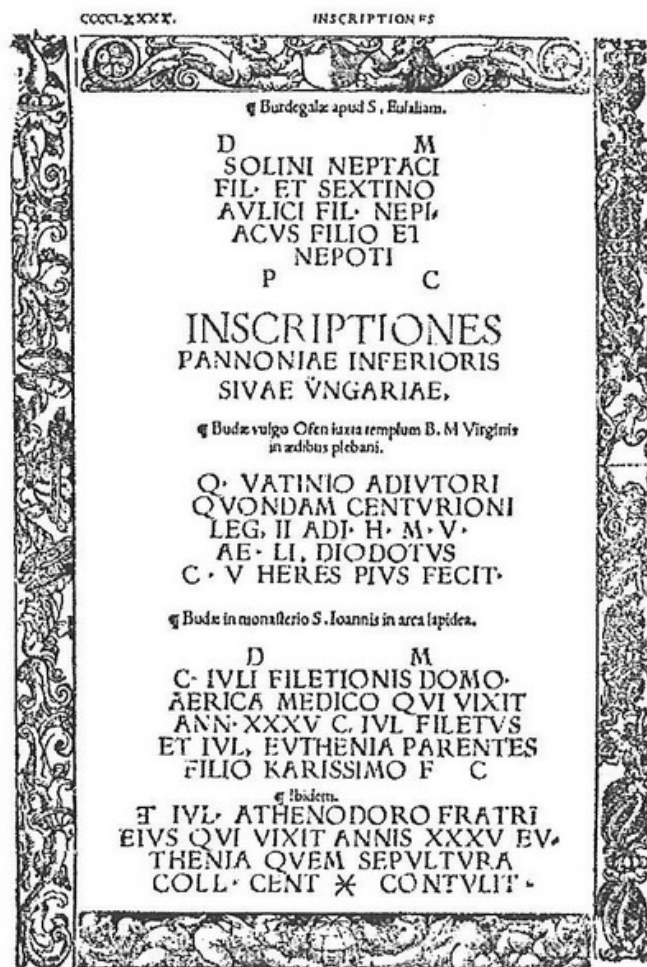
Négy fölíratot közöl az első fejezetben. Ezek is igazoló kövek. Bonfini a genealógiai fejezet teljesítményének sikerén fölbuzdulva, itt Ptolemaiosz leírásait támogatja meg archeológiai anyaggal. Nem akadt humanista, aki az ókori szerző közléseit kétségbe vonta volna. Bonfinit a filológiai teljesítmény csábíthatta arra, hogy az ókori geográfust tárgyi emlékekkel igazolja. Ptolemaiosznak azt a közlését pontosítja, amelyet a szerző a pannóniai legiók elhelyezéséről adott. A XIV. legio elhelyezésénél hivatkozik egy bizonyos Flavius praefectus epitáfiumára. Ezt is láthatta, mert ismerünk egy ilyen sírkövet Budáról, egy Bonfinivel közelkorú lejegyzésből.⁶¹ Ennek a résznek második fölírata egy „Commercium” nevű erődítmény fölépítésének állít emléket. Katanchich, a pesti egyetem második régészprofesszora más ilyen emléktábla analógiájára készült hamisítványnak tartotta. Mommsen hitelesnek fogadta el. Párját 1955-ben Visegrádon ásták ki *in situ*.⁶² Továbbra is kétséges a sok vitát kiváltó „Legio Sicambrorum” fölírat, amelyet állítólag Budán találtak Beatrix palotájának építéskor. Ez hamisítvány. Végül is egyetlen felíratunk marad, Probus császár síremléke Sirmiumból. Ennek forrása a *Historia Augusta*, tehát könyvepigramma. Ilyeneket szokás volt az itáliai gyűjteményekben is valóságosként a köemlékek közé sorolni. Nyilvánvaló, hogy nincs okunk Bonfini szövegéből egy keze között lévő fölíratgyűjteményt rekonstruálni. Ő a valóságos kövekről szerzett ismereteit szötte bele történeti munkájába.

A dáciai kövek Budára érkezése új korszakot jelent a pannóniai római kövek történetében. E fölíratok hitelesítették Bonfini nagy filológiai kompilációját. Azzal viszont, hogy e köemlékek írásos rögzítést nyertek egy ilyen sokaktól olvasott munkában, megfordult a helyzet. Most már Bonfini hitelesítette e történelmi emlékek forrásértékét. A király közvetlen utasítására szállították föl egy részüket Erdélyből, és ugyancsak ő gondoskodott a többi emlékkövel együtt méltó elhelyezésükről. Kegyeleti megfontolás is vezette, amikor valahol Budán egy romkertet létesített. Az antikvitas iránti rajongás, bármilyen különösen hangzik is, az ő esetében nemzeti, vagy ha úgy tetszik dinasztikus indítékokból nyert támogatást. Bonfini művétől kezdve úgy tekintettek ezekre a kövekre, mint a magyar föld népeinek és az ezzel századokon át egybefonódott Corvin családnak történelmi emlékeire. A

Herkulesig visszavezethető genealógiának ezek a tanúságtévő kövei így hozhatók kapcsolatba a palota Hunyadi-családot ábrázoló szobraival és a Herkulest magát meg a tetteit megjelenítő alkotásokkal.

Pannónia és Dácia római köemlékeinek az a sajátos funkciójuk, hogy élővé váltak, és beépültek a királyi reprezentációba, csak Mátyás uralkodásának legvégén következett be. Hogy a király halála után mi lett a kövek sorsa, arról a későbbi fölíratgyűjtők jóvoltából van tudomásunk. 1534-ben jelent meg Ingolstadtban Bartholomaeus Amantius és Petrus Apianus gondozásában az Európában több helyről is összegyűjtött fölíratok nyomtatott corpora. Ebben van egy kis pannóniai gyűjtés is, tizennégy fölírat másolata.⁶³ Mivel mindenütt megadja a lelőhelyet, olykor a tulajdonosokat is, megállapítható, hogy a leírások nem sokkal 1500 után készültek. Tíz évvel Mátyás király halála után, az ő kívánságára összegyűjtött kövek már nincsenek egy helyen. A Valerius-fölíratúak közül a dáciait rokona, Geréb László kalocsai érsek mentette budai házába. Egy másik követ a dáciai szállítmányból ugyancsak ő vitetett bácsi várába.⁶⁴ Hans Puchler budai kereskedő polgár szerezte meg a gens Valeria pannóniai ágát igazoló szarkofágot.⁶⁵ A már Bonfiniől is lejegyzett fölíratok mellett újabbak is föltűnnek az Apianus-gyűjteményben. Geréb Péter nádor házában egy sírkő, egy másik a budai plébánosnál.⁶⁶ Pentelén, a fehérvári őrkánonok birtokán is megbecsült helyen volt egy votivkő.⁶⁷

Az Apianus-kötet informátora szerint három kő volt már akkor a király rokonainál, a Geréb testvéreknél. Geréb László ezekből kettővel már korábban kapcsolatban volt. Az erdélyi kövek fölfedezésében és útrairdításában neki mint gyulafehérvári püspöknek akkor biztosan szerepe volt. Székelyén, humanista környezetében ő honosította meg az ókori emlékek kultuszát. Titkára, Megyericsei János az első magyar fölíratgyűjtő, akinek már több száz leírást köszönhet az ókortudomány. Főleg Erdélyben dolgozott az anyag összegyűjtésén, de van néhány pannóniai fölírata is.⁶⁸ Tőle tudjuk, hogy az a szarkofág, amelyet Giustiniani valahol Fehérvárott látott, később a prépost udvarát díszítette.⁶⁹ Leírt egy követ Tordai Salatiel kancelláriai jegyző budai házában is.⁷⁰ A sokaktól lemásolt, szép „Schola speculatorum” követ Ernszt Zsigmond pécsi püspök budai házába vitette, valamikor a századfordulón. Ezt éppúgy tőle tudjuk; mint azt, hogy a püspök pécsi környezetében volt már akkor a máig meglévő Virtusnak és Honornak dedikált kő.⁷¹ Nagyon valószínű, bár még további vizsgálatra szorul az a föltételezés, hogy az évtizedek múltán Apianusnak juttatott kis gyűjtemény is Megyericsei Jánostól származik. Apianus és Megyericsei gyűjtése összesen csak 23 leírást tartalmaz a XV–XVI. század fordulójáról. Már e szűkös forrásból is látszik, hogy milyen változás állt be a társadalomban a római emlékek megítélését illetően. A korábbi fölíratgyűjtők leírásaiból tudjuk, hogy ezeket régebben csak mint faragott köveket hasznosították, épületekbe, falakba alkalmazták. A szarkofágok közutak medencéjéül szolgáltak. A római köemlékek századokon át csak célszerűen hasznosítható eszközök voltak. A XV. század végén a szemlélet megváltozott, a kövek műtárgyakká váltak, értékük, becsük miatt magánosok igyekeztek azokat megszerezni. Érdekes keresztmetszetet kapunk a társadalomnak arról a rétegéről, amely, forrásunk szerint, igényelte környezetében az ókor emlékeit. Felíratos kő díszítette a nádor és a kalocsai érsek házát, a pécsi püspök székhelyét és budai otthonát, a székesfehérvári prépost és a custos meg a budai plébános környezetét. A kancelláriai nótárius is igyekezett szert tenni egy ilyen relikviára, és a budai kereskedő polgár is szerzett magának egyet. Ahol a házba belépő egy római kő fogadta, ott az antikvitas más emlékeit is gyűjtötték, amint ezt Bonfini főntebb hivatkozott helye tanúsítja is. A következő fázis már annak fölismerése, hogy a mi emléanyagunk része a közös örökségnek. 1521-ben Móré Fülöp királyi titkár, velencei magyar követ a Megyericsei nagy gyűjtéséről készült másolatot átadta Aldus utódának azzal a céllal, hogy az az Európa más térségeiből másolt fölíratokkal együtt publikussá váljék.⁷²

Apianus pannóniai fölratainak egy lapja

Jegyzetek

¹ R. Weiss, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Oxford, 1973; Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Altertums*, I, Berlin, 18802, 268–288.

² CIL III p. 153, 413, 1373.

³ Ágnes Ritoók-Szalay, *Der Kult der römischen Epigraphik in Ungarn zur Zeit der Renaissance*, in *Geschichtsbewusstsein und Geschichtschreibung in der Renaissance*, Hrsg. August Buck, Tibor Klaniczay, S. Katalin Németh, Bp., 1989, 65–75.

⁴ Nagy Iván, Nyáry Albert, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*, I, Bp., 1875, 268–273, 276, 279; Fraknoi Vilmos, *Mátyás király levelei*, Bp., 1893, 50–51.

⁵ Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum*, I, London–Leiden, 1963, 343; II, London–Leiden, 1967, 43.

⁶ CIL III p. 413; CIL III 3354, 3388, 3393, 3461, 3477, 3482, 3489, 3518, 3523, 3556, 3558, 3567, 3583, 3596, 3611, 3706, 1663, 1664, 1665.

⁷ CIL III 3354.

⁸ CIL III 3388, 3393.

⁹ CIL III 3567.

¹⁰ CIL III 3583.

¹¹ CIL III 3461, 3489, 3706.

¹² CIL III 3611, 3596, 3477, 3523.

- ¹³ CIL III 3482.
- ¹⁴ CIL III 3518, 3556, 3558.
- ¹⁵ CIL III 1663, 1664, 1665.
- ¹⁶ L. A. Muratori, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, I–IV, Mediolani, 1739–1742.
- ¹⁷ CIL III p. 413.
- ¹⁸ Utrecht, UB, Cod. I. K. 9; Paris, BN, Cod. Lat. 6128. Reggio Emilia, BM, Reggiani C 398; Ritoókné Szalay Ágnes, *Nympha super ripam Danubii*, ItK, 87(1983), 67–74; a tanulmány bővített változata e kötetben is megtalálható.
- ¹⁹ Muratori, *i. m.*, praef., f. 2^v.
- ²⁰ E. Ziebarth, *De antiquissimis inscriptionum syllogis*, Ephemeris epigraphica, 9(1905), 187–332.
- ²¹ Kuzsinszky B., *Magyarországon talált római kőemlékek a vidéki múzeumokban és egyéb helyeken*, Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 2(1908), 77; Kubitschek, *Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien*, Sber. Wien. Phil.-Hist. Kl. 209(1931), 97–100.
- ²² Ch. Mitchell, *Felice Feliciano Antiquarius*, Proceedings of the British Academy, 47(1961), 197–221.
- ²³ L. Pratilli, *Felice Feliciano alla luce dei suoi codici*, Atti del R. Istituto Veneto di Scienze: Scienze Morali e Lettere, 99(1939–1940), 33–105; H. Mardersteig, *Nuovi documenti su Felice Feliciano da Verona*, La Bibliofilia, 41(1939), 102–110; S. Martinelli, *Note intorno a Felice Feliciano*, Rinascimento 25(1985), 221–238.
- ²⁴ Paul Oskar Kristeller, *Andrea Mantegna*, Berlin, 1902.
- ²⁵ *Gmelins Handbuch der anorganischen Chemie*, Antimon/A, 19508, 14. A legjelentősebb antimonlelőhely ekkor éppen az esztergomi érsek tulajdonában lévő Rozsnyóbányán volt.
- ²⁶ Oxford, Bodleian Library, Canon. Ital. 15, f. 23v. Ch. Mitchell említi, *i. m.*, 201, 4. jegyzet. „Io vado in panonia damane col mio Rmo Cardinale et priego idio che piu felice faci questa mia andata che la mia speranza non mi promette.”
- ²⁷ C. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi*, II, Monasterii, 1901, 47, 49; Ráth Gy., Arragoniai János, Száz, 24(1890), 415–424; Florio Banfi, *Raffaello Maffei in Ungheria*, L’Europa Orientale, 17(1937), 462–468.
- ²⁸ CIL III 3390, 3401, 3411, 3477, 3478, 3488, 3505, 3513, 3514, 3520, 3524, 3558, 3567, 3573, 3583, 3588, 3611, 3624, 3643 (RIU 905), 3688, 3706, 3744, 4274 (RIU 687), 4274/a (RIU 688), 4281 (RIU 693), 4283 (RIU 691), 4339 (RIU 513), 4364 (RIU 249), 4383 (RIU 257), 4389 (RIU 264), 4655/n, 4667. A gyűjteményében fennmaradt dáciai fölíratokat nem ő másolta: CIL III 52*, 53*, 54*, 1022, 1078, 1087, 1132.
- ²⁹ CIL III 3567, 3706, 3583.
- ³⁰ CIL III 3390.
- ³¹ CIL III 3411.
- ³² CIL III 3488.
- ³³ CIL III 3744.
- ³⁴ CIL III 3478, 3505.
- ³⁵ CIL III 3477, 3488.
- ³⁶ CIL III 3514.
- ³⁷ CIL III 3558.
- ³⁸ Publikálatlan? Fölírata: ΩΠΙΩΝΟC. CIL III 186* némileg más leírást ad a leletkörülményekről és egy egészen más fölíratot, amelyet falsificciónak tartottak.
- ³⁹ CIL III 3624, 3643, 4339.
- ⁴⁰ CIL III 4364.
- ⁴¹ CIL III 4383, 4389.

⁴² CIL III 4281.

⁴³ CIL III 4283.

⁴⁴ CIL III 4655/n, 4667.

⁴⁵ A. Schober, *Der Götterpfeiler von Totis*, Belvedere, 6(1924), 177–190; Erdélyi Gizella, *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*, Bp., 1974, 128–129.

⁴⁶ „ex his et aliis minis conicio pulcherrimum arcum sive aliud maximum pallatium illic fuisse.” CIL III 4274/a (RIU 688)

⁴⁷ CIL III 3688.

⁴⁸ CIL III 4281 (RIU 693), vö. RIU 521.

⁴⁹ CIL III 3520, 3524. Mindkettő a várfalba volt beépítve a fehérvári kapunál.

⁵⁰ „In marmoribus e Transsilvania adverso Danubio advectis iussu Mathiae Corvini Regis haec tria epitaphia ad ripam Danubii iuxta Budam legi Calendis Iulii anno MCCCCLXXXVIII.” Oxford, Bodleian Library, Lat. Misc. d. 85, ff. 165^v–166^v; CIL III 1460, 6265, 7979. Két másik követ is lemásolt a budai Szent János-templomból, ezeket már őelőtte Giustiniani és Feliciano is látta. CIL III 3583, 3706. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Ashb. 1174 (vö. CIL III p. 1373); Fritz Saxl, *The Classical Inscription in Renaissance Art and Politics*, Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 4(1941), 42–46; St. Caroti, St. Zamponi, *Lo scrittoio di Bartolomeo Fonzio umanista Fiorentino*, Milano, 1974, 84–90, 117–118.

⁵¹ Fraknói Vilmos, *Hunyadi Mátyás király*, Bp., 1890, 375–379.

⁵² „Antonius Bonfinis... regi dicaverat... brevem de Corvinae domus origine libellum.” Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, edd. Iosephus Fögel, Bela Iványi, Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1936 – Budapest, 1941, 4, 7, 179.

⁵³ „In Budensi agro ex ere et argento multa reperuntur, que ex altera imperatoris Constantini caput ac nomen, ex altera parte virum cum conservatoris inscriptione nudum referunt, qui frameam dextra tenet, leva vero hasta nititur; corvus est ante pedes annulum rostro gerens, qui sicco ramo desidit stantemque virum non secus ac dominum respicit.” *Uo.*, 3, 9. 301. Bíróné Sey Katalin segítségével a leírás azonosítható I. (Nagy) Constantinus folliséval, illetve redukált folliséval. Hátlapján „Iovi conservatori” fölirat. Iuppiter jobb kezében villámok, ezt nézte frameának, baljával lándzsájára támaszkodik. Henri Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l’empire Romain. Médailles imperiales*, 7, Paris–London, 1888, Nr. 286–291.

⁵⁴ „In vetustis quoque lapillis geminas Corvinorum imagines gravi armatura munitas esse vidimus ac consimilem pro pedibus adstare corvum.” Bonfinis, *i. m.*, 3, 9, 302. Egy ilyen gemma látható Adolf Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, Leipzig–Berlin, 1900, I, XLVI/12, II, 222. Héraklészt és egy páncélba öltözött császárt ábrázol, ennek lábánál a sas, csőrében koszorúval.

⁵⁵ Az átdolgozott Corvinus-genealógia Bonfinis, *i. m.*, 3, 9, 205–304.

⁵⁶ Kulcsár Péter, *Egy budai humanista feliratgyűjtemény*, AÉ, 95(1968), 257–261; Uő, *Le fonti umanistiche italiane del Bonfini per la sua preistoria ungherese*, Rinascimento, 10(1970), 195–214; Uő, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., 1973. 57 CIL III 1460, 1477, 6265. Az 1455 is dáciai, de ezt talán a bácsi várban látta, lásd a 64. jegyzetet.

⁵⁸ CIL III 4364, 4383.

⁵⁹ CIL III 3524.

⁶⁰ CIL III 3496.

⁶¹ CIL III 3426.

⁶² CIL III 3653, vö. RIU 804; S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Bp., 1978, 53.

⁶³ P. Apianus, B. Amantius, *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis*, Ingolstadii, 1534. A pannóniai föliratok: pp. 367, 490–494; CIL III 1455, 3329, 3411, 3419, 3478, 3524, 3550, 3567, 3568, 3571, 3583, 4364, 6265.

⁶⁴ CIL III 6265, 1455; ez utóbbit Henszlmann kiásta Bácsott.

⁶⁵ CIL III 3568. Hans Puchler budai kereskedőről 1489–1501 között l. Kubinyi András, *Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban*, BudRég, 19(1959), 114; Uő, *Budai és pesti polgárok családi öszeköttetései a Jagelló-korban*, LK, 37(1967), 236.

⁶⁶ CIL III 3550, 3571.

⁶⁷ CIL III 3329.

⁶⁸ Jenő Ábel, *Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik*, UngRevue, 3(1883), 373–383. Megyericsei pannóniai föliratai CIL III 1596, 3307, 3354, 3438, 3524, 4363, 4364, 4366, 4383.

⁶⁹ CIL III 3354.

⁷⁰ CIL III 3438. „Budae in aedes domini Salatielis Rmi Dobocensis.” Tordai Salatiel dobokai főesperességére csak 1504-ből van adatunk (Magyar Országos Levéltár, DF 27731), a lejegyzés körülbelül ebből az időből való. A kő, nagyon sérülten, a Nemzeti Múzeumban van.

⁷¹ CIL III 3524, 3307, ez utóbbi is a Nemzeti Múzeumban. Ernuszt püspök (†1505) mint tulajdonos említése ugyancsak a XVI. század elejére utalja a másolást.

⁷² Gerézdi Rabán, *Aldus Manutius magyar barátai*, MKsz, 65(1945), 82–84.

Nympha super ripam Danubii

Mátyás király históriája kolozsvári kiadásának egy példányába a Morvaországban működő kiváló magyar orvos, Jordán Tamás valamikor 1569 és 1585 között bejegyzett néhány a nagy királlyal kapcsolatos emléket. Ezek közül az egyik a következő: „Perennialibus pactis cum Turca inducijs Matthias Rex Hungariae fontem solidum exornatum marmore Budensi arce dicitur exsculpsisse cum dormientis nymphae expressa imagine Marti postmodum uale dicturus extremum hac inscriptione:

Fontis nympha sacri, somnum ne rumpe, quiesco.
Dormio dum blandae sentio murmur aquae.”¹

Ugyanezen vers egy változatát a szintén külföldön tevékenykedő bártfai származású Henisch György is ránk hagyományozta úgy, hogy 1580-ban egy emlékkönyvbe írta be: „Mathias rex dum floreret Hungaria ad fontem dormiens [!] ita versificatus fuisse dicitur:

Musa sacri fontis somnum ne rumpe quiesco.”²

A két fennmaradt szöveg közül az első a részletesebb, és ez segít magyarázni a másodikat is. Valószínűleg arra a közös hagyományra támaszkodnak, hogy Mátyás király egykor készíttetett egy márványkutat, amelyen egy alvó nőalak volt verses fölirattal. Az a közlés, hogy ezzel a törökkel kötött örök békének kívánt emlékművet állítani, nyilvánvalóan minden alapot nélkülöző, kései fikció. A föltehetően szépművű márványkútnak mindeddig törmelékei se kerültek elő. Vajon ezért most már Mars helyett a szunnyadó nimfának kell végső búcsút mondanunk? Tárgyi emlékek híján a továbbiakban figyelmünket a verses föliratra fordítjuk. A *Corpus Inscriptionum Latinarum* a versnek egy hosszabb változatát közli:

Huius nympha loci, sacri custodia fontis,
Dormio dum blandae sentio murmur aquae.
Parce meum, quisquis tangis cava marmora, somnum
Rumpere, sive bibas sive lavere tace.”³

Mommsen társaival az ókori föliratos emlékeket gyűjtötte össze, de a fennmaradtak mellett számba vették azokat is, amelyeket csak a reneszánsz korától divatos másolatgyűjtemények őriztek meg. Ez utóbbi anyagot csálthatatlan érzékkel rostálták meg, ezért került versünk is, bár forrásai ókorinak tartották, az újabb keletűek, a „falsae” közé. Ezeknek közreadásakor ugyanúgy jártak el, mint a hiteles ókori föliratok esetében, pontosan közölték a lelőhelyet és a forrásokat is. Föliratunk előfordulási helyére több adatot is találtak: „Super ripam Danuii in quo est sculpta nympha ad amoenum fontem dormiens, sub figura est hoc epigramma – In viridario card. S. Clementis – In hortulo Colotiano – In aedibus Caesiorum” stb. A kiadásban tehát első előfordulási helyként a Duna partját adták, ahol egy forrásnál nyugvó nimfa szobra alatt volt olvasható a vers. További adataik szerint megtalálható volt még Rómában is XV–XVI. századi kertekben vagy épületen, de más forrás szerint volt ilyen Szicíliában is. A Duna partja mint legkorábbi helymegjelölés egyes-egyedül egy XV. század végéről származó kéziratban található. Így adja ugyanis a helyet Michael Fabricius Ferrarinus karmelita szerzetesnek, a Reggio Emilia-i kolostor priorjának gondosan másolt, római föliratokat tartalmazó gyűjteménye. E pergamenkéziratot mindmáig Reggio Emiliában őrzik, tartalma kiadásra soha nem került. Jelentősége Mommsenig a tudós világ figyelmét is elkerülte.⁴

A legutóbbi negyedszázadban a nyugvó nőalak ikonográfiájának alakulását kutatva a művészettörténészek rábukkantak az elrejtett adatra. Arra, hogy a Dürer, Cranach, Giorgione-Tiziano és mások alkotásain keresztül sokáig nyomon kísérhető téma legelső szoborrá formálása valahol „super ripam Danubii” keresendő. Otto Kurz, aki először foglalkozott 1953-ban a szunnyadó nimfa alakjával, nem adott hitelt a XV. századi forrásnak, és a távoli Duna-parti helymegjelölést csak szóbeszédnek tartotta.⁵ Az őt követő tanulmányírók is makacs küzdelmet folytatnak a „legendával”.⁶ De ez a küzdelem már kezdettől fogva teljesen egyoldalú, hiszen a karmelita prior prioritása a kérdésben elvitathatatlan.

Új oldalról járult hozzá a kérdés tisztázásához Ernst Gombrich fölfedezése. Ő arra figyelmeztetett, hogy a kortárs Bartolomeo della Fonte (1445–1513) a verset Giovanni Antonio Campano (1429–1477) szerzeményének tartotta. Egy föliratgyűjteményében ugyanis melléje írta: „Romae recens inventum Campani.”⁷ II. Pius pápa kedvelt és megbecsült költője volt Campano, de a congiura dell'Accademiában való részvétele miatt csak 1470-ig szerepelhetett Rómában. A „Huius nympha” vers keletkezését tehát az ezt megelőző időre kell tennünk.

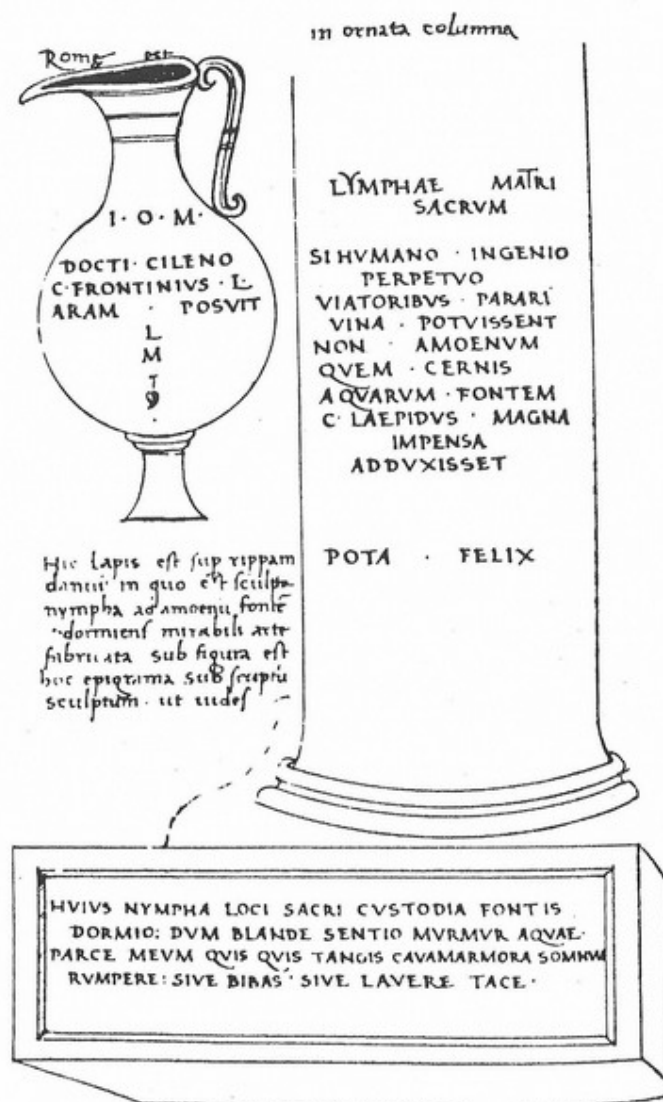
Az igen messze vezető ikonográfiai és az ezek háttéréből kibontott esztétörténeti kutatásokból számunkra is adódik tanulság. Bizonyos az, hogy Rómában is, de másutt is voltak olyan ókori szarkofág-, relief- vagy szoborleletek, amelyeket a XV. század végén forrásoknál, kutaknál helyeztek el, és amelyeket ott zsongító hangulat övezett. E nyugvó nőalak-ábrázolások egyikére írta azután Campano „Huius nympha” versét, amely lassanként tartozékává lett az ilyenfajta ábrázolásoknak. A XVI. század elejétől már adataink, sőt leírásaink is vannak arról, hogy Róma híressé vált irodalmi kertjeinek (orti letterari) kultushelye volt a grotta, a Múza inspiratív szentélye, az enyhet adó forrás és az ott szunnyadó nimfa megjelenítése. És, ha a Sacco di Roma el is rebbentette ezeket az irodalmi találkozóhelyeket, megmaradtak, és még inkább újraalakultak a múzeumkertek a XVI. század folyamán. Az ókori szoboregyüttesek között pedig helyet kapott a nimfa is. És bekerült az antikvitás rajongó látogatóinak vázlatkönyveibe is, éppen úgy, mint az ókorból összegyűjtött föliratos kötetekbe a vers. A Mommsen és társai gyűjtötte előfordulási helyek: a San Clemente kardinális „viridariuma”, Angelo Colocci kertje vagy a Cesi-palota nimfái közül a két utóbbiról leírás, illetve ábrázolás is maradt fenn.⁸ Továbbra is rejtélyes marad azonban Michael Fabricius Ferrarinus „Super ripam Danubii” pihenő nimfája.

A Duna-parti „legendát” ránk örökítő Michael Fabricius Ferrarinus, ahogy ő mondta, kora ifjúságától „cultor et dilector sacrosanctae et memorandae vetustatis” volt. Amennyire ez megállapítható, ő nem nagyon ment utána az eredeti föliratoknak, de annál szorgosabban egyesítette a másoktól szerzett kéziratokat. Három föliratgyűjteményét ismerjük, amelyeket viszonylag hamarosan egymás után, 1477 és 1486 között állított össze, folytonosan javítva, gazdagítva anyagát. E három gyűjteménye közül időben az első, a ma Utrechtben őrzött kézirat még nem tartalmazza a „Huius nympha” föliratot. Csak a párizsiban bukkan föl, majd a reggioiban is megtaláljuk.⁹ Ahhoz kétség se fér, hogy ő még ókori emlékeknek tartotta. A kiadók a „super ripam Danubii” lelőhely megadásánál csak ennyit írnak: Ferr. Majd a források között megadják a párizsi (f. 114') és a reggioi (f. 28') kézirat lapszámait. Ebből arra következtethetnénk, hogy ezek közléseikben megegyeznek. A valóságban nem ez a helyzet. A párizsi, azaz a korábbi kéziratban nimfánk közelebbi helymegjelölés nélkül, verses föliratok egy csoportjában foglal helyet. Ferrarinus tehát még nem rendelkezett adattal lelőhelyét illetően.¹⁰

Ugyan milyen újabb forrás vagy értesülés készíthette arra, hogy hamarosan ezután elkezdett újabb gyűjteményében, a most már a római emlékek között szereplő fölirat fölé a következő magyarázó szöveget illessze: „Hic lapis est super rippam danuii in quo est sculpta nympha ad amoenum fontem dormiens mirabili arte fabricata. Sub figura est hoc epigrama subscriptum sculptum ut vides.”

A XV–XVI. századi fölíratgyűjtemények számbavétele, egymással való rokonságuk, leszármazásuk megállapítása tekintetében az alapvetés Mommsen elévülhetetlen érdeme. Minden továbblépés csak az ő eredményeire támaszkodhat. Szükségszerűen módosul viszont a kép, ha időközben lényeges új fölfedezések gyarapítják az anyag átöröklésének áttekintését. Az időközben eltelt évszázad kutatási eredményeit legújabbban Charles Mitchell foglalta össze. Módosította a reneszánsz korból ránk hagyományozott fölíratgyűjtemények stemmáját, azt a bonyolult leágazási rendszert, amely az első nagy gyűjtőtől, Ciriaco d’Anconától vezet Michael Fabricius Ferrarinusig. A Mommsen kutatásai óta végzett munkálatok főleg a tekintetben módosították ismereteinket, hogy a fölíratkincs ránk hagyományozásában a korábbinál jóval nagyobb szerepet kell juttatnunk a veronai Felice Felicianónak. Az ő különböző időben összeállított, nagyrészt azóta elveszett gyűjtéseit tekintik ugyanis ma Ferrarinus fő forrásainak, már a korábbi, de még inkább a reggiói redakciónál.¹¹

A veronai Feliciano Antiquariust Mantegnával való barátsága miatt a vértelen filológiai hivatkozásokból már a század elején életre keltette Paul Kristeller.¹² Azóta a vele kapcsolatba hozható mintegy ötven kéziratos és nyomtatott mű előkerülése során vizsgálták mint felíratgyűjtőt, mint az antikva betűtípus első rekonstruálóját, nyomdászt, anyanyelven író költőt és novellistát, humanista levelezéscorpus összeállítóját. Végezetül pedig nem hallgathatták el, bár szívesen tették volna, érdeklődését az alkímia iránt.¹³ Minthogy más-más oldalról közelítették meg, nem bontakozott ki egységes kép róla. „Girovaga esistenza” – így jellemezte a rendezési kísérleteknek nem engedelmeskedő rá vonatkozó adathalmaz alapján az egyik tanulmány írója.

A Nympha-fölrirat a reggiói kéziratban

Felice Feliciano Veronában született 1433-ban, bár családja reggiói volt. Ezért nevezte őt Ferrarinus „conterraneusának”. Egész életére döntő irányt adott a bolognai orvos-filológus Giovanni Marcanovával való ifjúkori kapcsolata. Marcanova (1418–1467) előbb a padovai, majd a bolognai egyetem tanára volt. Híres volt gazdag kéziratgyűjteménye. Ő maga az ókori régiségekkel foglalkozott, és szenvedéllyel gyűjtötte a római fölriratokat. Az antikvítás rajongóinak köre vette körül, közöttük Mantegna is. Kirándulásokat szerveztek, egymást ókori titulusokkal fölruházva, hogy a Garda-tó vidékének dús vegetációjába süllyedt romok között rejtező műzsákkal találkozzanak. Miközben egyikük „caelesti harmonia citharizante” kísérté a társaságot, a többiek szorgalmasan rajzolták a romokat, betűzték a fölriratokat. E kirándulások zsákmányát Felice Feliciano azután beledolgozta korábbi fölriratgyűjteményekbe. Három ilyen kézírata maradt fenn 1463/64-ből Mantegnának szóló ajánlással a „speculanda et venerabilis maiorum prisca nostrorum antiquitas” emlékeivel. E fölratok tanulmányozásának másik eredménye volt a „De formis litterarum Latinarum”, az első szerkesztett ideális római ábécé. Ez a kézírata, közvetítéssel, Dürer kezében is megfordult, és a benne rekonstruált antikva betűket a kortárs képzőművészeti alkotásokon láthatjuk.¹⁴ Baráti társaságából Giambellino, Marco Zoppo, Francesco del Cossa festőket és Cristoforo di Geremia szobrászt ismerjük.¹⁵ Őt ekkor „scriptor”-nak mondják, valószínűleg Marcanova környezetében dolgozott. 1466-ban,

harminchárom éves korában (!) végrendelkezett értéktárgyairól: 80 dukátot érő könyveiről, a tulajdonában levő rajzokról és képekről „a pluribus excellentibus magistris”, és ókori érmeiről, amelyeket húsz dukátra becsült. Valószínűleg ekkor írta meg saját sírfömliratát is:

„Sponte fui pauper tam re quam nomine foelix.
Quaesivi nomen, quaerat avarus opes.”

Ezután kezdődik életének „girovaga” korszaka. Évekig nincs semmi életjel róla, majd hercegi udvarokban tűnik föl, diplomatak, főpapok környezetében találjuk. Közbe-közbe nagyon is helyhez kötött vállalkozásokba fogott. Veronai nyomdász számára díszítette Valturius hadtudományi munkáját (1472). Poianóban, Verona mellett maga is nyomdászkodott. Kinyomtatta Petrarca *Libro degli uomini famosi*ját olaszul (1476). A longobárd históriából lefordított egy novellát (lingua grammaticából volgar idiomára!) és azt sokszorosította. Ebből a korszakából igen sok verse is maradt, olaszul írta ezeket művészbárataihoz, csodálva alkotásaikat, panaszolva pénztelenségét. Olykor a „celestes nympha” is témája, bár inkább csak elvesztésén bándódott. A legszemélyesebb vallomásokat Jeber, az arab alkimista filozófus csalta ki belőle. Verseinek vissza-visszatérő témája a tanításaiban való hit vagy a csalatkozás: „Jeber, tu me destruis.”¹⁶

Még leginkább levelezés-gyűjteménye adja a legtöbb fölvilágosítást életének erről a korszakáról, bár sajátos módon ezekből adódik a legtöbb probléma is. Levelezését egészében humanista alkotásnak tekintette, amelyet az utókornak szánt. Utólag nem volt érdekes az egyszeri létrehozó alkalom, ezért a másolás során sokszor elhagyta a dátumot, vagy egyes leveleket a régi gyűjteményből átemelt az újba. Olykor a korábbi szövegen is lényeges változtatást tett. Mindez nem az ő egyéni módszere, így volt akkor szokás levelezésgyűjteményt szerkeszteni. Amit e levelekből megtudhatunk életéről, az a nyugtalan folyton útonlevés. Élt a diplomáciai küldetéseiről nevezetes Roverella család környezetében, majd a Velence és Nápoly között közvetítő Angelo Hadriano követőjéül szegődött. Hogy mit is óhajtott ezeken az útjain elérni, azt a levelekből nem lehet kiolvasni. Itáliát – úgy tartják – csak egyszer hagyta el, Johann Hinderbach tridenti püspöknél időzött 1475-ben.

Különcnek tartották Felice Felicianót már kortársai is. Így mutatja be Giovanni Sabadino degli Arienti, a Bentivoglio hercegek titkára is novellagyűjteményében, a *Le Porrettanében*. A Porretta gyógyforrásoknál mulatságból összegyűlt úri társaság történetekkel szórakoztatta egymást. Ezekben kétszer is szóba kerül Feliciano, úgy mint a társaságban jól ismert személy, akinek furcsaságait csak emlékeztetőül idézik föl. Az elbeszélők szerint kiváló szellemi képességei köztudottak éppúgy, mint a társalgásban való verzássága, meg az, hogy az antikvitas emlékeinek összegyűjtéséért bejárta Itáliát. Ezenkívül egyedül a „nagy tudomány” a „quinta essentia” föl kutatása érdekelte. Szüntelenül az „archimia” foglalkoztatta, ezért áldozta föl tisztes atyai örökségét, kölcsönöket kéregetett, koldussá vált, de haláláig nem hagyott föl vele. Modenában fölment a hegyekbe, hogy egy bizonyos követ, az antimoniumot megtalálja. Jeber szerint ugyanis ez szükséges a nagy tudomány, a quinta essentia előállításához. Jeber kéziratát pedig, mint egy kincset, selyembe göngyölve találta az apai örökségben. Az ilyen hetekig tartó hegyi kirándulásokról elhanyagoltan, torzonborz szakállal került elő. Messzi vidékre is elment, hogy találkozzék egy szerzetessel, aki nagy mestere volt ennek a tudománynak.¹⁷

Tehát annak a Jebernek, akivel verseiben is viaskodott, valamilyen kéziratához jutott, és ezzel egy újabb szenvedély kerítette hatalmába. Ma Jeber-corporól szoktak beszélni, mert a VIII. századi Jabir Ibn Hayyan arab természetfilozófus nevéhez a középkortól igen sok kéziratot kapcsoltak. Felicianóhoz egy kivonata juthatott el, amely rá mint fő tekintélyre hivatkozott. Ilyen volt az olvasott alkimisták közül Johannes de Rupescissa. Híres műve, a „De consideratione quintae essentiae” egy külön fejezetben foglalkozik a titkok titkával:

„Scientia ad extrahendum quintam essentiam de antimonio et marchasita plumbea.” A meglehetősen bonyolult és a leírásban a várakozást még fokozó lassított eljárás eredménye végül: „aufert doloreum vulnerum et mirabiliter sanat.” A lényegről csak annyit tudunk meg, hogy az az emberiség testi-lelki javát szolgáló megfoghatatlan legjobb.¹⁸ Ezt szerette volna megszerezni Feliciano, és ezért írta élete fordulópontján szerkesztett sírfeliratára: „Quaesivi nomen, quaerat avarus opes.” Egyes tanítók szerint ugyan a quinta essentia nem is egészen mellékesen az aranycsinálásnak is a titka, de Felicianót az „opes” nem vonzotta.

Mindehhez azonban először is meg kellett szerezni azt a bizonyos antimont. Erre a másik híres alkimista adta meg az útmutatást: „ascendas altioremontem qui sit in isto mundo, quia ibi latet lapis noster.”¹⁹ Az antimonérc előfordulási helyei az ókortól ismeretesek voltak. Olaszországon kívül volt ilyen Spanyolországban és Magyarországon több helyen is.²⁰ Feliciano egyik vitatott, mert átírt levelében említi, hogy visszatért Spanyolországból. Bizonyosan járt ott, két szenvedélye, a fölíratgyűjtés és az antimonkutatóvitte oda.

Egy eddig figyelemre nem méltatott levelében azt írta: „Io vado in panonia damane col mio Rmo cardinale et priego idio che piu felice faci questa mia andata che la mia speranza non mi promette.”²¹ A levél a már ismertett okokból nem tartalmazza a keltezést. Más leveleiből tudjuk, hogy ekkortájt volt úton Velence és Nápoly között. A közelebbi időmeghatározáshoz csak a kardinális említése nyújthat segítséget. Ha ugyanis egy pápai legátus elhagyta a Vatikánt, annak a kúriai adminisztrációban nyoma van. A levél környezetéből és a Feliciano életéről ismert adatokból az 1479-es évre lehet következtetni. Magyarországra akkor Rómából csak Giovanni d’Aragona kardinális, Beatrix öccse küldetéséről tudunk. Ő pedig nagy kísérettel jöhetett, mert vele volt a volaterrai enciklopedista Raffaello Maffei (Volaterranus) is, nyilván anyaggyűjtési szándékkal.²² A kíséret tagjairól nem ismerünk följegyzést, pedig jöhetett vele több más nevezetes személy is.

Mindaz, amit Felice Felicianóról tudunk, világossá teszi magyarországi útjának célját. A két szenvedély az ókori emlékek gyűjtése és a tudományok tudományát rejtő ásvány, az antimonium föllelése egyenlő reménységgel kecsegtethették. Tudhatott éppen eleget Magyarországról közvetlenül Mantegnától már fiatal korától. Később a Mátyás királyt szolgáló diplomaták, a Roverellák környezetében tartózkodott. Élt Ferrarában, megfordult Nápolyban. Ókori leletekről akárkitől hallhatott. Pannónia ásványkincseit akkor már számon tartotta a tudós világ is. Nicolaus Cusanus úgy tudta, hogy itt olyan víz van, amely a rezes arannyá változtatja. Giovanni d’Aragona nevelője, a tudós Pietro Ranzano és kísérője, Volaterranus már saját tapasztalatuk alapján említik Magyarországot mint páratlanul gazdag aranylelőhelyet.²³ De mindennél látványosabb propagandája volt az ország mesés bányakincseinek Mátyás jegyajándéka Beatrix számára 1476-ban. Ez egy hegy alakú sőtartó volt, amelynek az oldalában kiképzett barlangocskákban drágakövek ragyogtak. Ezt vitte a követség Nápolyba, de útközben Urbinóban is megcsodálták, és nyilván Itália-szerte emlegették.²⁴ Bárhol is szerzett tudomást Feliciano Magyarország bányakincseiről, bizonyos, hogy ez a szenvedély is vezette. Erre utal levelében a „felice andata” kifejezés, amely vállalkozásaiban mindig különös hangsúlyt kapott.

De vajon eljutott-e Magyarországra? Bizonyára igen. Először is azért, mert a „damane” nagyon közeli időre mutat, semmiképpen sem a tervezgetés időszakára. Még bizonyosabban azért, mert útjának maradandó emléke, fölíratgyűjtése fönmaradt. Amint föntebb már említettük, Michael Fabricius Ferrarinus utolsó, reggiói kéziratának fő forrásául Feliciano ma már elveszett kézirateit tekintik. A reggiói Ferrarinus-kézirat pedig az első, amelyben már pannóniai és dáciai emlékanyag is van.²⁵

Giovanni d’Aragona 1479-ben, augusztus 30-án hagyta el Rómát. Útközben meglátogatta nővérét, Eleonorát Ferrarában, és decemberben megérkezett Magyarországra. Mátyás király nagy ünnepélyességgel fogadta mint az esztergomi érsekség várományosát a megszökött Beckensloer helyében. Itt tartózkodásáról 1480 nyár elejéig tudunk. A királyi pár

kíséretében járt Lövöldön, ahol látogatásuk emlékét Mátyás könyvajándéka őrzi. Részt vett az udvar symposionjain, erről Bonfini tudósít.²⁶ Néhány oklevél is tanúsítja ittlétét.

Nem tudjuk, hogy Felice Feliciano részt vett-e az udvar kirándulásain, de itinerariuma a gyűjtött föliratok alapján rekonstruálható. Bebarangolta Budát és környékét, Szentendrét, Solymárt és Tétényt. Járt a Csepel-szigeten, Tatán, Győrben és Siklóson. Harmincnégy föliratot gyűjtött Pannóniában. Leírásai mind pontosak, szakszerűek, autopszián alapulnak. A pusztulásra jellemző, hogy ma már csak kettő látható belőlük, azok, amelyeket a győri székesegyházba befalaztak.²⁷ Bizonyosan nem járt Erdélyben, bár onnan is közölt hat föliratot, de másodkézből. Ezekről a kiadók állapították meg, hogy nem az ő munkamódszerével készült másolatok.

Sok hasznos ismeretet őrzött meg a leletkörülményekről és az egyes föliratok előkerülési helyéről. Az egyikhez a következőt írta: „In altero suburbio eiusdem urbis [Buda] ante ecclesiam S. Trinitatis in base quadrata. Sunt eiusmodi bases cum iisdem litteris quamplures translatae in castra budensia ante thalamum Serenissimi regis Mathiae.” A fölirat egy egyszerű, négyszögletes kultuszkő NYMPHIS fölirattal. Ehhez fűzi azt, hogy több ilyen, azonos fölirattal átvittek a budai várba, a király szobája elé. A szöveg másként nem érthető, csak úgy, hogy a királyi udvarban begyűjtötték az ókori emlékeket. Nem építkezési célra, mert akkor már nem tudta volna elolvasni a föliratokat. Ezt a követ a felhévízi Szentháromság-templom előtt (a mai Margit körút elején) találta, az eredeti helyén, ahol valaha a forrás nimfáját tisztelték. Feliciano szerint ilyen föliratú kő sok volt, lehetett is a Duna partját kísérő hőforrások miatt.²⁸

„Hic lapis est super rippam danuii in quo est sculpta nympa ad amoenum fontem dormiens mirabili arte fabricata.” Amint emlékezünk, ez a szöveg került az ismeretlen eredetű nimfavers fölé, amikor Michael Fabricius Ferrarinus Felicianónak Pannóniában gyűjtött fölirataihoz hozzájutott. Amikor Feliciano Budán járt, a palotaépítés már javában folyt, kőfaragók, szobrászok dolgoztak a királynak. A fogékony mecénást igen könnyen meg lehetett arról győzni, hogy mennyire illik egy villa pompájához a forrást őrző nimfa szobra. Giovanni d’Aragona kardinális pedig a legilletékesebb propagálója lehetett a versnek, mert szerzője, Campano, amikor Rómából menekülnie kellett, az ő támogatását élvezte Nápolyban. Az alkalom is adott volt, mert ha nem is a törökökkel kötött örökbéke, de az Ulászlóval való egyezés meg a kenyérmezei győzelem éppen akkor fegyvernyugvást ígért.

Feliciano egy másik fölirata is támogatja azt a föltevést, hogy valódi szobrot írt le. Közöl ugyanis a Duna partjáról még egy verset, de erre ezt írta: „Super ripam danuvii dicitur esse hoc.” Tehát nem látta, csak mondták (dicitur), hogy egy ilyen fölirat volt ott.²⁹

A Felice Feliciano pályáját kutatók életéről az utolsó adatot 1479 nyaráról ismerik, ekkor hagyta el Rómát. Ha föltételezésünk áll, akkor pannóniai útjával élete meghosszabbítható. Nem tudjuk, meddig tartózkodott Budán, vajon az 1480-ban pusztító járvány itt érte-e még. Bizonyos az, hogy kézirata „conterraneusa”, Michael Fabricius Ferrarinus kezébe jutott, aki a márványszobor „legendáját” megőrizte. Azét a nimfaszoborét, amelynek valóságos meglétét valahol a Duna partján, minthogy Felice Feliciano megbízható föliratközlésén alapul, nincs okunk többé kétségbe vonni.

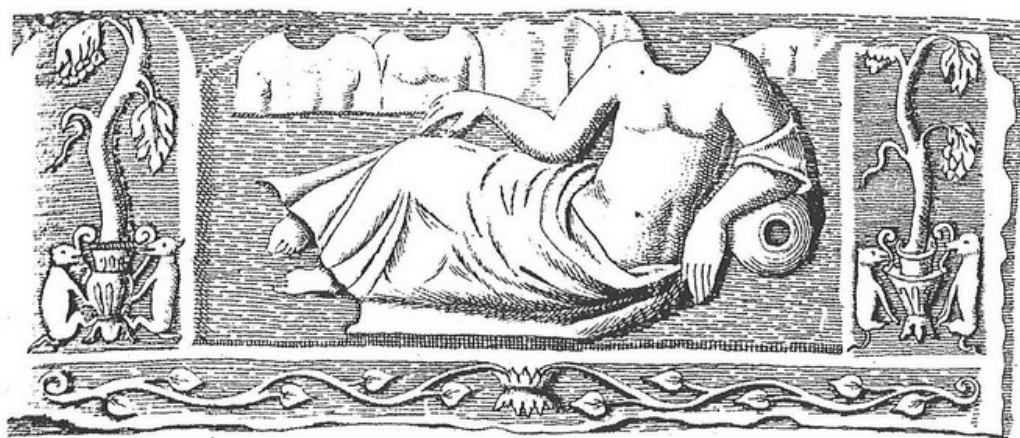
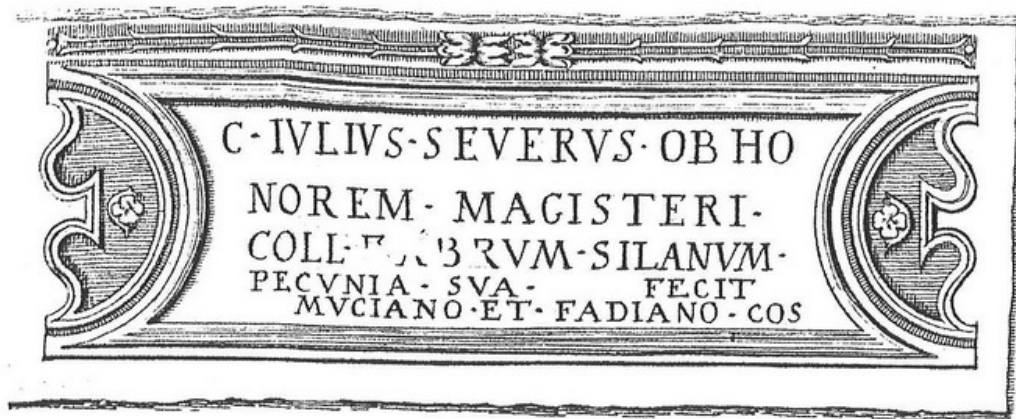
Száz évvel később bizonyosan más hagyományozás útján merült föl a hajdanvolt Mátyás-kút emléke. A XVI. század elején a forrást őrző nimfa képe már az Alpokon túl is ismert volt. A verset északon tudtunkkal először Conrad Celtis jegyezte le a századfordulón.³⁰ A római nimfák árnyékában működő irodalmi társaságokat is ő plántálta át hűvösebb tájakra. A Sodalitasok, a Danubiana is az ő közvetítésével vert gyökeret. Dürer és még inkább Cranach képeinek ihletőjét valószínűleg ebben az eszmekörben kell keresnünk. Cranach a Sodalitas virágzása idején Bécsben tartózkodott, a témát többször is megfestette, visszavisszatért hozzá. Ha valóban volt ilyen kútábrázolás Budán, a kortársak, a jövő-menő humanisták elbeszéléséből újabb ösztönzéseket kaphatott az Itáliából nyertekhez.

Ha a nyugvó nimfa ábrázolása új formákat öltött is a XVI. század folyamán, pihenést, enyhet árasztó lényegét megtartotta. Hogy milyen sok jelentés hordozójává vált, amelyek valahol mégiscsak közös indíttatásúak, arra igen sok példát idézhetnénk. Ki vitathatná el egy zárandokút végén levő kút enyhet adó rendeltetését? A St. Wolfgang (Ausztria) kolostor udvarán az apát rendelésére 1515-ben készült a kútszobor. Ez a nimfa, egy tenyeres-talpas nőszemély, a mellette levő dézsából kinőtt fa árnyékában hever pajzán figurák társaságában. Azoknak a jámbor zárandokoknak szolgálatára volt rendelve, akiknek nem tellett borra, hogy a hosszú út fáradalmait fölüdítsék.³¹ Másik példát idézünk, amely időben is, rendeltetésében is távol van ettől. Wittenbergen 1560-ban Praeceptor Melanchthon sírjára helyezték el az örök nyugalom múzsa ihlette sorát: „Somnum ne rumpe, quiesco” tanítványai, az elárvult szellemi-lelki közösség, akik a sírhoz mint „Fons dogmatum piorum et eloquentiae” monumentumához járultak.³²

Kisebb-nagyobb közösség múzsa ihlette, enyhet adó kultushelye volt már az ókortól a nimfaszobor. Ezt a funkcióját századokon át nagyon sok tartalommal és változatos formában megőrizte. Amikor a XVI. század végén, távol hazájától két honfitársunk megörökítette a hajdanvolt budai szobor emlékét, akkor azt bizonyosan nemcsak ikonográfiai mondanivalója miatt tették. A hagyomány hozzájuk vezető útját nem ismerjük. Talán Budáról származó családok hozták magukkal. A társaságukhoz tartozó Dudith Andrásé is ilyen volt. Hogy nem írásos hagyomány, hanem a szóbeli tartotta fenn, azt mutatja a Henisch György töredékes változata. E megőrző közösség számára az emlékkép földézése azt jelentette, hogy a közismerten oly sok változatban tovább élő ábrázolásnak tökéletes, eredeti megformálása, az igazi, Budán állott. Akik lejegyezték, azoknak e szobor szimbóluma volt a békének, a szépet létrehozó gazdagságnak és a nyugalomnak, mindannak, amit számukra a térben és időben távoli Mátyás király országlása, „dum floreret Hungaria” jelentett.

A nimfa ébresztése

Az Óbudán megtelepedett trinitáriusok 1745-ben kezdtek hozzá kolostoruk építéséhez. 1758-ban már templomuk munkálatait is befejezték. Az építőanyagot részben a környéken gyűjtötték. Nagy mennyiségű megmunkált követ szedtek össze az aquincumi romterületen. 1777-ben Schönvisner István, a Budára költöztetett egyetem újonnan fölállított Numizmatikai és Archaeologiai Tanszékének első professzora és egyben az Egyetemi Könyvtár másodőre két igen szép, az építkezéseknél föl nem használt köre bukkant. Ezeket az atyák jóváhagyásával megvásárolta, és beszállította az Egyetemi Könyvtár atriumába. Azt írta: „Isti autem, qui ceteris et magnitudine et elegantia longe praestant, prope Coenobii janua diu neglecti jacuerunt, quos nunc bona illorum PP. venia, persoluto videlicet pretio, ad exornandum Regiae hujus Universitatis Bibliothecae atrium transferri curavimus.”³³ A két szép kő rajzát is közölte. Az első a *Corpus* III. kötetében is szerepel, ma is látható a Nemzeti Múzeum előcsarnokában.³⁴ A második kőről pontos leírást ad: „Figura exhibet Nympham dextro cubito urnae incumbentem, sinistra vero manu ad genua defluente. Utrinque ad latera alia corpora velut undis immersa visuntur, caelatura minus prominente. Capita desunt. Margines dexter ac sinister ornantur vite racemis onusta, quae prodit e vasculo, duobus caniculis an leunculis? stipato. Indubie Saxum hoc vel Aquaeductus cujuspiam caput, vel Nymphaeum, vel Natationem ornat, vel alteri cuiuspiam Balinei aedificio impositum olim fuerat.”³⁵ Az Egyetemi Könyvtár „atriuma”, ahová Schönvisner a köveket beszállította, a királyi vár trónterme alatti csarnok volt. Ebben az évben fejeződött be a vár átalakítása az Egyetem céljainak megfelelően. A Könyvtár a földszinten kapott helyet. Schönvisner a következő évben még hét fölírtos követ helyezett el itt. „Hi omnes lapides muro inserti sunt in Aula Universitatis Regiae, cum antiquis nonnullis anaglyphis.”³⁶ Mintája ennek is, akárcsak a könyvtárberendezésnek, a Hofbibliothek lehetett.

1784-ben az Egyetemet Pestre költöztették. Schönvisner kövei sorsát tovább figyelte. „Postquam anno 1784 Universitas Pestinum translata est, relictæ sunt Budæ columnæ milliares, et alii lapides... Omnes penes Regiam muro inserti... Anno 1790 Columnæ illæ milliares quia supra murum prætensum eminebant, mutilatæ fuerunt, nescio cuius mandato.”³⁷ Ezekről a fölíratos kövekről a Budán járt utazók is említést tesznek.³⁸ Ha részletes volt Schönvisner leírása, akkor az ő nyomán a Corpusba is bekerültek. Egyetlen kivétellel ezek a kövek ma már nincsenek meg. Az egyetlen a „Silanus”, a nimfával együtt előkerült aquincumi kő. Ez 1816-ban a Nemzeti Múzeum kertjében összegyűjtött római kövek között volt. Miller Jakab Ferdinánd ezt írja róla: „Tabula hæc rubescente marmore nitide conservata moeniis in Arce budæ pone Residentiam Regiam immurata fuit, indeque ad Museum Nationale Pestinum translata et sub custodia publica ab interitu vindicaretur”.³⁹ Ma a Múzeum előcsarnokában látható. Hogy megmaradt, azt a fölíratnak köszönheti. Tudományos igényű gyűjtésre a humanistáktól kezdve a Corpus földolgozóig csak ezek kerültek. A fölírat nélkülieket jó, ha itt-ott egy vázlatkönyv megőrizte.

Az „Aquincumi nimfa” egyetlen megőrzője – tudomásom szerint – Schönvisner publikációja. Minthogy a párdarab, a „Silanus” kő megvan, ellenőrizhetjük a metszet precizitását. Schönvisner megadja a méretet is, hosszúsága 6 bécsi láb, magassága további vizsgálatot igényel. Mind a nagyság, mind a szépség tekintetében kiemelkedőnek mondja mindkét követ a felfedező. Miller a „Silanus”-ról azt mondja, hogy az „ex rubescente marmore nitide”. Nagy Mihály szerint anyaga ragyogó fehér kristályos mészkő, ún. pohorjei „Bächer-Marmor”. A megtévesztő színhatást csak az elpiszkolódás okozza. Lövei Pál hasonlóképpen nyilatkozott. A „Silanus” körül mindenesetre elmondható, hogy a mai gazdag aquincumi leletanyagban is kiemelkedő, szép darab. Elfogadom Schönvisner ítéletét, a

Nympha is nagyon szép műalkotás lehetett. A szaktudomány dolga, hogy a két kő összetartozásáról ítéletet mondjon.

Van tehát egy nimfánk, most már csak el kell helyezni a Duna partján. A nehéz követ a trinitárius atyák nyilván a közelből szállították a kolostorhoz. A partszakaszon fakadó igen sok forrás és kultusza, a votivkövek jól ismertek.

Ezeket a szépen megmunkált köveket később is jól lehetett hasznosítani. Francesco Giustiniani és Felice Feliciano is lemásol olyan föliratokat a XV. században, amelyek éppen kutak célját szolgálták. Óbudán volt ilyen a Papföld közkútján és az apácák udvarán is. Ilyen célszerűen őrződhetett meg nimfa-kövünk is.

Óbuda és Felhévíz urai a XV. században a királynő és az apácák mellett a két prépostság. A század második felében már mind a kettő társaskáptalan. Élükön a prépostok egyben az udvar, a Kancellária magas rangú tisztségviselői. A felhévizi prépost a hetvenes években Filipecz János váradi püspök. Mint Mátyás diplomatája itt tartja rezidenciáját. Palotáját teljesen újjáépítette. Az ide már korábban is bevezetett fürdő célját szolgáló forrás környékét csodálatos épülettel vette körül. Erről Oláh Miklós külön megemlékezik.⁴⁰ Az óbudai prépost 1468-tól Kárai László alkancellár, Mátyásnak külföldön ugyancsak képviselője. 1470 őszén éppen Rómában volt. Bartolomeo della Fonte már említett följegyzése valószínűsíti, hogy akkor volt ott újdonság a Pomponio Leto-körhöz tartozó Campano Nympha-epigrammája. Nyilvánvalóan a frissen napvilágra került ókori szoborral együtt. Leto is, Campano is egy-egy nyomdában talált menedéket a „congiura” vihara elől. Kárai egyik úticélja is egy budai nyomda fölállításának előkészítése, Hess András meghívása volt. Egyébként a király támogató levelével kért engedélyt, hogy a prépostság területén építkezhessék. Az Akadémia körében ismert lelet-vers szenzációról tudomást szerezhetett. Talán így jutott a vers Budára, és egy vésett fölirat formájában az aquincumi nimfaszoborra. Az időpont meghatározható, valamikor 1470 és 1480 között.

A török időkben a kő szem előtt lehetett. Erről tanúskodik a csonkítás, ez a metszeten is jól látszik. Schönvisner is leírja. Ismeretes, hogy a törökök nem túrték az emberábrázolást. Ide kívánczok párhuzamként Georg Wernher leírása, aki járt a török megszállta Budán. Azt írja, hogy a szultán fölvezette a vizet az ún. „kalocsai érsek házába”, és ott egy fürdőt alakított ki. A belső helyiségeket márványlapok borították, amelyeket máshonnan szedettek le, és amelyekről a fejeket mindenütt leverték.⁴¹ A nimfa-kőről készült metszeten jól látszik, hogy az alakokat azon is lefejezték, és a felső széléből is levágtak egy csíkot, hogy a másodlagos fölhasználásnak megfeleljen.

A nimfaszobor tehát már nemcsak legenda, valóságosan is volt egy ilyen valamikor a Duna-parton. A metszet a kontúrjait jól megőrizte. Hogy kő valóságában is megismerjük, ahhoz talán a régészek tudnak segítséget nyújtani. Amíg az ásó nem hozza meg a várt eredményt, addig szakismeretükre szeretnénk támaszkodni. Kérdéseink közül az első az, hogy vajon a metszet segítségével eldönthető-e, hogy az együtt talált két aquincumi kő korábban is összetartozott, azonos építmény része lehetett? Ha igen, akkor alaposabb vizsgálat alá kellene venni a „Silanus” követ. Nem nagyon foglalkoztak vele. Fitz Jenő Septimius Severus 202-es pannóniai látogatásával hozza kapcsolatba.⁴² A Collegium fabrum magistere akkor állíttatta, hogy városát díszítse vele. De mit állíttatott? Egy „silanust”, mondja a fölirat. Ezen Schönvisner, Forcellini alapján egy vízköpőre gondol, esetleg egy szökőkútra. Alföldi András szerint „a collegium fabrum magistere Silenus-szobrot állíttatott hálából megválasztásáért”. Ehhez jegyzetben hozzáfűzi: „A felirat Silanus, úgy hogy esetleg Silvanus isten értődhetne.”⁴³ Ha a két kő összetartozott, akkor akármit állíttatott is az aquincumi magister, a kései látogató már csak a föliratot, a „Silanus”-t láthatta, vízköpő vagy szökőkút semmiképpen nem vészelte át a századokat. Ezek között a kései látogatók között lehetett Cranach is. Az ő egyik nimfaábrázolásán, az 1518-ból való lipcsei képen a föliratos kút közepén egy Silenus üldögél.

Ezek szerint Cranach megelőlegezte Alföldi értelmezését, és akkor még mind a két, Schönvisnertől is utóbb együtt talált kő ugyanazon építményhez vagy műtárgyhoz tartozott.

Cranach-hal kapcsolatban itt kell szólnunk a művészettörténészeket foglalkoztató budai látogatásáról. Mint már volt róla szó, ezt 1502–1503-ra teszik, amikor Bécsben tartózkodott. Valószínűsíthető, hogy ekkor látogatott Budára is. Kubinyi Andrástól tudjuk, hogy a város egy polgárcsaládjához rokoni szálak fűzték.⁴⁴ Az alkalom is adótnak látszik. 1502 őszén Buda különleges látványosságok színhelye volt. Itt tartotta esküvőjét Ulászló király francia jegyesével. A fényes ünnepségre, a látványosságok színhelyére bizonyára idelátogatott a közeli Bécsből mindenki, akinek erre lehetősége volt. Miért maradt volna ki a színpompás események megtekintéséből az éppen ezen a tájon tartózkodó fiatal művész? És ezzel talán Cranach és a tőle olyan sok változatban ábrázolt föliratos kút mellett szunnyadó nimfa budai kapcsolatához is közelítettünk egy lépéssel.

Jegyzetek

¹ *Historia inelyti Matthiae Hunnyadis regis Hungariae*, Claudiopoli, 1565, MTA Könyvtára, RM II, 4/b. Bejegyzése: „D. Thomae Jordano fratri charissimo Stephanus Jordanus Claudiopoli mittebat 1569.” Jordán Tamás 1585-ben halt meg.

² *A Horváth Stansith család emlékkönyve*. A nagyőri családi levéltárban levő eredetiről Ábel Jenő készített másolatokat. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms 336/12, f. 3. „Generoso iuveni D. Georgio Horvath in suam memoriam scripsit Georgius Henisch Barthfeldensis artis Medicae Doctor et Mathematicus Augustanus Die 5. Michaelis 1580.”

³ *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), VI/5, Berlin, 1885, 3*e.

⁴ Reggio Emilia, Biblioteca Municipale, Reggiani C 398, f. 28'. A kéziratra vonatkozó irodalmat közli Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum*, II, London–Leiden, 1967, 85.

⁵ Otto Kurz, *Huius nympha loci: A Pseudo-classical Inscription and a Drawing by Dürer*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, 16(1953), 171–177.

⁶ M. Meiss, *Sleep in Venice: Ancient Myths and Renaissance Proclivities*, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 110(1966), 348–382; M. Liebman, *On the Iconography of the Nymph of the Fountains by Lucas Cranach the Elder*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, 31(1968), 434–437; M. Bonicatti, C. Cieri, *Lucas Cranach alle soglie dell'Umanesimo italiano*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 4(1974), 267–285; E. MacDougall, *The Sleeping Nymph: Origins of a Humanist Fountain Type*, *Art Bulletin*, 57(1975), 357–365; Ph. Pray Bober, *The Coryciana and the Nymph Corycia*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, 40(1977), 223–239.

⁷ Kurz, *i. m.*, 172.

⁸ V. Fanelli, *Ricerche su Angelo Colocci e sulla Roma cinquecentesca*, Città del Vaticano, 1979 (Studi e Testi, 283), 123, 132. Chr. Hülsen, *Römische Antikengarten des XVI. Jahrhunderts*, in *Abhandlungen der Heidelberger Akademie*, Phil-Hist. Kl., 4(1917), 2, 32.

⁹ Utrecht, Univ. Bibl., cod. I. K. 9; Paris, BN cod. Lat. 6128; Reggio Emilia, Bibl. Municipale, Reggiani C 398.

¹⁰ Paris, BN cod. Lat. 6128, f. 114'.

¹¹ Ch. Mitchell, *Felice Feliciano Antiquarius*, *Proceedings of the British Academy*, 47(1961), 197–221. A hagyomány korábbi legalaposabb földolgozása E. Ziebarth, *De antiquissimis inscriptionum syllogis*, *Ephemeris epigraphica*, 9(1905), 187–332, de csak az utrecht és a párizsi kéziratokat látta.

¹² Paul Oskar Kristeller, *Andrea Mantegna*, Berlin, 1902.

¹³ C. Mazzi, *Sonetti di Felice Feliciano*, *La Bibliofilia*, 3(1902), 55–68; L. Pratilli, *Felice Feliciano alla luce dei suoi amici*, *Atti del R. Istituto Veneto*, 99(1939/40), 33–105; A. Campana, *Felice Feliciano e la prima edizione del Valturio*, *Maso Finiguera*, 5(1940) 211–222; H. Mardersteig, *Nuovi documenti su Felice Feliciano da Verona*, *La Bibliofilia*,

41(1939), 102–110; Uő kísérőtanulmánya in Felice Feliciano, *Alphabetum Romanum*, Verona, 1960; a legújabb Ch. Mitchell, *i. m.*

¹⁴ R. Schöne, *Felices Feliciani Veronensis opusculum ineditum*, Ephemeris epigraphica, 1(1872), 255–269; H. Mardersteig, *i. m.*

¹⁵ G. Fiocco, *Felice Feliciano amico degli artisti*, Archivio Veneto Tridentino, 9(1926), 188–200.

¹⁶ L. a 13. jegyzet.

¹⁷ Giovanni Sabadino degli Arienti, *Le Porrettane (Facetiarum Portanarum opus)*, 1. kiadás, Bologna, 1483. Több XV. és XVI. századi kiadása is van, a legújabb teljes: Bari, 1914.

¹⁸ L. Thorndike, *History of Magic and Experimental Science*, New York, 1953, III, 347–369.

¹⁹ *Uo.*, 167–168.

²⁰ *Gmelins Handbuch der anorganischen Chemie*, Antimon/A, 1950⁸, 14. A magyarországi legjelentősebb lelőhely, Rozsnyóbánya az esztergomi érsek joghatóságába tartozott.

²¹ Oxford, Bodleian Library, Canon. Ital. 15, f. 23^v. Ch. Mitchell említi, *i. m.*, 201, 4. jegyzet. A levélről küldött fényképmásolatért a Bodleian Librarynek és Kate Evansnak e helyen is köszönetet mondok.

²² K. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi*, 2. Monasterii, 1901, 47, 49; Ráth György, *Aragoniai János*, Száz, (1890), 328–336, 415–424. Florio Banfi, *Raffaello Maffei in Ungheria*, L'Europa Orientale, 17(1937), 462–488.

²³ Thorndike, *i. m.*, IV, 392; Petrus Ransanus, *Epithoma rerum Hungaricarum*, ed. Petrus Kulcsár, Bp., 1977, 70; Raffaello Maffei (Volaterranus), *Commentariorum urbanorum... libri*, Paris, 1526, f. 291.

²⁴ Feuerné Tóth Rózsa, *Művészet és humanizmus a korareneszánsz Magyarországon*, kandidátusi értekezés, Bp., 1981, 57–58.

²⁵ CIL, III, 413, Mommsen: „Antiquus qui mihi dicitur quemque collegisse epigrammata in Hungaria et Transilvania... imperante rege Mathia Corvino... nomine ignotus est; syllogen eius servant corpora Michaelis Ferrarini Regiensis (inter 1488 et 1493) scilicet editionis postremae quam repraesentat nobis codex archii Regiensis f. 163–168. (nam absunt Hungarici ab editionibus prioribus id est tam a Traiectino libro Ferrarini quam a Parisino)... Sylloge diligenter facta est versuum divisione observata nexibusque item expressis, qui collegit omni modo lapides Hungaricos ipse descripsit, cum praesertim in fine titulo n. 3676 praescribat eum se non vidisse. Fraudis iusta suspicio quanvis cadat in adiunctas Dacicas perpaucas... quas syllogae auctor ab aliis potest habuisse.”

²⁶ T. Pajorin Klára, *Bonfini symposionja*, doktori értekezés kézirata, Bp., 1980.

²⁷ Az öt követő fölíratgyűjtők közül Bonfini művében tizennégy fölíratot őrzött meg. Kulcsár Péter, *Egy budai humanista felíratgyűjtemény*, ArchÉrt, 95(1968), 257–261. Feliciano után tíz évvel (1489-ben) járt Budán Bartolomeo della Fonte, ő ötöt talált. F. Saxl, *The Classical Inscription in Renaissance Art and Politics*, Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 4(1941), 19–46. Feliciano fölírataiból Bonfini hármát, della Fonte kettőt talált meg.

²⁸ CIL III, 3488 (Reg. F. 163'). Egykori helyére lásd Kubinyi András, *Budafelhévíz topográfiaja és gazdasági fejlődése*, Tanulmányok Budapest múltjából, 16(1964), 85–180.

²⁹ CIL III, 3676 (Reg. f. 167). Ezt a fölíratot mindmáig hitelesnek fogadják el. Legújabb fordítása Devecseri Gábor, *Arany lant*, Bp., 1979, I, 438.

³⁰ D. Wuttke, *Zu „Huius nympha loci”*, Arcadia, 3(1968), 306–307.

³¹ F. Saxl, *Heathenish Fountain in St. Wolfgang*, Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 1(1937), 182–183.

³² *Orationes, epitaphia et scripta quae edita sunt de morte Philippi Melanthonis omnia*, Vitebergae, 1561, p. a⁴, T.

³³ Stephanus Schönvisner, *De rudibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno 1788 repertis partim nondum vulgatis liber unicus*, Budae, 1788, 167–168.

³⁴ CIL III 3580.

³⁵ Schönvisner, *i. m.*, 168–169.

³⁶ *Inventarium Musei antiquitatum ac rerum rariorum itemque nummophylacii (in Bibliotheca regia scientiarum universitatis) conscriptum Budae mense Nov. a. 1780 (continuum usque ad a. 1817)*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 175, p. 3, nr. 8.

³⁷ *Uo.*, megjegyzés a margón.

³⁸ Domenico Sestini, *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna*, Firenze, 1815, 292.

³⁹ *Sexagena inscriptionum quae ex monumentis Romanis in horto Musei Nationalis Hung. publice epositis transumptae sunt* per Antonium Halitzky, interprete J. F. Miller, *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici*, 1(1818), 268, Nr. 50.

⁴⁰ Nicolaus Olahus, *Hungaria*, edd. Colomannus Eperjessy, Ladislaus Juhász, Bp., 1938, 9–10.

⁴¹ Georg Wernher, *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum*, Viennae Austriae, 1551, 4^v.

⁴² Fitz Jenő, *Septimius Severus pannóniai látogatása i. u. 202-ben*, *ArchÉrt*, 85(1958), 156–173, a fölratról 159.

⁴³ *Budapest története: Budapest az ókorban*, Bp., 1942, 326, 351.

⁴⁴ Kubinyi András, *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*, *LK*, 37(1967), 252–253. A hivatkozott forrás Richard Perger, *Neue Hypothesen zur Frühzeit des Malers Lukas Cranach des Älteren*, *Wiener Geschichtsblätter*, 21/81(1966), 70–77

A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek

Ünnepélyes kihallgatáson fogadta a magyar királyi pár: Mátyás és Beatrix 1488 nyarán a nápolyi királytól érkező Pietro Ransanót. A hivatalos oráció szerint a követ azért jött, hogy gratuláljon a király fiának, Corvin János hercegnek Bianca Sforza milánói hercegnővel történt eljegyzéséhez. Gondosan szerkesztett beszédének éppen a közepén, mintegy a csúcán jutott el a királyi atyát, Mátyást magasztalva annak őseihez, a Corvinus-eredet tárgyalásához. A trójaiak és Romulus leszármazottaira is utalva, a téma úgy elragadta, hogy kijelentette: „Romanus itaque es genere, Romanus es origine, Romanum te ac Latinum hominem nos Itali asserimus, affirmamus, praedicamus.”¹ Ez a királyi audiencia akkor és ott egy diplomáciai aktus volt, ahol az elhangzott szavak, mint az általában az ilyen alkalmakkor lenni szokott, nem a valóságot takarták. Ugyanis a követ valójában éppen azért küldetett, hogy a készülő házasságot valamiképpen megakadályozza. Az ügy bonyolításában Beatrix keze is alaposan benne volt, és ezt a király nagyon jól tudta.

Ennyit a követküldés valódi okáról és annak viszonyáról az orációban elhangzottakhoz. De mit gondoljunk a *captatio benevolentiae*-ként elhelyezett, római eredet-értekezésről, a Corvinus név köré kerekített *excursus*ról? A királyról szinte bizonyossággal föltételezhető, hogy ő családját illetően otthonról egészen más hagyományt hozott magával. Egyszerű származását a kortársak Aeneas Silvius Piccolominitől a lengyel Kázmérig unos-untalan fölhánytorgatták. Ami az ilyen „antikizálást” illeti, azt Galeotto Marziótól tudjuk, hogy Mátyás nem sokra becsülte.² Magyar környezete se vélekedhetett másképpen. Beatrix se Romulus kései unokájához, hanem az európai politikában akkor éppen jelentős szerepet játszó birodalom uralkodójához ment feleségül. Akármilyen furcsának tűnik is, Ransanus fejtegetésének egy része mégiscsak megfelelt a valóságnak. Az a kijelentése ugyanis, hogy „Romanum te ac Latinum hominem nos Itali asserimus, affirmamus, praedicamus”, valóban kortárs itáliai írásos és képzőművészeti emlékekkel is igazolható. Sőt, 1488-ban már hosszú hagyománya volt annak, hogy Mátyást római vérből eredeztették Itáliában. 1487-ben a curiai körben forgolódo Alessandro Cortesi a Mátyás haditetteiről írott panegyricusát is a római eredetű hősről írta. Már az ajánlásban olvashatjuk: „urbs nostra, dea ut ita dicam terrarum ac gentium Roma, unde tu originem ducis.” Mátyást, a Hunyadi sarjat, aki legyőzte az eretneket és győzedelmeskedik a törökön is, maga Romulus mondja neposának („nostro de sanguine nepos”) a versben. És a költő csak úgy említi, mint „Romuleae decus Hunniadae memorabile gentis. Romani nominis haeres”, vagy egyszerűen csak „Romanus honos”.³ Ami a Curia és a humanisták ízlése szerint nyert ebben a műben megfogalmazást, annak képi ábrázolásával Róma népe a Campo dei Fiorin naponta találkozott. A térnek a San Lorenzo in Damaso felé eső oldalán egy ház falát a „közülük való” Mátyás törökön diadalmaskodó hatalmas, lovas ábrázolása díszítette már jó ideje. Hogy mennyire közülük valónak érezték, azt egy a képre készült „elogium” is tanúsítja: „imperatoris regiisque virtutibus Romanis generis specimen dederit, aetate nostra clarissimum ad cumulum immortalis gloriae eius, et *vestri Quirites*, sanguinis ornamentum.” Cortesinél a Hunyadiak családi bölcsőjét az olymposi istenek legelőkelőbbjei állták körül, hogy biztosítsák védencük sikeres életpályáját. A Campón ez a római köznép nyelvére lefordítva az angyal és az ördög (Angelus és Diabolus) küzdelmét mutatja, amint az ő hősök megszerzéséért harcba szállnak, hogy azt megakadályozzák, illetve segítsék történelmi küldetése végrehajtásában.⁴

A Mátyás király római származásáról szóló legenda tehát 1488-ban Itáliában ismert, mondhatjuk, közismert volt. Kulcsár Péteré az érdem, hogy ennek keletkezését, szerzőjét, sőt időpontját is bravúrosan földerítette. Így ma már tudjuk, hogy az elmélet szülőatyja, legalábbis az egyik változaté, maga Pietro Ransano volt. 1453-ban a legendás híró Hunyadi János életrajzán dolgozott, ehhez kapott adatokat hőse honfitársaitól. Többek között tőlük

származik az adat a család régi tartózkodási helyéről, amelyet ő Covinus, Corvinus (Cowinus?) vicus-nak (vagy insulának) nevez. Kulcsár Péter azonosította ezt az Al-Duna melletti Kubinnal (régen Keve néven is, ma Kovin Szerbiában). Az az ismert tény, hogy Hunyadi zászlóján és címerén a holló (corvus) található, valamint a honfitársaktól kapott helynév Covinus (akkori írásmód szerint Cowinus) összecsengett. Ez vezette Ransanót ahhoz a fölismeréshez, hogy a Hunyadi-család eredete visszavezethető a római terjeszkedéshez. Szerinte amikor Nagy Konstantin Itáliából Thráciába tette át székhelyét, alattvalóit is magával vitte. Ezek egyike kapta gyarmatosítás végett a Corvina szigetet az Al-Dunán. Innen származnak tehát azok, akik címerükben ma is a hollót viselik. Az már a római történelemből ismeretes, hogy miképpen győzött L. Valerius egy gallus ellenében egy párviadalban éppen e madár, a holló segítségével, amiért is a Corvinus melléknevet kapta. Ransano számára ezután nem kétséges, hogy így a Valerius Corvinus család élt tovább a honfitársai szerint Corvina insuláról származó, címerében hollót viselő Hunyadi-családban. Így összegezhethetjük Kulcsár Péter nyomán Pietro Ransanónak 1453-ból keltezhető fölfedezését a Hunyadiak római vérből való származásáról.⁵

Ransano nagy történeti munkája, az *Annales* ugyan nem volt Itália-szerte ismert mű, mert csak kevesen fértek hozzá, de a Hunyadi-életrajzot például Aeneas Silvius Piccolomini is ismerte.⁶ Annyi bizonyos, hogy az 1470-es években Bartolomeo della Fonte, és körülbelül ekkortájt Ferrarában Lodovico Carbone Mátyást már Corvinus névvel említi. Ez utóbbi még a római eredetre is utal dialógusában, amelyet a király tetteiről írt. A prózai szövegbe illesztett versbetét szól erről, mintha az emelkedett téma kívánná a formaváltást:

Plurima nam peragit Romano sanguine digna.
Transtulit Ungariam generosae semina Romae
Iuppiter omnipotens mutato sydere coeli.

Annál prózaibb az elutasítás a beszélgetőpartner részéről: „Humilem sane Iane (sc. Hunyadi) nostri ortum negare non possumus ex oppido Hunniade.” És mivel a beszélgetőtárs a király közvetlen környezetéből való Ernuszt Zsigmond, biztosak lehetünk abban, hogy nemcsak a saját véleményét mondja.⁷ Úgy látszik, hogy az 1470-es évek közepéig Mátyás és magyarországi környezete még nem szokott hozzá a római rokonság gondolatához.

1486 őszén bukkant föl Mátyás udvarában Antonio Bonfini. Recanatiból jött, a királyi mecénás híre vonzotta. Más művek mellett ő már egy önálló könyvecskét hozott a Hunyadi-ház eredetéről: *Brevis de Corvinae domus origine libellus* címmel említi. Az eredeti ugyanis nem maradt fenn. De mivel ezt nagy történeti munkájába is beleillesztette, pontos ismereteink vannak róla. A római történetírók kicédulázásával alkotta meg konstrukcióját. A kulcsszemély nála a holló segítségével a gallust legyőző Valerius Corvinus. Összeállítja a valamikor is szerepelt Valeriusok és Corvinusok teljes katalógusát. Némi ügyeskedéssel sikerül így a családfát egészen Juppiterig is elvinni. Besorolja Nagy Constantinus császárt is mint Corvinust, mert az a Valerius nevet is viselte.⁸

A gondosan kimunkált művével Magyarországra érkező Bonfinit itt nagy meglepetés érte. Konstrukciójában ugyanis néhány évszázad üres volt, adatok nélkül szűkölködött. Ezekre a hiányzó láncszemekre itt kézzelfogható adatok formájában bukkant rá. Az egész ország területén szanaszét heverő római márványemlékek föliratain itt is, ott is a Valerius névre bukkant.⁹ Ezek az ő Itáliában keservesen összetákolta Valerius–Corvinus rokonságát és annak átszármazását Pannóniába és Dáciába, így azután a fennmaradását is fényesen igazolták. Valahol a budai vár alatt „in Budae suburbanis” látott például egy sírkövet, amelyet Valerius Heliodorusnak állítottak, egy másikra Dáciában letek, amely Cocceia Valeria számára készült. Voltak olyan föliratos kövek, amelyeken sok más név között a Valerius Festus és Valerius Clementinus neveket sikerült fölfedeznie. Minthogy egész elméletét a Valerius–

Corvinus család azonosságára építette föl, ezeket az újabb leleteket is beledolgozta nagy történeti munkájának a Hunyadi-család eredetéről szóló fejezetébe.¹⁰

De szerinte őt igazolták a földből előkerült apróbb régészeti leletek is, amelyeken holló volt látható. Ezek is a Hunyadi-család folyamatos jelenlétéről tanúskodnak. Leírja például, hogy Budán sok réz- és ezüstpénz került elő. Ezeknek egyik oldalán Constantinus császár képmása és neve látható. A másik oldalon egy meztelen férfialak van CONSERVATOR fölirattal, jobb kezében hajítódárda, baljával lándzsára támaszkodik. Lábánál az ágon ülő holló csőrében a gyűrűvel, amint az álló alakra mint urára tekint. Itt hozzáteszi, a holló miatt, hogy ezért nem oktanul sorolják Constantinus császárt is sokan a Corvinusok közé. A római pénzről olyan pontos leírást ad, hogy az azonosítható. Nagy Constantinus redukált follisát láthatta. A hátlapján azonban Juppiter van, és amit ő hajítódárdának nézett, az egy villámköteg a kezében, lábánál pedig a sas ül, csőrében koszorúval.¹¹

Ókori gemmákat is látott, nehézfegyverzetben lévő „Corvinusok” képmásával, lábuknál a „hollóval”. A hollónak vélt madár itt is a sas lehet. Mutattak neki érméket is, amelyeken a „gyűrűvel hátratekintő holló” volt látható, ezeket is itt találták. Bizonyítják mindezek szerinte, hogy a Hunyadi–Corvinus nemzetség folyamatosan lakta e vidéket.¹²

Meggyőzte vajon Ransano vagy Bonfininek most már kézzelfogható tanúbizonyságokat is felsorakoztató fejtegetése a királyt családjának római eredetéről, nem tudjuk. Ami a föliratgyűjtőket illeti, azok közül kettővel a korábbi években volt alkalma megismerkedni. 1464 tavaszán a királykoronázásra Velence Francesco Giustinianit küldte el követéül. A diplomatát érdekelték az ókori föliratok is. Ezért (vagy nem ezért?) elmerészkedett egészen a déli határokig is, még belgrádi föliratokat is lemásolt. A jegyzetfüzetébe rajzolgató követet az antikvitás iránt kevésbé érdeklődő várórság letartóztatta. Az ebből kerekedő diplomáciai botrányba a királynak személyesen kellett beavatkoznia, hogy a követet kiszabadítsa. Valószínűleg 1479 nyarán jött Magyarországra Giovanni d’Aragona kardinális kíséretében a szenvedélyes föliratgyűjtő Felice Feliciano. Itinerariuma a lemásolt kövek alapján rekonstruálható. Kisebb excursusaitól eltekintve a királyi tartózkodási helyeken járt, nyilván kardinálisát követve. Számunkra itt most egy megjegyzése nagyon figyelemreméltó. A máig is működő gyógyforrások környékén, Budafelhévízen lemásolt egy nimfáknak készített votivkövet, amelyekhez hozzáfűzte „sunt eiusmodi bases cum iisdem litteris quamplures translate in castra Budensia ante thalamum Serenissimi regis Mathiae.” Vagyis 1479-ben már maga Mátyás király is érdeklődött a régiségek iránt, annyira, hogy azokat környezete díszül helyezte el.¹³

Bonfini kövekkel nyomósított érvei, úgy tűnik, célba érték. Ugyanis 1489. július elsején a budai Duna-parton a firenzei Bartolomeo della Fonte három föliratos római kő szövegét másolta le. Vázlatkönyve szerint „In marmoribus e Transilvania adverso Danubio advectis iussu Matthiae Corvini Regis haec tria epitaphia ad ripam Danubii iuxta Budam legi calendis Iulii anno MCCCCLXXXVIII.” Azaz maga a király rendelkezett úgy, hogy a hatalmas sírköveket Erdélyből a Dunán Budára szállítsák.¹⁴ A rakomány talán több követ is hozott, de della Fonte ott háromnak a szövegét másolta le. Legelőször a Cocceia Valeriát, Bonfini egyik legfontosabbnak tartott tanúságtévő követ. A pontos dátum és a kísérszöveg mutatja, hogy minden mozzanatot fontosnak tartott a följegyzésre. Tette ezt valószínűleg azért, mert a különleges rakományt tartalmazó hajó érkezése egy gondosan megrendezett látványsorozat része lehetett.

1489 tavaszán a király Bécsből visszaérkezett Budára. Udvarában volt a pápai legátus, akihez Rómából újabb futár is érkezett a Szentszéknek Mátyást tájékoztató emlékiratával. A töröktől is jött követ a két birodalom közötti béke meghosszabbítása ügyében. Hét esztendő után végre Velencével is helyreállt a diplomáciai viszony. A Signoria követe a Signoria jókívánságait tolmácsolta János herceg és a milánói menyasszony házasságához. A császárral fönnálló áldatlan helyzet is változni látszott, mert a jóval rugalmasabb római király, Miksa

bizalmas emberei keresték meg Mátyást, hogy a jövőről tárgyaljanak. Buda ezekben a hetekben az európai diplomáciának ismét fókuszába került. Látszat és valóság most még kevésbé fedték egymást, mint ama, a bevezetőben említett követlátogatáskor. Amíg a török követtel a fegyverszünetről tárgyaltak, Miksával már a török támadást készítették elő. Fogadták Velence jókívánságait az itáliai hercegkisasszonyhoz, és tárgyaltak egy más megoldásról Miksa családjából. Az „örök béke” gondolata is fölmerült. Július 8-án, Úrnapiján a Budavári főtemplomban rendkívül díszes körülmények között, a jelenlévő diplomáciai testület előtt ünnepélyes módon kihirdették a tárgyalások eredményeit. Ez volt a látszat.¹⁵

A valóság pedig az, hogy 1489 nyár eleji hónapjai a hanyatló egészségű király utolsó próbálkozásai voltak, hogy korábban nem túlságosan sikeres külügyeit rendezze. A végső erőfeszítés célja az volt, hogy a trónutódlást biztosítsa. Természetes fiát, János herceget kívánta utódjául. A diplomáciai tárgyalások témája is részben ez volt. Oklevélben a király a hatéves fiút 1479-ben említette először, ekkor címe „dominus Liphthoviensis, comes de Hunyad”. 1484 őszén említik először Johannes Corvinusként, a milánói házassági tervekkel kapcsolatban. A magyar történészek között teljes a konszenzus abban, hogy az új névvel való fölruházás valamiféle legitimációt jelent.¹⁶

Végül is elfogadta-e a király a fölkinált római rokonságot? Aligha látunk a kérdésben valaha is tisztán. A fiúról azt mondták, hogy föltűnően hasonlított a király apjára, a nagy Hunyadi Jánosra. Ezért is bírta nagyanyjának különös pártfogását, aki hatalmas vagyonának, az ősi Vajdahunyad várának is örökösévé tette. További sorsáért a király méltán aggódott. Beatrixtól is, de a főuraktól is kevés jót várhatott. A Corvinus névvel, ezzel a törökverő Hunyadira való utalással mintegy az ősi holló védőszárnyai alá helyezte egyetlen, kiskorú utódát.

Hitte-e Mátyás a rokonságot a római Valerius-Corvinusokkal? Valószínűleg úgy, ahogyan Aeneas Silvius Piccolomini tisztelte Aeneast, vagy ahogyan a Habsburgok az ősüknek hirdették Antenort. A királyi reprezentáció része volt ez, amelyet a „iussu Regis”, a Dunán érkező óriási márvány emlékek voltak hivatva hitelesíteni.

Jegyzetek

¹ Petrus Ransanus, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. Petrus Kulcsár, Bp., 1977, 33–34, 47.

² Galeottus Martius Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*, ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1934, 27–29.

³ Alexander Cortesius, *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae Regis*, ed. Iosephus Fögel, Lipsiae, 1934, 1, 3, 6.

⁴ Vat. Barb. lat., 4423, f. 75; Nathan Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum delitiae*, Herborn, 1599, 30; Balogh Jolán, *Mantegna magyar vonatkozású arcképei*, Száz, 59(1925), 244–247.

⁵ Kulcsár Péter, *A Corvinus-legenda*, in *Mátyás király*, szerk. Barta Gábor, Bp., 1990, 17–40.

⁶ *I. m.*, 28.

⁷ Lodovicus Carbo, *Dialogus de laudibus rebusque gestis regis Matthiae*, in *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, edd. Franciscus Toldy, Geisa Érszegi, Bp., 1986, 172.

⁸ Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, edd. Iosephus Fögel, Bela Iványi, Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1936–Bp., 1941, 1, 1, 137; 3, 9, 205–261; 4, 7, 179; 4, 8, 251.

⁹ *I. m.*, 3, 9, 262–288.

¹⁰ *I. m.*, 3, 9, 267, 268, 272; CIL III 3568, 6265, 3524.

¹¹ *I. m.*, 3, 9, 301; Henri Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire Romain. Médailles imperiales*, 7, Paris–London, 1888, Nr. 286–291; RIC VI 47, 229, VII 15.

¹² Antonius de Bonfinis, *i. m.*, 3, 9, 302; Adolf Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, Leipzig–Berlin, 1900, I, XLVI/12, II, 222.

¹³ Ágnes Ritoók-Szalay, *Der Kult der römischen Epigraphik in Ungarn zur Zeit der Renaissance*, in *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*, Hrsg. August Buck, Tibor Klaniczay, S. Katalin Németh, Bp., 1989, 65–75, magyarul lásd e kötet *A római föliratok... című tanulmányát*; CIL III 3488.

¹⁴ Oxford, BL, Lat. Misc. d. 85 ff. 165^v–166^r; CIL III 1460, 6265, 7979.

¹⁵ Fraknói Vilmos, *Hunyadi Mátyás király*, Bp., 1890, 379.

¹⁶ Schönherr Gyula, *Hunyadi Corvin János*, Bp., 1894, 21; Kulcsár, *i. m.*, 31.

Vetési László vershagyatéka

Meglehetősen jól ismerjük Veszprém egyházi életének azt a korszakát, amely Vetési Albert püspökségének idejére esik. Az egyházfő kormányzásának időszaka (1458–1486) nagyjából megegyezik Mátyás király uralkodásának idejével. Amikor tehát a következőkben Mátyás korszakáról beszélünk, akkor ez Veszprémben Vetési Albert püspökségének éveit jelenti. Jól ismert, hogy a püspököt a Hunyadi-családhoz régi barátság fűzte, és ez a viszony – tudomásunk szerint – kisebb ellentétektől eltekintve nem romlott meg az évtizedek folyamán. Vetési, mint Mátyás király diplomatája, amíg egészsége engedte, olykor akár évenként úton volt, hogy megbízója ügyeiben eljárjon. Mindezt azért fontos emlékezetünkbe idézni, mert általában kevés főpap maradt meg komolyabb összeütközés nélkül a király három évtizedes országglása idején az ő környezetében. Különösen is figyelemre méltó ez, témánkat tekintve, mert éppen a nagyprépostok kiválasztása esetében sokszor került szembe a királyi főkegyúri jog és a püspök szándéka vagy akarata.

A régi egyházi gyakorlat az volt, hogy ha a püspök székét elfoglalta, akkor hamarosan maga köré telepítette családját tagjait. A káptalani statútumok több helyen biztosították a kanonokok unokaöccsei számára az ingyenes tanítást a káptalani iskolában. Ez vonatkozott a püspök rokonságára is. Az arra érdemes fiatalok így nagybátyjuk szeme előtt nőttek föl. Nem lévén Magyarországon tartósan működő egyetem, aki tovább akart tanulni, annak külföldre kellett mennie. Ennek költsége igen nagy volt. Még a közeli Bécs vagy Krakkó egyetemére küldött ifjú tanulmányait is nehezen tudta egy család fedezni. Még inkább így volt ez akkor, ha valakit arra találtak érdemesnek, hogy a civil- vagy kánonjog doktorátusának megszerzésére Itália nagy hírű egyetemeinek valamelyikére küldjék ki. A püspök udvarában nevelkedő ifjak között nyilván nagy volt a verseny, hogy a támogatást a továbbtanuláshoz megszerezzék. Ha a püspök és káptalana között a viszony harmonikus volt, akkor az ifjú egy kanonokság javadalmával tanulhatott külföldön. Három év után illett hazajönnie, hogy tanulmányairól számot adjon. Ha arra érdemesnek találtatott, akkor visszamehetett; amennyiben üresedés volt valahol, akkor meg egy prépostság esetleg jóval nagyobb jövedelméhez jutott. Példának tekinthetjük Janus Pannonius tanulmányi éveit. Mint Vitéz János, akkor még váradi püspök unokaöccse, az ő udvarában nevelkedett. Előbb nagybátyja költségén, majd egy kanonokság, ezt követően a váradi custodiátus jövedelmével tanult Itáliában. Tanulmányai végén már titeli prépost volt. Hazatérve ugyanúgy taníttatta azután ő is unokaöccsét, Garázda Pétert. A reneszánsz kori Itáliában ezt hívták nepotizmusnak. A szónak rossz hangzása van, mert az értelmetlenek és méltatlanok egyházi karrierjének sok esetben ez volt az útja. Magyarországon egészen más a helyzet. Itt nevelési rendszer volt, amely a verseny egészséges formáján alapult, és következményeiben az elit kiválasztódását biztosította. Ezekről a külföldön tanult diákokról ma már elég sok adattal rendelkezünk. További életpályájukat ismerve nyugodtan állíthatjuk, hogy a módszer jó volt. A költségráfordítás végül is megtérült a káptalannak, mert tudós tagjai a tanultakat otthon gyümölcsoztették. Nem is ritkán úgy, hogy a király környezetében káptalanuk ügyét is hathatósabban pártfogolhatták. Még inkább javára vált ez a támogatási rendszer a társadalomnak, amely spontán módon hozta létre ezt az intézményt.

Így volt ez országszerte, és így volt ez Veszprémben is. Vetési püspök kormányzása alatt rokonságából többen is előfordultak környezetében. A káptalan tagjai között szerepel Vetési Gergely és Vetési György neve is. 1473-tól pedig a nagyprépost: Vetési László. Kinevezésének módját és időpontját Solymosi László állapította meg. 1473. szeptember 6-án még Ruszkai Kornis Mihály a nagyprépost, aki ekkor Nagylucsei Orbán budai olvasókanonokkal elcserélte javadalmát. A király az ügyletet jóváhagyta. Vetési Albert püspök azonban nem méltányolta a cserét, és másnak adományozta a nagyprépostságot.

Mátyás király 1473. október 26-i feddő levele tájékoztat erről. De a feddés nem használt, a püspök nem visszakozott. A veszprémi káptalan két 1473. november 22-i okleveléből tudjuk meg, hogy ki volt a kedvezményezett. Mindkét oklevél méltóságsora Vetési Lászlót nevezi meg nagyprépostként.¹

Bár Vetési püspök veszprémi időszakáról elég sok adat áll a rendelkezésünkre, a tőle kinevezett nagyprépostról a káptalan történetében nem maradt emlék. Jól ismerik viszont Vetési Lászlót az irodalomtörténeti források. Nevét, négy évvel itt említett kinevezése előtt Janus Pannonius egy levele tartotta fenn. A püspök 1469. szeptember 13-án Pécsről keltezett levele válasz egy neki ajánlott küldeményre. Vetési László ugyanis elküldte neki görög és latin nyelvű munkáit. Janus túlságosan is jóindulatú válaszából kiolvasható, hogy nagy volt közöttük a különbség és, vélhetően, a távolság is. A poéta-püspök leveléhez egy verset is mellélt:

Tu scribis Graeco, scribis sermone Latino
At tibi nos contra, barbara dicta damus.²

Volt idő – folytatja Janus – amikor még ő is a múzsák forrásából merített, most a költő már Mars katonája.

A Mars dúlta országban a megdicsért ifjú költő műveiből az utókorra egyetlen sor sem maradt. Hiába kereste azt a humanizmuskutatók több nemzedéke is. Mátyás-kori latin nyelvű költészetünkben Vetési László is pusztán név maradt. Ugyanúgy, mint a már említett és a kortársaktól nagyon dicsért Garázda Péter is. És mintha csak játszott volna a remény a fáradhatatlan filológusokkal: olaszországi kéziratgyűjteményekből újabb és újabb adatokat tártak föl róla, még prózai szövegeket is találtak tőle, de verset egy sort sem. Úgy látszik, hogy amiként Janus Pannoniusnak elküldte műveit, úgy kereste meg küldeményeivel híres itáliai humanista kortársait. Ismerjük Ióannész Argüropülosz, Francesco Filelfo és Francesco Maturanzio válaszleveleit.³ Valamennyien biztatják, hogy aki ilyen jól ír görögül és latinul, és még poéta is, az, ha szorgalmasan tanul, még sokra viheti. Ezek között az irományok között fennmaradt egy beszéde is 1473-ból, amelyben mint az egyetem jogászhallgatóinak képviselője köszönti a hivatalba lépő ferrarai podestát.⁴

Préposti kinevezésének évében, 1473-ban, tehát a ferrarai egyetemen joghallgató volt. Nyilván kánonjogot tanult. Korábban is ott diákoskodott. A humanista stúdiumokban Battista Guarino lehetett a tanára, akit Janushoz diákkoruk óta baráti szálak fűztek. Ferrarában egyébként is még évtizedek múltán is olvasták Janus Pannonius verseit, úgy, mint a csodált ókor remekeivel vetekedő alkotásokat. Ezért kereste meg a nála több évtizeddel idősebb főpap-költőt Vetési is zsengeivel.

A ferrarai költőkultusznak köszönhető, meg a lokálpatriotizmusnak, hogy sok mindent megőriztek számunkra. Az ottani karmelita kolostor egy szerzetese, Giovanni Battista Panetti a XV. század végén összegyűjtötte városának irodalmi emlékeit.⁵ Gyűjteményét ma a ferrarai Ariosto Könyvtár őrzi. Ez a köteg, ahogyan ma kézbe vehetjük, bizonyosan megcsonkult az idők folyamán. Van ugyanis benne egy újabb kori kéztől való tartalomjegyzék. Ebben még olyan tételek is olvashatók, amelyek ma már a helyükön nem találhatók. Szerepelt például egykor benne egy bizonyos Ladislaus Pannonius is mintegy tucatnyi versével. A kötet hiányaira már más is fölfigyelt. Van ugyanis mellékelve néhány fénykép a modenai *Autografoteca Campori* című gyűjteményből. Ezek a lapok éppen a kötegünkben hiányzó versekről készült fényképmásolatok. Ezekkel, ha nem is hiánytalanul, a Panetti-féle gyűjtés kiegészíthető.

Az első kérdés, amely fölvetődik: Ladislaus Pannonius személye. Hogy a verseket Ferrarában írta, az bizonyos. Panetti ugyanis csak a helyi emlékeket gyűjtötte. A városban az 1470-es évek idején elég sok magyar diák tanult. De László nevűt, akitől latin verseket

várhatnánk, Vetési Lászlón kívül nem ismerünk. Az ő neve pedig az itáliai humanistákkal folytatott levélváltásában kizárólag Ladislaus Pannonius alakban fordul elő. Nyilvánvalóan ezzel is Janus Pannonius nyomdokain kívánt járni. A külső ismérvek alapján tehát a kis versgyűjtemény szerzőjét Vetési Lászlóban kereshetjük.

Ha magát a füzetet vesszük szemügyre, akkor arról megállapítható, hogy nem teljes. Elején bizonyosan, de talán a végén is hiányzik egy vagy két lap. Szerencsénkre a ferrarai tartalomjegyzék alapján a hiány nagysága is megállapítható. Ugyanakkor a tartalomjegyzéknél több verset is tartalmaz. Vannak ugyanis cím nélküli versek is a lapokon, és ezeket az index készítője nem vette figyelembe. Végül is van egy hiányos ferrarai tartalomjegyzékünk és egy modenai, nem a teljes anyagot tartalmazó kéziratunk. A kettőből együtt rekonstruálni tudjuk az egykori verskötet tartalmát.

Az első vers, a tartalomjegyzék szerint, János esztergomi érsekhez szól: „Ladislai Pannonii carmen de pace confecta ad Dom. Joannem Archiepiscopum Strigoniensem carmen (!)”. Ez a vers nem maradt ránk. A többi lap beírtságából kiszámítható, hogy eléggé hosszú lehetett.

Egy cím nélküli vers következett ezután. Az előzőtől jól elkülönült, mert a tartalomjegyzékben így szerepel: „Eiusdem carmen aliud.” Talán ez az a nyolc disztichon, amellyel ma a modenai kézirat kezdődik:

Quaesumus ut sistas transis quicumque parumper

Az ókori sírfeliratok mintájára megszólítja az arra járó a sírban nyugvó, még huszadik életévét sem ért ifjú, és figyelmezteti az élet mulandóságára.

A következő hosszú vers diáktársához szól: *In Illyrici iuvenis minor Philerdi sagittatoris egregii laudem*. A dalmáciai diák, költői nevén Mintus nyilazási és dárdavetési ügyességét magasztalja huszonnyolc hexameterben.

Ezután megint cím nélküli vers következik. Egyetlen disztichon arról, hogy lehet, hogy más örömét leli a csaták szemlélésében, őt a műsákkal való szembesülés kielégíti.

A ferrarai életből való az *Ad praestantissimum virum M. Hieronymum Castellum in optimi vini commendationem*. A címzett a ferrarai herceg udvari orvosa volt. Művelte a széptudományokat, és pártfogolta a humanistákat. Ezért valamennyi Ferrarában megforduló poéta sietett őt verssel üdvözölni. A versben a „Pannonius iuvenis” borral, talán szerémivel köszönti. És mivel a ferrarai udvarban az ajándékot illetett egy kísérőversbe csomagolni – ahogyan az az ókorban is divatos volt –, ilyen alkalmi költemény ez az itt olvasható is.

Ezután három, cím nélküli disztichon következik a világi dolgok megvetendő voltáról.

Aktuális témájú a *De Turci adventu*, amely arról szól, hogyha a pannon fegyverek útját nem állják, akkor Itáliát is előzőnlötte volna a török.

A következő megint egy diáktársához szól: *Ad Nicolaum Amaltum Illyricum iuvenem... De Jani pontificis excellentia*. A vers elejétől végig Janus Pannonius magasztalása:

Praesulibus quantum sacro procellit honore
Praesul qui Petri sceptrum verenda tenet,
Ingenio tantum gemina laus maxima linguae
Pontifices Janus praesul, Amalte, preit.
Cuius fama vigens toto florescit in orbe
Et fugit a Stygio gloria summa lacu.

A már a főpapok sorát gyarapító példakép kiválóságát a fiatal költő legfőképpen a két nyelv, a latin és a görög tudásában látja. Ezért ismerik nevét szerte a világon, ez biztosítja neki az örök életet.

Ezután nagyszerű kis zsánerkép jön: cím nélkül, egyetlen disztichonban:

Praesulis ad docti veniunt convivia lauta
Pannoniae iuvenes donaque digna ferunt.

Azaz a hazai kosztot már régen nélkülöző magyar diákok meghívást kaptak egy tudós főpaphoz, ahol gazdagon terített asztalra számítanak. Tudják, hogy mi az illem, viszik ők is a nagyúrhoz illő ajándékot, és mellé ezt a kísérő verset. Amire a tartalom összefoglalásához több sor is kellett, azt a költő egyetlen disztichonban tömörítette úgy, hogy a tárgyyszerű közlést a jelzők színes képpé varázsolják.

Hogy tudta ő is szaporítani a szót, éppen úgy, mint kortársai, azt a most következő elégiája bizonyítja: *Ad generosum et eruditum juvenem Laurentium Strozzam*. A vers abból az alkalomból született, hogy a nagynevű Strozza család ifjú tagja, Lorenzo befejezve tanulmányait az artes fakultáson, átment a jogi karra. A vers nyelvén ez úgy hangzik, hogy az ifjú „vates” most a tudomány kedvéért hűtlen lesz a műzsákhöz, akiknek körében eddig az apai dicsőséget növelte. Az ifjú Lorenzo ugyanis Tito Vespasiano Strozza ferrarai államférfi és költő fia volt. A XV. századi Ferrarára jellemző, hogy apjának a verskötetek legalább akkora megbecsülést hoztak, mint a család sok generáción át viselt magas közéleti tisztségei. A humanisták körében meg éppen a Janus Pannoniusszal való költői certamenje volt a legolvasottabb – még évtizedek múlva is –, amint ezt a fennmaradt nagyon sok kéziratos másolat bizonyítja. Vetési, diáktársai nevében, ötvenhat hexameterben hívja vissza a szökevény ifjú Strozzát Pallas körébe. Ez a versfajta a korabeli diákság szokásos műfaja lehetett, mert Janus Pannonius is, hasonló helyzetben, ferrarai tanulmányai végén, Padovába készülve „valedicit Musis” egy hosszú elégiában.

A kötet záróverse megint Vitéz Jánoshoz szól: *Ad Reverendissimum Dominum Joannem Strigoniensem Archiepiscopum*. Azt írja benne, hogy ha ő nagyon gazdag volna, akkor most Esztergom főpapja nemcsak könyveket meg néhány hitvány verset kapna tőle, hanem valami sokkal drágább ajándékot.

Ezzel a kis versgyűjteménnyel a karmelita atya nagy kincset mentett meg számunkra. Nem kívánjuk túlbecsülni egy diákköltő alkalmi verseit, de azok a maguk helyére illesztve értékes forrásul szolgálnak. Egyébként is, Mátyás-kori humanizmusunk verses emlékeiből Janus Pannonius művein kívül még morzsák is csak elvétve maradtak ránk.

Amint a kötet tartalmi ismertetéséből talán világossá vált, az nem néhány, véletlen folytán ránk maradt vers együttese. A gyűjtemény egy XV. századi megformált, szabályosan megkomponált verskötet. Követi az ókori mintákat, Catullus vagy Martialis összeállításait. Terjedelmében és fölépítésében is megvolt ennek a humanistáktól gondosan utánozott hagyománya. Tudjuk, hogy Janus is el-elküldött ilyen kisebb verskötetet barátainak. Sajnos ránk maradt teljes versgyűjteményéből ilyen kisebb alkalmi válogatást rekonstruálni ma már lehetetlen.

Vetési kötetének elején és végén is egy-egy Vitéz Jánoshoz szóló ajánlóvers van. Az első a terjedelmesebb, ez a „captatio benevolentiae”. Ebben a főpapot magasztalja mint valamely békeszerződés hathatós közreműködőjét. Az időhatárok szűkre szabottak. Csak az 1469 és 1472 közötti békealkudozásokra gondolhatunk. Legvalószínűbben az 1470 tavaszán Bécsben folyó egyezkedésről lehet szó, amelyben Vitéznek igen nagy szerepe volt. Ezt az ott jelenlévő itáliai követek szorgalmasan jelentették is haza. A külsőségekben és ceremóniákban is kifejezésre került ennek jelentősége. Firenze is oda küldte Janus Pannonius megverselte oroszlánjait. A társadalmi eseményre, félbeszakítva itáliai tanulmányait, Garázda Péter is Bécsbe utazott. Vitéz Jánost szűkebb köre, Janus és a germán Henricus poeta, Heinrich von Gundelfingen is versekkel üdvözölte. Ez lehetett az az alkalom, amelyről Vetési ajánlóverse is megemlékezett. Második verse maga ajánlása, valami köszönéské. Mintája itt is ókori. Ez a

kor a római föliratok gyűjtésének szenvedélyes időszaka. A „Siste viator” kezdetű verse is ókori sírkövet utánoz. A huszadik évén még innen lévő ifjú talán valami súlyos betegségben szenvedett, és tartott a korai haláltól, ezért választotta ezt a különös formáját a bemutatkozásnak. A kötet legkiemelkedőbb helyén, pontosan a középen van elhelyezve a nagy példa: Janus Pannonius dicsőítése. Ezzel megint csak az érsek kedvében akart járni. A többi vers a ferrarai diák élményeiről számol be. Igen nagy hangsúlyt helyez arra, hogy otthon is lássák, milyen jó körökben mozognak. A hercegi udvar orvosa, egyben az egyetem professzora, egy tudós főpap meghívásával dicsekedhetnek. Ezeket ők a megfelelő ajándékokkal viszonzozzák. Ebből megint az otthoniak is láthatják, hogy miért mennek haza az újabb és újabb pénzsürgető levelek. Hogy az ifjú Strozzi-val együtt nemcsak a könnyű Múza nyomába szegődtek, azt volt hivatva bizonyítani a két sztoikus bölcsességet summázó epigramma. A török támadásról írt versével azt tanúsítja hazafelé is, hogy amit honfitársai kardjukkal, azt ő tollával teszi. Emlékezteti Itáliát, hogy Pannónia pajzsának köszönheti békességes nyugalma. Ismét egy ajánlóvers zárja a kötetet, amely az egész ajándékkötet kísérőjéül szolgál. De az is kiderül belőle, hogy Vitéz János híres könyvtára a külföldön tanuló diákok küldeményeiből is gyarapodott. A verseket bizonyára szépen lemásolta, és úgy küldte haza. A fogalmazvány Ferrarában maradt. Ez került a század végén a szorgalmas másoló jóvoltából a ferrarai gyűjteménybe.

Vetési László veszprémi nagypréposti kinevezésének idején Vitéz János már egy éve halott volt, és vele együtt Janus Pannonius is. A király atyai jóbarátaiból pártütökké lettek. Vetési püspök távolmaradt a mozgalomtól. A veszedelmes időszakot Vetési László Ferrarában töltötte. Innen írt 1474 februárjában a veszprémi püspöknek egy levelet.⁶ Ez az egyetlen saját kézírásában fennmaradt emlékünktől. A levelet olvasva bizonyos problémák merülnek föl. Hangja merev, mintha nem egy folyamatos levelezéskapcsolat darabja lenne. Azzal kezd, hogy töprengvén, kinek is írjon, úgy döntött, a püspöknek ír. Ez a formula a humanistáktól agyoncsépett ajánlólevél-kezdőmondat. A mesterkéeltség talán avval magyarázható, hogy ez által is ismereteivel akart jeleskedni. De a levél a továbbiakban sem válik bizalmasabbá. A vége is csak a szokásos újságközléseket tartalmazza.

Nincs okunk aggodalomra. A Ferrarában tanuló ifjú nagyprépost ekkor is püspöke kitüntető bizalmát élvezte. Ezt tanúsítja Vetési Albert 1475-ös római követsége. A Laki Thuz János szlavón bánnal 1474 végén útnak induló püspök Itáliában maga mellé vette Vetési Lászlót. A bíborosi konzisztóriumban és a pápa előtt a király üzenetét 1475 elején ünnepélyes orációban Vetési László tolmácsolta. A jelenlévő Jacopo Ammannati-Piccolomini bíboros, a magyarországi ügyeknek és Janus Pannoniusnak is jó ismerőse, följegyzéseiben megemlékezik az eseményről. Azt írja: „orationem habuit praesulis nepos iuvenis Ferrariae ad humanitatem eruditus”.⁷ Vetésiről tehát a pápai udvarban is tudták, hogy a püspök unokaöccse. Azt is írja róla, hogy még ifjú, és Ferrarában tanulta a humaniorákat. Vetési ekkor, 1475 januárjában még csak az artes fakultást abszolválta. A kánonjognak még mindig csak hallgatója volt. De, hogy kitűzött célja ennek elnyerése volt, azt éppen római tartózkodásának több emléke is igazolja. A kúriai protokollnak megfelelően két beszédet tartott. Ismereteink szerint, a két változat között általában nem volt lényeges eltérés. Először a bíborosok előtt beszélt a magyar követség nevében, erről emlékezik meg Ammannati említett följegyzése. Majd utóbb még egyszer IV. Sixtus pápa előtt. Ennek szövegét ismerjük. Ezt ugyanis a kúriai nyomdással ki is nyomtatta. Ő az első magyar diplomata, akinek követi beszéde a modern sokszorosítás eszközével vált terjeszthetővé.⁸ A királyi utasításnak megfelelően a beszéd a török veszélyre hívja föl a figyelmet. Az már Vetési egyéni adottságaiból következett, hogy mondanivalóját egy helyen versre fordította:

Vae tibi Roma, caput mundi, vae Roma beata!
Non te Gallorum, non te Chartaginis arma

evertere olim, non te civilia bella:
at nunc excindet praeusta potentia Turchi.

Róma pusztulása pedig akkor fog bekövetkezni, hogyha magára hagyják a törökkel egyedül viaskodó magyar királyt. Mindezt bővebben is kifejti majd – ígéri beszédében – egy a pápához címzett „libellusban”, amely erről fog szólni. Ez a tervezett, történelmi visszatekintést is tartalmazó műve mindeddig nem került elő.

A kinyomtatott oráció szerzője „Ladislaus Vetesius cubicularius apostolicus”. Római tartózkodásának idején tehát ő maga is irányt vett a pápai hivatalok felé. A cubicularius ugyanis nemcsak a ceremóniák fényét növelte, hanem a szupplikációk, a Kúriához benyújtott kérvények útjának egyengetésében is közreműködhetett. Érdem nélkül nem lehetett elnyerni, de a címért fizetni kellett. Ezt a ferrarai joghallgató csak a püspök-támogató segítségével tudta előteremteni. Ezekben az években már volt a pápai hivatalban egy magyar scriptor apostolicus: Georgius Polycarpus, magyar nevén Kosztolányi György. Janus ferrarai tanuló társa volt, majd többször is Mátyás király követe. Ő clericus coniugatus, azaz házasember volt, egyházi karrierje megrekedt. Úgy tűnik, hogy Budán újabb római residensről kívántak gondoskodni. A kiszemelt új diplomata az ifjú Vetési László volt. Ő se válthatta valóra a hozzá fűzött reményeket. Római követi szereplése az utolsó. Ezután neve semmilyen forrásban nem fordul elő többé. Ha visszaemlékezünk a Vitéz Jánosnak elküldött verskötetben szereplő maga ajánlására, akkor megértjük, hogy miért választotta a sírfömlirat formát. Súlyos beteg lehetett, nem sok reményt fűzött ahhoz, hogy hosszú élet vár rá. Itáliában érhetette a halál, vershagyatéka is ezért maradt ott. De ott legalább megmaradt!

Vetési László versei ⁹

Quesumus ut sistas transis quicumque parumper
quisquis es et faciem sic speculari tuam.
Nondum bis denos aetas praeviderat annos
forsitan et fata nos voluere mori.
5 Conspicias tu qui procedis mente superba
ausus et interdum spernere quicquid deum.
Nos olim iuvenes praestantes corpore pulchro
liquit forma decens, liquit et ipse color.
Nunc sine mente caput, vix restat vermibus esca
10 mundus quod dederat, iam fuit omne diu.
Sic quicumque cupis falso producere vitam
vel rex vel maior attamen ipse cades.
Omnia labuntur quae mundus suggerit atque
falleris hac umbris falleris ecce miser.
15 Sic igitur vivas falsa inter gaudia vitae
ut spernas cuncta praeter amare deum.

In Illyrici iuvenis minoris Philerdi sagittatoris egregii laudem

Illyrici quondam fertur generosus in oris
arte sagittandi praestans viguisse Philerdus.
Quo neque Gnosiacus melius luctaverat arcum
bellator celeri gressu dum tendit in hostem,
5 Cretica nec melius calamos torquere lacertis

calluerat tellus, melius nec fortis Hiberus.
 Quin etiam florens nimius Gortyna sagittis
 Illyrico cessit telo claroque Philerdo.
 Denique nullus erat pharetra qui iustius illo
 10 letiferam toto iuvenum gestaret in orbe.
 Ille vagas caelo demisit saepe volucres
 nec liquidis pisces tuti mansere sub undis.
 ille procul silvis fugientes retia cervos
 transfixit rapido volitante per aera telo.
 15 Nec fuit umbrosis recubanti in montibus unquam
 tuta salus volucris, nido sed traxit ab alto
 quem valuit tenui contingere arundine Mintus.
 Tu quoque frendentes rapidis incursibus apros
 occidis trifida nunquam fallente sagitta.
 20 Saepius in celeres contorques spicula damas
 fallere nec possunt agili tua vulnere motu.
 Saepius in silvas iacularis pila leones
 nec rigido possunt iaculum depellere saltu.
 Omnia si cupiam laudum praeconia Minti
 25 Aonia memorare tuba cantuque virenti
 me prius ad manes fatum Parcaeque severae
 abducent terris vanasque resolver in umbras
 quam valeam digne laudes celebrare Philerdi.

*

Aspiciant alii turmas in bella ruentes
 Pierides nobis posse videre sat est.

Ad praestantissimum virum M. Hieronymum Castellum in optimi vini commendationem

Tempore quo fuscus Bacchus remeabat ab Indis
 Eoi referens munera grata soli
 tradidit Ausoniae populis altoque Phalerno
 nectarei primum semina laeta meri.
 5 Cuius ab antiquo nostrum quo palmitum fertur
 deducit munus gaudia cara sui.
 Hoc igitur Latiae Graiaeque gloria linguae
 Pannonii iuvenis tantula dona cape.
 Qui tua sincero gestabit nomina semper
 10 pectore nec labi tempora longa sinent.

*

Discite fallacis mortales spernere cuncti
 delitias mundi quae cito nempe fluunt.
 Nam non imperium gravius nec gloria clara
 felices reddunt, sed benefacta modo.
 5 Ergo precor toto virtutes pectore firmet

qui cupit aeternum vivere post obitum.

De Turci adventu

Non magis Ausonios numeroso milite quondam
terruebat Poenus ductor in orbe vicens
quam subito magni metuenda potentia Turci
nunc Venetos pelago terrueritque solo
5 qui nisi Pannoniis tandem laceretur ab armis
exitio Latii tundet utrumque latus.

Ad Nicolaum Amaltum Illyricum iuvenem doctrinarum generosissimum, excultum probe de Jani pontificis excellentia

Praesulibus quantum sacro procellit honore
Praesul qui Petri sceptrum verenda tenet,
Ingenio tantum gemina laus maxima linguae
Pontifices Janus praesul, Amalte, preit.
5 Cuius fama vicens toto florescit in orbe
Et fugit a Stygio gloria summa lacu.

*

Praesulis ad docti veniunt convivia lauta
Pannoniae iuvenes donaque digna ferunt.

Ad generosum et eruditum iuvenem Laurentium Strozam

Quis tua Laurenti Strozzeae gloria gentis
carmina non miris tollat ad astra sonis.
Quae tibi Pieriis Phoebus largitur ab antris
ut valeat priscos aequiperare viros.
5 Ecce sed ingratus Permessi flumina linqvis
et sequeris Baldum scriptaque longa Cini.
Fulmina sed potius magni genitoris adurant
Sulpitii leges vivaque fatua patrum
de grege quod nostro te longa volumina tollant
10 et sis leguleae gloria prima scholae.
O utinam nunquam lex ulla inventa fuisset
pontifices sancti nec nova iura darent.
Tu prius ornabas ludi pia limina nostri
aspectu reddens omnia laeta tuo.
15 Teque chorus vatum medium modo semper habebat
dictantum in laudes carmina culta tuas.
Ille Maroneo celebrans tua nomina cantu
hic proavos ornans claraque facta patris.
Nunc vero abiecta cithara Phoebique ministris
20 leguleum sequeris, docte poeta, gregem.
At nisi pipeos repetant tua carmina fontes
et nitida sumas plectra canora manu

flebunt Pierides flebit quoque cantor Apollo
 et fundet lacrimas Euchius ipse pater.
 25 Redde igitur facilem musis te Strozgia proles
 gesta canens regum saevaue bella ducum.
 Nam te Pegasides sacrum dixere poetam
 seu cantes elego seu graviore tuba.
 Saepe prius citharam gemmis auroque nitentem
 30 Tractabas levi pectine, docte puer.
 Melliflui solitus modulamina fundere cantus
 qualia Musaeus vel Linus ipse dedit.
 Saepe tuos Phoebus miratus ab aethere cantus
 linquebat nitidi splendida tecta poli.
 35 Iamque precor legum numerosa volumina linque
 desere sacrorum iura severa patrum.
 Non tibi conveniunt fallacis iurgia turbae
 nec decet in causis te violare fidem.
 Ergo precor teneros primae lanuginis annos
 40 ad suaves confer, culte poeta, modos
 qui genus ornabunt proavos patriamque potentem
 testantes laudis tot monumenta tuae.
 Ad te igitur superum monitu, Strozgigena proles,
 Cynthius ut iussit carmina pauca dedi.
 45 Nanque ego florigeris pridem versabar in hortis
 purpureas carpens ad nova festa rosas
 quem sic alloquitur sublimi ex ilice Phoebus
 aurata fundens carmina docta lyra:
 Cur meus ille puer sacris versatus in umbris
 50 Pierii liquit tam cito fontis aquas
 et sequitur leges clarorum et iura Quiritum
 saepe legens Baldum scriptaque saepe Cini.
 I propere et vatem moneas ne talia tentet
 quae superum rector fataque dura negant.
 55 Has igitur monitus, lauro dignissime vates,
 nuntiat exiguis nostra Thalia modis.

Ad Reverendissimum Dominum Joannem Strigoniensem Archiepiscopum

Si mihi divitias Croesi fortuna dedisset
 aurifer et praestet si sua dona Tagus
 fertilis Aegyptus fulvum si traderet aurum
 ditet et Alcynoi me pretiosus ager
 5 si tua transimittas Oriens pia munera nobis
 et quod Erythraeo colligis, Inde, mari
 haud tibi, Strigoniae Praesul placidissime, libros
 nec tenues versus sed pretiosa darem.

Jegyzetek

¹ Magyar Országos Levéltár, Df 260800, 260801; Fraknói Vilmos, *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*, Bp., 1899, XLX. Az adatot Solymosi Lászlónak köszönöm.

² Ep. I, 88; *Opuscula*, 102–103.

³ Hegedüs István, *Vetési László és Janus Pannonius*, ItK, 8(1898), 470–471; Huszti József, *Francesco Maturanzio magyar vonatkozású költeményei*, EPhK, 51(1927), 7–18.

⁴ Hegedüs, *i. m.*

⁵ Ferrara, Bibl. Ariostea, Coll. Antonelli 393.

⁶ *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, IV, kiad. Lukcsics József, Bp., 1907, 460–461 o., 387. sz.

⁷ Jacopo Ammannati-Piccolomini, *Il Diario Concistoriale: 1472–1479*, a cura di Enrico Carusi, Città di Castello, 1904, 147–148 (Rerum Italicarum Scriptores, XXIII/III).

⁸ Ladislai Vetesii Pannonii cubicularii apostolici *oratio ad summum sanctissimumque pontificem Sixtum IIII pro praestanda obedientia nomine invictissimi principis divi Mathiae serenissimi Hungarorum ac Bohemorum regis* quarto nonas Februarii MCCCCXXV, Roma, J. Schurener, 1475¹, Roma, St. Planck, c. 1481², Toldy Ferenc, *Analecta monumentorum Hungariae*, Pest, 1862, Bp., 1986², 151–164; *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis*, III, Bp., 1902, 324–334.

⁹ A * jelzést mindenütt cím nélküli vers követi.

Borbála

Corvin János herceg anyjával a kortárs írók közül egyedül a raguzai Lodovico Tubero foglalkozott. Azt írja róla, hogy Mátyás király, első felesége halála után szabad ember lévén, e nőt otthonában mint egy valódi feleséget, olyan királyi környezettel vette körül. Igen nagyon szerette, és a tőle kapott fiúutód miatt feleségül kívánta volna venni – amint ezt többen is állítják –, ha erről barátai le nem beszélnek.¹

A királyfi anyjának személye sokáig rejtve maradt, és hogy ez egyéniségének, visszavonult magatartásának volt köszönhető, azt századunk elején valamennyi forrásokat ismerő és föltáró történész, Fraknoi, Schönherr és Berzeviczy egybehangzóan állítja.² Különös viszont az, hogy ezt a rejtőzködést mintha a Budára akkreditált, mindent kifürkésző külföldi diplomaták is tiszteletben tartották volna.

Egyetlen alkalomról mégis tudunk, amikor ő került az udvari intrikák középpontjába. Ezt a botrányt Beatrix királyné adáz, a trónöröklést a maga számára biztosítani kívánó manőverei idézték elő. Az 1489 őszén történt esetről szóló híradást a modenai levéltár őrizte meg, azért, mert a címzett a ferrarai hercegnő, Beatrix nővére volt. A tudósítás szerint Beatrix saját meddőségéért a királyfi anyját okolta, hogy az megbabonázta volna. Rávette ezért a kis Hyppolit kísérelőjét, az egyházjogász Beltramo Costabilit, hogy járjon közbe a pápai legátusnál a nőnek emiatt való egyházi kiközösítése ügyében. Ez állítólag meg is történt. Ezért viszont János herceg anyja a királyhoz ment panaszra. Mátyás erre fiával együtt fölkereste Beatrixot.

A szóváltás során az ifjú elvesztette önuralmát, és valami gorombaságot vágott a királyné fejéhez, olyat, amit csak anyjától tudhatott. Beatrix viszont „figliolo della putana”-nak nevezte a királyfit. A királynéi könnyekig és atyai tettelegességig fajult családi perpatvar részletes leírásához a tudósító hozzáfűzte: és mindez nem volt elég ahhoz, hogy ezt a nőt, azaz János herceg anyját Budáról eltávolítsák. Viszont a följelentő Messer Costabilinek a király húsz napot adott arra, hogy az országot elhagyja.³ A botrányt nem őrizték meg a palota falai. Éppen erre hivatkozott öt évvel később, 1494-ben Ulászló a pápai legátusnak. Kitért a Beatrixszal kötendő házasság elől, mivel őt Borbála, a király ágyasa (concubina) megátkozta, tőle tehát utód nem várható. Ulászló még azt is hozzátette, hogy az emiatt történt kiátkozási eljárás fennmaradt, ismeretes az szélteben Magyarországon és a bécsi egyetem doktorai előtt is.⁴ Írásos emléke az egyházjogi eljárásnak ma nem ismeretes. Valószínűleg nem is került rá sor. Ennyit talán még a király is el tudott érni Beatrix ellenében. Az is igaz viszont, hogy a kis Hyppolit érsek és Beatrix könnyeinek hatására akkor Messer Costabili sem hagyta el az országot. Ulászló az első, akinek a pápai legátus előtt tett nyilatkozatából János herceg anyjának keresztnéve, Borbála, Fraknoi forrásföltárása nyomán ismeretessé vált.

Éppen a rejtőzködő magatartás és a megbízható adatok hiánya miatt sokáig úgy hitték, hogy a herceg anyját a király Boroszlóban ismerte meg. De már a XVIII. században is ismertté vált olyan forrás, amely a nőt Ausztriából valónak mondta.⁵

Osztrák helytörténészek 1941-ben közzétett levéltári kutatásaiból kiderült, hogy Borbála az alsóausztriai Steinből származott, és családi neve Edelpack volt.⁶ A családi körülményeire és későbbi sorsára is fényt derítő adatokat Richard Perger foglalta össze 1982-ben a schallaburgi kiállítás katalógusában.⁷ Magán a kiállításon látható volt Borbála korábban már többször publikált végrendelete.⁸ Ez az iromány bepillantást enged a steini polgárlányból királyi kedvessé, utóbb enzersdorfi várúrnővé lett nő vagyoni viszonyai mellett lelkivilágába is. Erre már a közreadók is fölfigyeltek, és az irományban egy tragikus asszonyors dokumentumát látták.

Borbála 1491-ben fejedelmi kincsekről végrendelkezett. Arany- és ezüstkeresztek és -kelyhek, igen nagy mennyiségű igazgyöngy jutott végakarata szerint szülővárosa, Stein plébániatemplomára és annak Szent Borbála-oltárára, ugyancsak a szomszédos Loiben

templomára, a bécsi Mária Magdolna-kolostorra, a mariazeili és mária-völgyi templomokra. Gazdagon hagyatkozott az enzersdorfi plébánia templomára és saját várkápolnájára is. Ruhatára legpompásabb darabjait miseruháknak szánta. Így vörös atlaszszoknyájának felét a steini Szent Borbála-oltárnak, másik felét a zelli Miasszonyunk templomának adta. Ugyanígy megosztotta arany bársony- szoknyáját, felét a steini plébániatemplomra, másik felét a loibeni egyházra hagyta. Egy aranyvirágokkal díszített kék kelméről úgy rendelkezett, hogy abból a klosterneuburgi kolostorban Szent Lipót tiszteletére miseruhát készíttessenek. Ennek díszítésére külön is rendelt drágaságokat. (A Szent Lipót tiszteletére rendelt miseruhát a kolostor XVI. századi inventáriuma Borbála adományaként említi.) Igen nagy mennyiségű gyöngyöt, valamint ruhatárának gyöngyökkel ékesített darabjait a bécsi Mária Magdolna-kolostornak adományozta azért, mert értékeit eddig is ott őrizték. Ugyancsak a Bécsben lévő Szent Jeromos-házra hagyta aranybarna köpenyét. Ezt az intézményt a megtévedt, majd a vezeklés útjára tért nők részére alapították. A város egyik egyházi nevezetessége volt, éppen sajátosan karitatív célkitűzése miatt. Borbála úgy rendelkezett, hogy őt is itt helyezték majd végső nyugalomra.⁹

Végrendeletének egy passzusa magyarországi vagyonáról intézkedik. Kedves fiára, János herceg úrra hagyta besztercebányai házát, amelyet neki ura, a király vásárolt, és erről ő pecsétes adománylevelet is kapott. Hozzátette, hogy ez megtalálható Besztercebánya telekkönyvében is.¹⁰ Ismert, hogy a város levéltárát a középkorban a templomnak egy erre szolgáló részében őrizték. Az 1500. áprilisi tűzvész a várossal együtt az iratanyag nagy részét is elemészttette. A városi könyveknek csak megpörkölt töredékei maradtak fenn. A levéltárban mégis megőrződött Mátyás király adománylevelének egy (közel) egykorú másolata. Nyilván azért helyezték ott el, mert a ház tulajdonjoga utóbb sok vita tárgya volt. Jurkovich Emil Besztercebányáról készült, 1922-ben lezárt kéziratos monográfiájában megemlíti mint Mátyás király 1473-ban kelt adománylevelét Edelpek Jánosné részére.¹¹ Nyilvánvaló, hogy a megajándékozott neve akkor semmit nem mondott, mivel az csak 1941-től kapcsolódott Borbála személyéhez. Ezen a nyomon viszont már meg lehetett találni az Országos Levéltár gyűjteményében a besztercebányai oklevél fényképmásolatát.¹²

Mátyás király másolatban fennmaradt, német nyelvű oklevelének teljes szövege a függelékben olvasható. Ennek a következőkben rövidített tartalmi ismertetését adjuk.

Mi, Mátyás Isten kegyelméből Magyarország és Csehország stb. királya tudatjuk levelünkkel mindazokat, akiket illet. Amikor mi mintegy négy éve Ausztriában fölséges fejedelmi urunknál, Frigyes római császárnál, a mi kedves atyánknál időztünk, történt, hogy vidéken volt alkalmunk megtapasztalni azt, ahogyan a nemes Borbála asszony, a steini Hans Edelpeck lánya, az apa, az anya és barátai nekünk fontos ügyeinkben és szükségünkben hűségesen szolgáltak. Akiket mi megkedveltünk és kitüntettünk, illő azért és jogos, hogy az ő nemzetségüket királyi adományokban részesítsük. Ezért mi a nevezett Borbála asszonynak, aki nemes erényekkel ékesítve és udvari magatartást tanúsítva jelent meg előttünk, és királyi Magyarországon az ő erénye előttünk tetszést nyert, amelyek minket arra indítottak, hogy neki királyi adományt tegyünk, megtekintvén az említett okokat, királyi kegyből és különleges jóakaratból az ő, valamint apja és anyja által tett kegyességre is emlékezve Besztercebánya városunkban egy kőházat, egy bányát és egy majorságot ugyanott, valamint Szent Jakab, Podlavicz, Rechka, Mayer- és Ulmanfalva és Németfalva nevű Zólyom vármegyei falvakat, amelyek mind a nevezett házhoz tartoznak, minden szükséges felszereléssel, tartozékaikkal, művelt és műveletlen szántóföldjeikkel, a réteket, legelőket, hegyeket, völgyeket, vizeket, patakokat, halastavakat, tavakat, malmokat, malomhelyeket, minden felszereléssel és tartozékkal, ami jog szerint vagy régen hozzájuk tartozott... a nevezett Borbála asszonynak, örököseinek és utódjainak... adjuk, hogy azt örökösen és visszavonhatatlanul birtokolják.

Kelt Diósgyőrben, Szent Briccius püspök és hitvalló ünnepén az Úr 1473. esztendejében, magyar királyságunk XVI., cseh királyságunk ötödik esztendejében.

Az ajándékozó oklevelet a király 1473. november 13-án keltezte. A kis János ekkor volt féléves, életben maradásához most már komoly reményt lehetett fűzni. A kiállítás helye Diósgyőr királyi vára, ahol Mátyás sokszor és szívesen tartózkodott.¹³ Pihenni járt ide, hivatalos ügyekre itt ritkán kerített sort. Szilágyi Erzsébet is keltezett innen levelet. Bizonyosan itt volt, az adományozás idején legalábbis, Borbála is a kisfiúval.

Az oklevél bevezető részében a király elmeséli megismerkedésük történetét. Eddig csak föltételezhettük, most már bizonyos, hogy az 1470 elején, Mátyás bécsi tartózkodásának idején történt. A továbbiakból kiderül, hogy az egész családot otthonukban volt alkalma megismerni. A királynak ott valamennyien bizonyos nehéz helyzetében segítségére voltak. Borbála apja a göttweigi apátság hűbértartó birtokosa volt.¹⁴ Mátyás februárban járt ott, a vadászatok idején. Talán így került Stein erdős vidékére, ahol a bajba jutotton Borbála családja segített. Azt is közli az oklevél, hogy Borbála ezután Magyarországra jött, és itt nyerte el a király tetszését nemes magatartásával. Idézzük a király szavait: „mit adellicher tugent czirt und mit hofflichen gepeer vor unser erschienen ist.”

Az ajándékozott kőház Besztercebányán volt. A vele ajándékozott Zólyom vármegyei falvak már a XIV. század óta egy bizonyos fötéri ház tartozékai voltak. Ez volt az ún. Károlyi- vagy Jung-ház, a város legtekintélyesebb épülete. A bányabirtokos Jung család a huszita háborúk vagy rosszul sikerült vállalkozások miatt kényszerült megválni a tulajdontól. 1466-ban Laki Thuz János és Ernuszt János vásárolták meg 6200 aranyért. 1470-ben a háznak és tartozékainak egyedüli birtokosa már a zólyomi főispán, Ernuszt János volt.¹⁵ Tőle szerezte meg a tulajdonjogot a király 1473-ban. Hogy milyen módon, annak írásos nyoma nincs, csak egy későbbi pör során említik, hogy erőszakkal. Annyi bizonyos, hogy ekkortájt a király és „komája”, Ernuszt jó viszonya valami miatt megromlott.¹⁶ A király mint új tulajdonos már az ajándékozást megelőzően járt Besztercebányán 1473. november 4-én.¹⁷ Csak föltételezhetjük, hogy a gyermek és anyja új otthonának körülményeit akarta megismerkedni. A ház a XV. század végén a Thurzók kezébe került. Róluk kapta utóbb a Thurzó-ház elnevezést. A sokszorosan átalakított épület ma múzeum.

Az épület restaurálása során a mai alaprajzhoz sehogyan sem illeszkedő, a mai földszintnél néhány lépcsővel lejjebb levő északi helyiségben, amely föltehetően az épület legrégebbi része, falfestésre bukkantak. Az 1954-ben történt föltárás után az 1955–1958-ig tartó restaurálás eredményeképpen ez ma az ún. zöld szoba. A négyszer nyolcméteres, dongaboltozatos helyiség teljes falfelületét erősen kiegészített festés díszíti. Szemmagasságig okker és zöld mértani mintázat, fölötté figurális díszítés van, jelenetek követik egymást. A mennyezetet teljesen befedi a zöld indás díszítés, erről kapta a helyiség is a nevét. A terem északi végében egyetlen gótikus ablak van. A teremnek ebben a részében a mennyezeten Mátyás király és Beatrix királyné címere látható. Ha a helyiségbe lépünk, rögtön föltűnik, hogy az egykor vagy valamikor ketté volt osztva. A figurális ábrázolásoknál ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Mindmáig Lajta Edit 1966-os tanulmánya az egyetlen alapvető munka, amely a jelenetes ábrázolásokkal foglalkozott.¹⁸ Ma a helyiségbe a keleti fal déli csücskébe vágott ajtón lépünk be. Szemben egy nagyméretű falkép látható. Erdei jelenet. Egy hátranéző szarvas, egy nőalak töredéke és az előtérben a képből kinéző hermelinköpenyes jogaros férfialak. Bár Lajta Edit szívesen látná a piros palástos férfialakban az ifjú Mátyás királyt, fölhívja a figyelmet az alapításmondákat idéző szarvas alakjára. A következő, jó állapotban megmaradt kép Zsuzsanna és a vének jelenetét ábrázolja. Zsuzsanna körülzárt kertben meztelenül ül egy fadézsában. Kétoldalt a két vén nyúl feléje. A kép szélén a szolgáló távozó piros ruhás alakja egy palota kapujában. A kerítésen kívül folyó, azon hajó, növényzet, madarak, távoli táj. Lajta Edit nagyított miniaturát lát a képben. Tovább, most már az északi falon sziklákat ábrázoló kép egy rejtélyes férfialakkal. A magányos férfi mintha

vizet fakasztana. Itt következik az ablak. A mellette lévő keskeny falrészén Szent Borbálát látjuk attribútumával, a toronnyal. A keleti fal következik. Ezen maradt meg a legreprezentatívabb alkotás, az utolsó ítélet. Krisztus mandorlában, mellette Mária és a Keresztelő. Angyalok, az üdvözültek és a kárhozatra jutók egy csoportja. Ezt újabb jelenet követi. Jézus és a samariai asszony a kútnál. A kép szélén épület alakokkal. Újabb jelenet, ezt Lajta Editnek sikerült megfejtenie: angyal mutatja Dánielnek, hogy hol érdemes kincs után ásni. A képsort Szent György fejezi be, amint ledöfi a sárkányt. Látható a megmentőjéért aggódó leány és a nézők. Ezzel visszaérkeztünk az ajtónyíláshoz. Efölött, az indadisz alatt medvét táncoltató figura és dudás alakja látható. Mellette a róka és a gólya meséjének illusztrációja, ugyancsak a zöld fonadékoktól betakarva. A déli falon a freskósorozatnál kicsit magasabban két, körülbelül egy méter átmérőjű kör van. A bal oldaliban piros ruhás férfialak látható. Ennek a körnek egy szelete hiányzik, mert a helyiség dongaboltozata takarja. Ugyanígy kör van az ajtóval szemben lévő falrészén.

Lajta Edit úgy véli, hogy a freskósorozat a XV. századi magyarországi falképek közül művészi kvalitásával és érdekes ikonográfiájával messze kiemelkedik. Ugyanakkor a bányavárosok e korból való művészeti emlékei közül a legrejtélyesebbnek tartja. Ugyanis abból, ahogyan ezek a képek ma egymást követik, kilátástalan föladatnak látszik bármiféle megrendelői program rekonstruálása. Szerinte megoldás csak akkor remélhető, ha a megrendelő személye ismertté válik. Mátyás király adományozó oklevele, úgy gondolom, hogy ezen a ponton tovább segítheti a kutatást.

Zsuzsanna és a vének

A samariai asszony és Jézus a kútnál

Szt. Borbála

Az utolsó ítélet

A ház tulajdonosai most már ismertek végig a XV–XVI. század folyamán. A programadót közöttük kell keresni. Nem mernék a művészettörténészek területére lépni. Csak az eddig ismertek alapján gondolom azt, hogy a ma látható képeket több megrendelő kívánságához köthetjük. Ma a legrosszabb állapotban a déli fal körbe komponált alakjai vannak. Az egyik körből egy szeletet pedig elföd a bolthajtás. Magyar Károly Budán tárt föl olyan épületet, ahol a síkfödémeket utóbb dongaboltozatra cserélték, talán azért, mert egy újabb szintet emeltek rá. Ez történhetett itt is.¹⁹ Ezért tűnt el a kép egy része. Ha ez így van, akkor a körképek a festett fal legrégebb emlékei (a többi freskó a dongaboltozathoz igazodik). Ezen és az oldalfalakon viszont nyomon követhető egy régebbi elválasztás maradványa. Ami ma egyetlen terem, az régen két kisebb helyiség volt.

Az így nyert két szobából az ablak felőlit névadó szentjének képéről Borbála-teremnek nevezhetjük. Az ablak mellett a síkfalra festett fülkében foglal helyet a szent, kezében könyv, háta mögött a torony. Mellette, de már a dongaboltozatos keleti falon a nagyon kvalitásos utolsó ítélet mozgalmas képe van. Két szélét egy-egy mondatszalagos alak zárja. Ehhez csatlakozik az újszövetségi jelenet: Jézus találkozása a samariai asszonnyal a kútnál.²⁰ Az asszony szájából mondatszalag tekeredik, szövege ma már nem olvasható. A szemben lévő nyugati falon ószövetségi jelenet: Zsuzsanna és a vének.²¹ A riadt Zsuzsanna szájában is mondatszalag, szövege ma már nem látszik. Úgy gondolom, hogy ezek a képek Borbálához mint a ház programadó tulajdonosához kapcsolhatók. Névadó szentjének képe társaival gyakori a bányászvárosokban, de így egymagában valószínűleg egyéni megrendelésre készült. A bűntudat, amely haláláig gyötörte, adja kezünkbe a kulcsot a Zsuzsanna és a samariai nő képpárhoz is. A Zsuzsanna-jelenet esetében Lajta Edit jó megfigyelését kiegészíthetjük azzal, hogy a kinagyított miniatúrákép éppen egy „b” betűbe van belefoglalva. Zsuzsanna, az ártatlanul gyanúba keveredő nő szájából sóhajszalag tör elő szorongatott helyzetében. Szemben vele van Jézus és a samariai asszony találkozásának szépen megkomponált képe. Az asszony itt Jézus szájából hallja: aki most vagy, nem a te férjed. Ő- és újszövetségi

egymásra utaló jelenetek a középkori hitmélyítő könyvek kedvelt témái. De a két jelenetet ilyen párosításban hiába keressük a Biblia pauperum és társai alaposan földolgozott tipológiai repertóriumában.²² Ez a két kép, ilyen sajátosan egymásra utalva, úgy tűnik, egyéni megrendelésre készült. Zsuzsanna meztelen ábrázolása egyébként ekkor még ritka, rajta kívül csak Louis de Laval a mienkkel egykorú órászkönyvbeli képéről tudunk.²³ Némely magánajtatosságot szolgáló könyvben a Zsuzsanna-história az agonizálókért vagy a halottakért mondandó vesperás illusztrálását szolgálta. Az ott olvasható könyörgés: „Libera, Domine, animam eius sicut liberasti Susannam de falso crimine” a mi Borbálánk esetében is sokat mond.²⁴

Borbála is, Zsuzsanna is segítő szent, az ítéletre várók mellett állnak majd ama végső órán, amelyet a terem legszebben kimunkált freskója ábrázol. Mérete is, kvalitása is megengedi, hogy oltárképnek tekintsük abban a helyiségben, amely talán Borbála magánáhítatát volt hivatva szolgálni.

A többi kép, legalábbis abban a formában, ahogyan ma látjuk, későbbi tulajdonos(ok) megrendelésére készülhetett. A Borbála-szoborészben az ablakok mellett leginkább sziklákat és mellékesen egy férfialakot is ábrázoló kép átalakítottnak vagy rontottnak tűnik. Leginkább a XV. század végén a Felvidéken is igen népszerű Remete Szent Antalnak látszik a kezében lévő tűzcsóva miatt. Szent György és a kincskereső Dániel, valamint a hermelingalléros fiatal férfi nagyméretű jelenete, azt hiszem, hogy az 1495-ben tulajdonossá lett Thurzó János krakkói polgármester vagy utódai rendelésére készültek. Már Lajta utalt a hátranéző szarvas figurája miatt egy lehetséges alapítás-monda ábrázolására. Valóban, a krakkói egyházmegyéhez tartozó lisa-gorai bencés apátság alapítási mondája Szent Imréhez fűződik. Eszerint Imre ifjú feleségével, a lengyel Mesko király lányával vadászni ment. Angyal hívta föl a figyelmét a „vezető szarvasra”, amely a kolostor leendő helyét mutatja.²⁵ A freskón ott a vezető szarvas, a nőalak, az ifjú (herceg), amint egy kis szárnyas alak a fülébe súg valamit. Az új krakkói tulajdonosok programjába egy ilyen jelenet nagyon is beleilleszthető. Ezeknél a képeknél korábbinak gondolom a két címet a Borbála-rész mennyezetén. Mátyásé lehet korábbi is. Beatrixé szerintem akkor került oda, amikor Mátyás a királynét 1478-ban mint a bányavárosok birtokosát végigvitte a Felvidéken.²⁶

Visszatérve Borbálára, megemlíteném, hogy szülővárosában, Steinben máig látható a besztercebányai falképsorozattal sok elemében rokonítható, bár jóval korábbi kápolnadíszítés. A göttweigi apátságnak volt a városban egy majorja, amelynek kápolnáját és oratoriumát díszítik ezek a freskók. Apja az apátság hűbértokosa lévén, valószínűleg sokszor volt alkalma látni ezeket az egész családnak.

Az 1473. novemberi királyi adományozást követően Borbála fiával együtt bizonyosan elfoglalta új otthonát. Erre következtethetünk abból, hogy a kis János egyéves születésnapján a király a környéken tartózkodott.²⁷ Mátyás, amint erre már Schönherr Gyula is rámutatott, a fiának juttatott nagyobb adományokat később is szívesen kapcsolta egy-egy születésnaphoz, azaz az évfordulókról megemlékezett.

Bizonyára nem véletlen a hely megválasztása sem. A kényelmes otthont nyújtó házhoz banya, falvak és egyéb birtokok tartoztak. Ezzel Borbála anyagilag függetlenné vált. A város polgársága német nyelvű volt, Borbála ezért otthonosabban érezhette magát. Az, hogy Besztercebánya Zsigmond király rendelkezése óta királynéi város volt, talán túlságosan is merész kombináció volna ekkor még. Annyi azonban bizonyos, hogy Mátyás király a donációval az addig rejtett, elvonultságban élő nőt az ország polgárává tette, a vele való kapcsolatát mintegy nyilvánosságra hozta.

Érdekes epizódot örökölt meg Hans Dernschwam a XVI. század elején Besztercebányára vonatkozó följegyzéseiben. Akkor ott úgy tudták, hogy a király kívánságára a főtéri házak mögötti kerteket kisajátították, összenyitották, és így a folyóig egy összefüggő parkot létesítettek. A késői emlékezet ezt az 1478-as királyi látogatással hozta összefüggésbe.

Dernschwam szerint ígéret is volt arra, hogy majd az eredeti tulajdonosok visszakapják kertjeiket, de valahogy az „Özkert” még egy fél évszázad múltán is megvolt.²⁸ Ha Borbála idejében létesítették, akkor a kisfiú játéktérül szolgált. Ha a királyi pár látogatását szolgáló reprezentáció része volt, akkor a Beatrix-címer is ekkor kerülhetett a mennyezetre.

Hogy a két címer így együtt látható ma a teremben, azt az a változás okozta, amely a király és Borbála viszonyában 1475-ben bekövetkezett. Az év augusztusában Borbála megvette a Bécs melletti Enzersdorf váruradalmát. A hatalmas összeget, 9 500 aranyat bizonyára a király fizette ki az éppen akkor az ő pártján lévő várúrnak, Georg von Pottendorfnak. Borbála oda is költözött. Ezután férjezettként említik, mint az ő váráról elnevezett Friedrich von Enzersdorf feleségét. E házasságból két gyermek is született.²⁹ A változást Borbála életében valószínűleg az európai politika térségünkig húzódó szálai okozták. Mátyást az államérdek kényszerítette arra, hogy a fölsejlő francia-burgundi koalíció ellenében a nápolyi-pápai vonalhoz csatlakozzék. Nyílt titok volt, hogy ezt a célt szolgálta a magyar király és a nápolyi királylány házassági szövetsége. A frigyet a pápai legátus hozta tető alá. 1475 nyarán már javában folytak Mátyás és Beatrix esküvőjének előkészületei. Borbálának ezért kellett elhagynia az országot.

1476-ban Borbála férjével együtt beírta nevét a pozsonyi Krisztus Teste Társulat anyakönyvébe.³⁰ Ugyanekkor került vissza Pozsonyba Johann Han von Weitra mint a Szent Márton egyház plébánosa. Már 1462-től kanonok volt, és sűrűn szerepelt az oklevelekben, de 1470-től nem találkozunk vele. 1476 tavaszán egyszerre pápai legátusi megbízottként szerepel. Neve ismert a magyarországi művelődés történetében. Az ő neve alatt jelent meg a második magyarországi, valószínűleg pozsonyi ősnymodában egy búcsúlevél. Pozsonyban és Gyulafehérvárt is őrzik egy-egy gazdagon illusztrált egyházi szerkönyvét. Ő is alsó-ausztriai volt, és éppen Borbála magyarországi tartózkodása idején volt távol a pozsonyi káptalanból. Ez idő alatt olyan érdemeket szerzett, talán Borbála mellett, amelyekkel kiérdemelte a pápai legátus bizalmát.³¹

Borbála mint enzersdorfi várúrnő és Mátyás király kapcsolata a további évek során is rendezett maradt. A király Frigyes elleni háborúja idején 1482-ben és 1484-ben is a vár vendége volt.³² Itt fogadta panaszos alattvalóit, és innen levelet is keltezett. Borbála is járt Budán, amikor a korábban ismertetett botrányos ügy során 1489-ben eleget tett a pápai legátus idézésének. Helyzete a király halála után veszélyeztetetté vált. Frigyesről is, Beatrixtól is jogosan tarthatott, tőlük semmi jót nem várhatott. Ezért írta meg végrendeletét 1491. szeptember 13-án. Erre nem a betegség kényszerítette, mert ezután még évekig élt. Ezekben az években a klosterneuburgi kolostorban talált oltalmat. Ott halt meg 1495 februárjában, ott is temették el a Szent Ágnes-kápolnában.³³

Udvari magatartásával nyerte el Mátyás tetszését Borbála. A király, ahogyan Tubero írta, valóban fejedelmi pompával vette őt körül. Mátyás további terveiről vele kapcsolatban semmi bizonyosat nem állíthatunk, szándékai mögé nem láthatunk. Az Alpoktól délre már régen elfogadott volt a törvényes házasságon kívüli kapcsolat. A világi és egyházi társadalom felső rétegeiben az ilyen származás komoly hátrányt nem jelentett. Beatrix apja is, Gabriele Rangone, a pápai legátus is törvénytelen kapcsolatból született. Ausztria tehetős polgárai körében más volt az erkölcs. Borbála ezért nem tudott megbékélni helyzetével. Ha valóban öröla vallanak a besztercebányai freskók, akkor Zsuzsannával szenvedett az igaztalannak tartott vádak miatt, és ugyanakkor a samariai asszonnyal maga is beismerte rendezetlen társadalmi kapcsolatát. Ezért menekült a vezeklésbe, és a végső nyugalmat, végrendelete szerint, ezért óhajtott a bűnös nők Szent Jeromos-kolostorában elnyerni. Corvin János herceg lelki alkata – úgy tűnik – az anyai örökségből nagyobb rész jutott annál, semhogy királyi apjának méltó örökösévé válhatott volna. A steini erdőkben megismert Borbála Szép Ilonkára oly igen emlékeztető története ezért nagyon jelentős epizód az olyan okok sorában, amelyek a nagy király halála után a birodalom hanyatlásához vezettek.

Függelék

Wir Mathias von gotts gnaden czu Hungern zu Behem etc. konig Bekennen offennlich mit dem prieff allen den er fur kumbt. Als wir uns pey vir Jaren in Osterreich czu dem allerdurchleuchtigsten furschten herren ffridrichen Romischen kayser etc. unserem lieben vattern gefugt hetten In dem Rainen fur uns der Edelen frawen Barbaren Hansen Edelpegken von Stain tochter vater und muter und ir frewntschafft und gaben uns czuerkennen wye und sy uns in merklichen unser sachen und notdurfften getrewlich gedient haben hetten. Dye und nu genem worden aund auszgenomen haben Ist wol czimlich und billich das irem geschlecht mit kunichlichen begoben genediclich fursehen sullen Darumb haben wir dye benant frawe Barbara dye dan mit adellicher tugent czirt und mit hofflichen gepeer vor unser erschienen ist Dye sich in unser Kunigreich Hungern sunder sachen gefugt sich also gehalten das uns Ir tugent czu mal wolgefallen hat und do mit bewegt unser kuniglich gab mit czutailen Haben wir angesehen dy vorgeant ursach und von kuniglicher mildikait und sunderen gnaden auch ausz verdienen Ir und Ir vater und muter dy gnad getan wolbedechtlich ausz rechten wissen ein Stain hawsz czu unserm margk Newnzol gelegen und eyn grub im pergk Newstollen genant auch eyn Mayerhof enhalb des czawns des vorgeanten Margks Item eyn dorff czu Sand Jacob Podlawicz Rechka Mayer Wlmanfalwa und nemet falwa genant yn der Spanschafft im Sol gelegen czu dem benanten Haws gehorund mit allen und yeglichen Iren nutzungen czugehorungen akkern gepawt und ungepawt wysen waiden welden holzen pergen tellern wessern pecheren vischwarden teyche mullen auch mullsteten gemainthlich auch allen nutzungen und czugehorungen czu ir yedem von Recht oder von alter dorczugehort haben oder gehoren mit alten und yeglichen Iren gemerken Margk sein und ausz czaigungen der benanten frawen Barbaren Iren erben und nach komen allen ausz unseren handen gegeben und vorlichen geben und vorleichen rechtlich ewiglich und widerruflich czuhaben und czu halten Doch yedem an sein rechtenn wnforgriffem mit Urkunth desz prieffs den wir czu Privilegien bestellen wellen so uns in sunderhait furpracht wirdt Geben dyosgewr an den hailigen Sand Briccien tag pisshofen und peichtiger noch Cristi gepurt XIII und In dem LXXIII Jar Unser Reiche desz Hwngerischen ym XVIten und desz Behemischen in funfften Jaren

Az oklevél olvasásához és értelmezéséhez nyújtott segítséget Vizkelety Andrásnak köszönöm.

Jegyzetek

¹ „Rex Matthias morte primae coniugis iam solutus matrimonio eius (Johannis Corvini) matrem regio cultu aequae ac iustam uxorem domi in deliciis habuerat, volueratque eam, ut multi affirmant, propter prolem ex ea susceptam sibi matrimonio, ni amici dissuasissent, coniungere.” Ludovicus Tubero, *Commentariorum ... libri 11*, in J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*, II, Viennae, 1746, 127.

² Fraknoi Vilmos, *Hunyadi Mátyás király*, Bp., 1890, 341; Schönherr Gyula, *Hunyadi Corvin János*, Bp., 1894, 13–19; Berzeviczy Albert, *Beatrix királyné*, Bp., 1908, 328.

³ 1489. szeptember 18-án közvetítette Antonio Costabili Comagióból a Budáról kapott híreket. *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, kiad. Berzeviczy Albert, Bp., 1914, 138–140.

⁴ „...quod sit maleficata et ipsam reginam tempore eiusdem regis M. hoc deduxisse et probasse contra Barbaram illius regis concubinam et processus desuper habitas extare et hoc universo regno Hungarie et doctoribus universitatis Viennensis constare.” Fraknoi Vilmos kivonata a Velence SM Classis X. cod. CLXXVI– II. nr. 77-ből Schönherr Gyula gyűjteményében, MTA Könyvtára, Kézirattár, Tört. 2° 280/II. f. 113.

⁵ A 2. jegyzet valamennyi szerzője részletesen ismerteti az ismert adatokat a hivatkozott helyeken.

⁶ Ludwig Vince Oszkár, Maschek Ferenc, *Corvin János anyja*, Turul, 56(1942), 1–11. Felolvasatott a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság 1941. december 19-én tartott ülésén.

⁷ *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541: Ausstellung, Schallaburg, 8. Mai–1. November 1982*, Wien, 1982, 255–256.

⁸ Vinzenz Otto Ludwig, Franz Maschek, *König Matthias Corvinus und Barbara Edelpöck*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, N. F., 32(1955–1956), 74–93, a végrendelet szövege 89–91.

⁹ „Danach das mein leichnam ersamlich zu der erdn bestat und zu sand Iheronimus zu Wienn in die Kirchn begraben werd...” *i. m.*, 89. A kortárs Petrus Ransanus a bécsi Szent Jeromos-kolostorról így ír: „Est et Viennae monasterium, in quo meretrices ad deum conversae recipiuntur, quae canonicis horis hymnos Teutonica lingua decantant, earum si qua deprehensa fuerit redire ad peccatum, in Danubium praecipitatur, agunt igitur in eo coenobio pudicam sanctamque vitam ita, ut rarus de illis sermo audiatur.” Petrus Ransanus, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. Petrus Kulcsár, Bp., 1977, 174; Ludwig, *i. m.*, 1955–1956, 85 (a kolostor történetéről).

¹⁰ „Item meinen liebn Sun und herrn hertzog Hannsen schaff ich mein haws in Newnsol, das mir mein herr der kunig kauft hat und darüber brief und sigl gab, die erlegt sein pey minem hauswirt und ich darumb geschribn stee im grundpuech daselbn zum Newnsol.” Ludwig, *i. m.*, 1955, 90.

¹¹ Jurkovich Emil, *Besztercebánya sz. kir. város monographiája*, kézirat, 1922, f. 815. OSzK, Kézirattár, Fol. 1930. Az oklevél kivonata megvan Föglein Antalnak 1965-ben bekerült hagyatékában az MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms 3228 f. 125. jelzeten.

¹² Magyar Országos Levéltár, Df, 280696.

¹³ Wenzel Gusztáv, *Diósgyőr egykori történelmi jelentősége*, Pest, 1873 (Értekezések a történeti tudományok köréből, II, 7). Diósgyőrt 1461-ben Mátyás jegyajándékkal adta Kunigundának. Az oklevélbe belefoglalta Szilágyi Erzsébetet is. Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, XI, Pest, 1855, 4–5. A királyné halála, 1464 januárja után Szilágyi Erzsébet innen keltez levelet 1464 szeptemberében. Magyar Országos Levéltár, Dl, 16062.

¹⁴ Borbála családjáról lásd Perger, *i. m.*, 255. További adatok: *Urkundenbuch und Regesten zur Benediktinerstiftes Göttweig*, bearb. Adalbert Fuchs, II, Wien, 1901 (Fontes Rerum Austriacarum, II, 52), Nr. 1416, 1432, 1441, 1447, 1459.

¹⁵ Föglein Antal hagyatéka, MTAK kézirattár, Ms. 3228, f. 114. Az eredeti Magyar Országos Levéltár, Dl, 38867.

¹⁶ 1493. január 28-án Báthory István országbíró megidézte Corvin Jánost Ernuszt János ellenében a beszterce-bányai ház és tartozékai ügyében, amelyet Mátyás király mintegy húsz évvel azelőtt jogtalanul foglalt el Ernuszt János kincstartótól, most pedig Corvin János herceg bír. Schönherr Gyula hagyatéka, MTA Könyvtára, Kézirattár, Tört. 2°, 280/II, f. 74. 1494. december 1-jén Corvin János elismerte, hogy a besztercebányai kőház és tartozékai Ernuszt jogos tulajdona volt, ezért azt fiainak visszaadta. *I. m.*, f. 128. Az oklevél OL, Dl, 20233. Érdekes, hogy amikor Ulászló Farkashidán megerősítette az országnagyoknak Corvin Jánossal kötött egyezségét, akkor abba belefoglalták a királyfinak apjától kapott javai közé a besztercebányai házat és tartozékait is 1490. július 31-én. OL, Dl, 19657 és 19658. Borbála viszont 1491-ben is még mint sajátjairól rendelkezett ezekről fent tárgyalt végrendeletében. A király és Ernuszt viszonyára vö. Madzsar Imre, *Ernuszt János és háza Budán*, Száz, 52(1918), 56–71.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár, Dl, 17505.

¹⁸ Lajta Edit, *A besztercebányai (Banska Bystrica) Thurzó-ház falképei*, MűvtÉrt, 15(1966), 1–10; Eszláry Éva in *Matthias Corvinus und die Renaissance, i. m.*, 522–523. Köszönettel tartozom Török Gyöngyinek, aki OTKA támogatásból lehetővé tette, hogy Mudrák Attila a falképekről új fényképfelvételeket készítsen, és azokat fölhasználhassam.

¹⁹ Az 1494. október 25-i inventárium szerint a házban volt három „habitatio”, két „camera”, egy „magna stuba superior” és egy „stubella sub tecto”, amelyekben leltározni valót találtak. Wenzel Gusztáv, *Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és részvállalatának történetéhez*, TT, (1882), 626.

²⁰ János 4, 5–42.

²¹ Dániel 13.

²² Zsuzsanna párképe általában Krisztus és a házasságtörő nő (János 8, 1–11). Wilhelm Molsdorf, *Chrystliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*, Leipzig, 1926, 214. A szamariai asszony és Jézus találkozását Jákób kútjánál az Ószövetségből vett kútjelenetekkel együtt ábrázolták. *I. m.*, 181–183.

²³ Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II/I, Paris, 1956, 396.

²⁴ *I. m.*, 394.

²⁵ Dömötör Tekla, *Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvasmonda*, FK, 4(1958), 317–319. A tanulmányra Török Gyöngyi hívta fel a figyelmemet.

²⁶ Bonfini, 4, 5, 162–163. Bonfini egyetlen alkalommal talán Borbálára céloz, amikor az ausztriai háborúkkal kapcsolatban Mátyásról ezt írja: „Viennenses illecebre nondum mente exciderant, a quibus se quandoque victum ferventiore iam etate esse noverat.” *I. m.*, 4, 4, 119.

²⁷ OL, DL, 103456.

²⁸ Hans Dernschwam, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*, kiad. Tardy Lajos, Bp., 1984, 129.

²⁹ Perger, in *Matthias Corvinus und die Renaissance, i. m.*

³⁰ *Uo.*

³¹ Köblös József, *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája: 1458–1526*, Bp., 1987, 216; Uő, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., 1994, 476; Hoffmann Edith, Wehli Tünde, *Régi magyar bibliofilek*, Bp., 1992, 152–158, 265; Perger összeállításából figyelmet érdemelnek Borbála pozsonyi kapcsolatai. Perger, in *Matthias Corvinus in die Renaissance, i. m.* Nem ismerek kizáró adatot azzal kapcsolatban, hogy Corvin János esetleg ott született. A születés idején a király a városban tartózkodott. Teleki, *i. m.*, 492–494.

³² 1482. október 29. Perger, in *Matthias Corvinus in die Renaissance, i. m.* 1484. december 29. Széll Farkas, *A nagybesenyői Besenyey család története*, Bp., 1890, 167.

³³ Ludwig, *i. m.*, 1955, 80.

Az öreg Leó

A csodálatos átváltozásokra képes Próteuszhoz hasonlítja Váradi Péter egy levelében öreg barátját, Mátyás király egykori diplomatáját, Telegdi Leontius Jánost. Talányos, elrejtőzni képes természetét mintha az újkorban is megőrizte volna. Giovanni Leonziót Fraknoi még olasznak tartotta. Karácsonyi János és Sörös Pongrác azonosította őt Telegdi Jánossal. Mindketten a Csanád megyei Telegdi család tagjának gondolták, bár a családfán nem tudták őt elhelyezni. Nevét a nemzetségi monostor: Oroszlános latinositott formájának tartották. Talányos személyével, úgy tűnik, Gerézdi Rabán sem boldogult. A humanista levelek új gyűjteményében azután visszaolaszosult. Igaza van Kubinyi Andrásnak: nem figyelünk a társtudományok eredményeire.

Johannes Leontius (Oroszlanus) de Telegd – nevét igen változatos formákban találjuk a forrásokban – 1470-ben bukkan föl mint pécsi kanonok. 1474-ben kommandában kapja a zalavári bencés apátságot, 1479-ben már pécsi nagyprépost. Pályája gyorsan ívelt fölfelé, jóllehet csak a teológia licenciátusa volt. Váradi Péter köréhez tartozott, megosztotta vele a fogságban töltött éveket is. Mátyás király halála után együtt szabadultak. Fogsága alatt minden javadalmától megfosztották. 1496-ban Váradi már élemedett korúnak, törődöttnek mondja az öreg Leót, aki azért még akkor sem tagadja meg hajdani vad természetét. Az évődő hangú levélben Váradi láthatóan szívesen játszik barátja nevével. Azzal a névvel, amely egy Itáliában többször is szolgálatot teljesítő diplomatahoz, lévén könnyen olaszosítható, nagyon is illett.

A Leontius név ragadványneve volt Telegdi Jánosnak. 1470. január–februárban neki jutott az a megtiszteltetés, hogy egy oroszlánpárt Firenzéből Bécsbe kísérjen. A város Mátyás királynak szóló ajándékát Garázda Péternek kellett volna átadnia, de ő áthárította a feladatot. Firenze „önkéntes”, valójában nagyon is megrendezetten időzített ajándékát Janus Pannonius köszönte meg, és négy vers is született ebből az alkalomból. Telegdi János ettől kezdve viselte a „Leontius” nevet. Viselhette már csak azért is, mert bizonyosan nem a nemes Telegdi család tagja volt. Valószínűbb, hogy a Bihar megyei (Mező)telegdről származott. Vitéz és Váradi köréhez tartozott, így kerülhetett Garázda Péterrel Itáliába. Az oroszlánoknak sokat köszönhetett. Vitézék bukása őt nem érintette, sőt éppen ekkortájt kezdett felívelni karrierje. Váradi környezetében lett azután kegyvesztett. A századfordulón az esztergomi káptalanban találjuk. Ugyanott van ekkor Garázda Péter is. A káptalan tagja volt még Kesztlöci Mihály, az egykori királyi lektor is, Janus verseinek őrzője. Valamennyien nagy idők tanúi, Mátyás oroszlános bécsi triumfusának résztvevői voltak. Bonfini szerint az oroszlánok nem éltek túl a király halálát. Az öreg Leót forrásaink 1502-ben említik utoljára.

A veszprémi Camena

A Budát és Bécset szellemi szálakkal összekötő Sodalitas Litteraria Danubiana működéséről máig alapvető Ábel Jenő több mint százéves tanulmánya.¹ Amit a filológia az azt követő fél évszázadban a kérdés körül napvilágra hozott, azt összegezte Horváth János. Óva a túlértékeléstől és lehervasztva a talán túlságosan is nagy várakozást, azt írta: „az egész Sodalitasnak nagyobb volt a füstje, mint a pecsenyéje.”² Újabb ötven év után Klaniczay Tibor vette revízió alá a témát és az időközben közzétett újabb kutatási eredményeket. A Dunai Tudós Társaságot ő beillesztette abba a sorba, amelyet Celtis építgetett mint egy láncsort végig Európán, és amelynek kezdete Pomponio Leto Academia Romanájához kapcsolható.³

A Sodalitas Danubiana első elnöke – princepse – az ifjabb Vitéz János volt. Hogy az „unanimi sodales” választása miért éppen őrá esett, az már Ábel Jenőnek problémát jelentett. Elvetette annak valószínűségét, hogy mint a bécsi püspökség adminisztrátora és egyben veszprémi püspök, a kettős egyházi méltóság révén mintegy kapocs lett volna a két ország között. Már maga az a tény, hogy a társaság elnökéül választotta – Ábel szerint –, bizonyítja kapcsolatát a humanizmussal. Jóllehet irodalmi működéséről nem tudott, elfogadta Galeotto Marzio közlését, aki azt írta róla, hogy „in studiis humanitatis eruditus” volt. Ábel ide sorolja még azt is, hogy az ismert humanista Girolamo Balbit melegen támogatta, valamint rokonai közül is többet a humanizmus szellemében neveltetett Olaszországban. Ábel ismert és fölhasznált minden forrást, amelyhez hozzáférhetett, tanulmányának ifjabb Vitéz Jánosról szóló része mégis vérszegény. Úgy tetszik, érvelésével saját magát sem sikerült meggyőznie. Fraknoi Vilmos Vitéz-portréja a vatikáni diplomatával foglalkozik.⁴ A Mátyás király és a római Kúria közötti bonyolult diplomáciai cselszövéseknek hol vezetőjeként, hol megáldozataként bemutatott szentszéki orator humanista működéséről ő sem talált újabb emlékeket.

Száz év után sincs könnyű helyzetben az, aki a Vitéz család második generációjának a közéletben szereplő egyes tagjaira vonatkozó kutatásokat végez. A szlavóniai levéltári anyag az akkori ország más részeihez képest viszonylag gazdag állapotban maradt fenn, és publikálva is van. Mégis, hogy az ifjabb Vitéz János és a két Vitéz Mihály között valamiféle vérrokonság, „consanguinitas” volt, hogy egymásnak nagybátyjai, illetve unokaöccsei – ezen túl a kutatásban nem juthatunk. Ugyanez vonatkozik az esztergomi érsekkel való kapcsolatukra. Az ifjú Vitéz Jánosról sem tudunk többet e vonatkozásban, mint amit Galeotto ír róla, vagyis hogy mind az esztergomi érseknek, mind Janus pécsi püspöknek rokona volt. Galeottonak hálásak lehetünk néhány karakterisztikus jellemvonás közléséért is. Azt írja róla, hogy gyors észjárású volt, ez még lehetne közhely is, de az már bizonyosan a személyre illik, hogy a szép, magas termetű férfi korán öszült.⁵

Egyházi pályája a jó értelemben vett nepotizmussal, az érseknek a tehetséges unokaöcsöt támogató gondoskodásával indult. A családi fészek, a zágrábi egyház kanonokságának jövedelméből folytatta tanulmányait Bolognában (1463–1466). Megürülvén közben a mindig is Vitéz rendelkezésében lévő váradi prépostság, most már ezt bírva nyerte el az ifjabb Vitéz Padovában az egyházjogi doktorátust (1468).⁶ A családot sújtó vészterhes 1472-es esztendő után egy ideig nem hallunk róla. Fraknoi kutatásainak köszönhetően 1476-tól megszorodnak a rá vonatkozó adatok. Mátyás követe volt, előbb csak alkalomszerűen, 1480-tól állandó ügyvivőként a Szentszéknél. Kiváló egyházjogász volt, jól beszélt olaszul is. Megpróbálta a király érdekeit úgy képviselni, hogy közben a Vatikán jóindulatát se veszítse el az éppen képviselt ügyben. Olykor mindkét fél neheztelését magára vonta. A király általában bízott benne, 1481-ben megkapta a gazdag szerémi püspökséget, majd 1489 nyarán a veszprémit. Majdnem másfél évtizedet töltött Rómában, ott érte a király halálának híre is. A

trónviszályban, veszprémi püspökségét megmentendő, Miksa mellé állt. Jutalmul elnyerte a bécsi püspökség adminisztratíváját. Ettől kezdve Veszprémben, illetve Bécsben tartózkodott.

Vitéz veszprémi rezidenciáján vendégeskedett 1493/94 telén Girolamo Balbi, akinek a Sodalitas Danubiana létrehozásában is szerep jutott. Ezt a látogatást meg kellett előznie egy korábbi ismeretségnek, amelynek helyéről és idejéről pontos ismereteink nincsenek. Kénytelenek vagyunk föltételezésekre hagyatkozni. Az alacsony sorból a gurki püspökségbe emelkedő, majd életét talán a velencei szegények kórházában végző Balbi pályájának nagy irodalma van.⁷ 1485-ben tűnt föl Párizsban, ahol jövevény létére tüstént följelentette az egyetem vezetőségének a már korábban is ott működő Guillaume Tardifot. Szakmai vitájuk azért fajult idáig, mert nem értettek egyet a latin grammatika bizonyos kérdéseiben. Hogy milyen körben mozgott ebben az időben Párizsban, arról egymást követő versesköteteiből szerezhetünk tudomást. 1487 első felében jelent meg első kötete, ezt követte a második 1488 tavaszán.⁸ Az ajánlásokkal a franciaországi közélet vezető arisztokrata politikusait tisztelte meg. Verseit a szellemi arisztokráciához vagy ellenük írta. Robert Gaguin a nekünk is legtöbbet mondó név közöttük. E versekből azt is megtudjuk, hogy korábbi tanulmányainak mestere Luca Ripa volt.⁹ Egy helyen mint praeceptorát, másutt mint verseinek szigorú cenzorát említi. Ripa 1468-tól volt a grammatika és poézis tanára Ferrarában. Balbi valamennyi időt mindenesetre az ő keze alatt töltött az 1480-as évek eleje táján a ferrarai Studióban. Hogy a praeceptortól mit tanult, hogy kik voltak ott akkor azok az olvasott modern költők, akiken a poézis mesterségbeli titkait tanulmányozták, azt elmondja Balbi második kötetének Carolus Guillart szenátorhoz szóló ajánlóversében. Ez a formailag igen sikerült alkotása, amelyben a versus serpentinit alkalmazó disztichon ötször fog közre refénszerűen öt-öt disztichont, így kezdődik:

Navita solva ratem, zephyros dabit aura secundos
Aura dabit zephyros, navita solve ratem.

A vers mondanivalója az, hogy sok vész űzte hajócskáját a kormányos (Balbi) végre biztos helyre kormányozza, oda, ahol a szent hegy tövén fakadó múzsák forrásánál immár vele együtt méltó fogadtatásra találnak a „novi poetae”. Itt van Titus, aki Philliroét gyászolja, továbbá

Concinit hic Janus, patrium qui primus ad Histrum
Duxit laurigeras ex Helicone deas.

A „fehér hónál ragyogóbb” Carbone itt szórja be virággal kedvese, Fontanina haját. Ripa is itt zengi hősénekeit a polgárháborúról.¹⁰ Tito Strozza, Janus, Lodovico Carbone és Luca Ripa valamennyien ferrarai kortárs költők voltak, akiket Balbi magával hozott a párizsi humanisták körébe. A kikötő idilli hangulata nem sokáig tartott. Balbi körül, mint később olyan sokszor, hamarosan megromlott a levegő. Két újabban érkezett olasz humanista, Fausto Andrelini és Cornelio Vitelli, valamint az időközben alaposan megsértett franciák is támadtak vagy visszaütöttek. Az ádáz küzdelemben oldalvágások érték Balbit származása, korábbi élete miatt, de a fő csapásokat irodalmi működésére mérték. Szemére hányták, hogy művei részben ókori szerzőkből, részben kortárs költőkből összetákolt elemekből állnak. Ráismertek ugyanis az Octavio Cleophilótól és Tito Strozzától összelopkodott sorokra. Ha ezeket műveiről lehántjuk, ott marad a varjú, amelyik szépen festett idegen tollakkal ékeskedik, írta róla Fausto Andrelini.¹¹

Ami Balbi költői technikáját illeti, arról meg kell állapítani, hogy ő saját opuszát sem kímélte. Bár értelmezhetjük ezt a humanistáktól megengedett, sőt ajánlott utánzás egy már beteges elfajulásaként is. Már Retzer, Balbi verseinek kiadója észrevette, hogy a költő

rendszeresen kölcsönzött önmagától, korábbi verseit átírta, ha új célra használta föl valamelyiket.¹² A kortársak vádjai és Retzer nyomán indulva Godelieve Tournoy-Thoen egy tanulmányban bőséges példaanyagon mutatja be a plágiumgyűjteményt.¹³ Nemcsak Octavio Cleophilótól, Strozzától kölcsönzött, hanem adáz ellenségétől, Fausto Andreliniétől is. A vizsgálatot tovább lehetne folytatni, mert első olvasatra is föltűnnek a további idegen tollak, ha a munka egyáltalán megérné a fáradságot. Számunkra annyi mindenképpen érdekes, hogy Janustól is bőségesen kölcsönzött! Viharúzott hajóján a pannon költő versei is Párizsba érkeztek, legalábbis azok, amelyeket Ferrarában a század végén ismertek. Hosszabb részeket kölcsönzött Balbi a Strozza–Janus költői versengésből (El. II, 8), a Porcelliónak szóló versből (Ep. II, 18) és a Marsilio Ficinóra írt epigrammából (Ep. I, 236).¹⁴

E jámbor verskölcsönzések csak gyarapították az érvek gyűjteményét, amellyel ellenségei Balbit támadták. Egyre újabb viharok kerekedtek körülötte, itt volt az ideje, hogy űzött hajójának új kikötőt keressen.

1487 tavaszán a francia király udvarába érkezett Mátyás király követe, Filipecz váradi püspök és titkos kancellár. Majd száz lovas kísérte, akik nem annyira őt, mint a gazdag ajándékokat biztosították a hosszú úton. A tét nagy volt, Mátyás a francia őrizetben lévő Dzsem herceget szerette volna megszerezni, hogy vele a török szultánt sakkbán tarthassa. A tárgyalások nehezen haladtak, a követség az egész nyarat Franciaországban töltötte. Követték az udvart, így ország-világ láthatta és bizonyára élvezte a magyar király bőkezű gazdagságát.¹⁵ A legjobb körökben forgó Balbi, aki akkor már nem érezhette jól magát az ellenséges környezetben, új pártfogót sejtett. Éppen sajtó alá rendezett *Somnium Scipionis*-kommentárjához hozzácsapta sebtiben összetákolts hősénekét: *De laudibus bellicis regis Pannoniae carmen*. A sietség meg a saját megszokott költői gyakorlata miatt is bőven kölcsönzött az e műfajban nála jóval gyakorlottabb szerzőktől: Vergilius, Statius, Claudianus és Sidonius Apollinaris műveiből. Alkotása, mint az Gilbert Tournoy meggyőzően bizonyítja, 1488 elején már el is hagyta a párizsi nyomdát.¹⁶

Hogy Balbi ekkortájt már fölfigyelt Magyarországra, arra más jeltől is következtethetünk. Tournoy akadt rá arra a Balbi környezetéből származó levélre, amely azt tanúsítja, hogy a „laudes Ungarorum regis carminibus herois decantatas”-t egy időben jelentette meg verseinek második gyűjteményével. Az pedig az 1488-as év első fele. E második gyűjteményben van egy vers, amely Retzer kiadásában nem található, így elkerülte az érdeklődők figyelmét.¹⁷ A vers a magyar király követéhez szól:

Ad oratorem Pannonium

Olim Palladie musas aluistis Athene
Laurigerosque tulit Grecia clara viros.
Nunc chorus Aonium tecum demigrat ad undas
Danubii et properat visere Pannonias
Iam Phebus Cirrham liquit Nysamque Lyeus
Iunctus Meoniis iam fluit Hister aquis.

Filipecz személye sokkal ismertebb annál, hogy ne érezzük: ez a vers nem neki szól! Törekvő, hűséges diplomata és gondos egyházkormányzó volt, de hogy múzsafi lett volna, azt nehezen állíthatjuk róla. Hogy ki a vers címzettje, nem tudjuk, bár az „orator Pannonius” eléggé szűkre szabja a találgatások lehetőségét. Filipecznek megbízatásában követársa nem volt. Őelőtte Franciaországban Sánkfalvi Antal járt ilyen minőségben 1486-ban. A múzsákkal ő sem tartott szorosabb kapcsolatot. Ha mégis ő lett volna a címzett, akkor a vers már a korábbi, 1487-es gyűjteménybe belekerült volna. Tehát csak annyit állíthatunk, hogy Balbi

számára a távoli Magyarország az 1480-as évek végén a mesés gazdagság és a múzsák áhított azilumát ígerte.

Balbi életrajzaiban újra meg újra előjön az az adat, hogy ő Rómában Pomponio Leto tanítványa volt. Valóban két verset is írt hozzá, az egyikben praeceptoraként említi.¹⁸ Mindkettő az 1494-ben kiadott versgyűjteményében fordul elő először.¹⁹ Ha ifjabb éveiben lett volna alkalma az Academiát látogatni, azt már korábbi verskötetekben is megemlíttette volna. Gaguinék is másként fogadták volna Leto sodalisát, mint a derék Luca Ripa tanítványát. Bizonyos, hogy Pomponióval első verseskötetének lezárása után ismerkedett meg, valamikor 1487 után. Egy 1499-ben írt versében említi, hogy már tizenkét éve nem járt otthon.²⁰ Ez az adat is 1487-es itáliai útját valószínűsíti. Ekkor járhatott Rómában is. A harmincadik évén innen lévő férfi a nála egy emberöltővel idősebb humanisták bálványát nyugodtan nevezhette praeceptorának.

Rómában ezekben az években a magyar király oratora, az ifjabb Vitéz János nagy házat vitt. Ahogyan egykor őt taníttatta nagybátyja, úgy gondoskodott most ő unokaöccseiről. A fiúk a Pomponio Leto-tanítvány Antonio Mancinelli iskolájában tanultak. Csaknem másfél évtizedes római szereplése és a gazdag szerémi püspökség teremtette lehetőségek sokak számára ismertté és vonzóvá tették környezetét. Ha Balbi ekkor járt Rómában, akkor a Párizsban megcsillant remény itt kézzelfoghatóbbá, emberközelibbé vált. Még az sem kizárható, hogy a már összeállított verskötetbe becsúsztatta a magyar király (római) oratorához írt verset, és így adta nyomdába.

Annyi bizonyos, hogy néhány ismeretlenségbe vesző év után Balbi bárkája a veszprémi kikötőben vetett horgonyt. A képes beszéd azért helyénvaló, mert őtöle magától származik. Elővette már korábban is jól szolgált ajánlóversét; ezúttal a jövő reménységének, az unokaöcsnek, „Michali Vitezio” (!) címezte:

Navita solve ratem, zephyros dabit aura secundos
Aura dabit zephyros, navita solve ratem.

Egyébként a verset egy kicsit modernizálta, sorokat kicserélt benne, és nyilván a helyi igényeknek megfelelően változtatott a „novi poetae” választékán is. Strozza, Carbone és Ripa változtatás nélkül maradtak. Janus, ki tudja, miért, új formát kapott:

Hic patrium commiscet aquis Permesidos Histrum
Janus meonio doctior ore loqui.

Ebbe a részbe beletoldott még egy disztichont:

Odasius veteres cantat resupinus amores
Maternaque sacer cosmicus arte viget.²¹

A padovai Lodovico Odassit személyesen is ismerhették Veszprémben, és benne a nagyon népszerű Perotti-mű, a Cornucopiae kiadóját nagyon megbecsülhették. Figyelmet érdemel Firmicus Maternus mint új szerző említése. A legkeresettebb ókori asztrológiai kézikönyv, egyébként prózai munka besoroltatik a „poetae novi” közé. Nem lévén sem új, sem költő, nyilván csak azért, mert ezt olvasták a legtöbbször. És talán Janus verseit. Legalábbis egy másik Vitéz Jánoshoz írt versében az a vágya, hogy Janus után másodikként ő nyerje el a pálmát vendéglátójától.

Mindezt 1494-ben Bécsben kiadott versgyűjteményéből tudjuk, amely tele van a veszprémi telelés emlékeivel.²² A vendégeskedést a püspök sümegi nyaralójában kezdte.

Innen írta praeceptorának, Letónak Rómába verses levelét. A hideg északról Rómába vágyik, és a békák brekegése is zavarja:

Ille pius vates purique Heliconis alumnus
Heu iacet arctois qua furit Ister aquis
Proque Helicone bibit cenosi gurgitis undam
Aut ubi limosis rana coaxat aquis.

A fanyalgás első részét Ovidius óta visszhangozzák a hidegebb tájakra került költők. Ami a békákat illeti, az a ferrarai kelléktárból való. A sok ágra szakadó Pó torkolatvidékén együtt koncerteztek a ferrarai vatesek második és harmadik nemzedékével. Illett is róluk megemlékezni. Vannak versek az ifjú Vitéz Mihályhoz is, egyikkel korábban Robert Gaguin tiszeltte meg. Még korábban pedig Strozza ünnepelte vele Janust!

Az ajánlóvers, a „Navita solve ratem” mindkét változatában kétcsúcsú hegy tövében fakad a múzsák ihletadó forrása. Ez sem Balbi ötlete. Van viszont egy verse, amely egészen a veszprémi környezetre utal.²³ Vitéz Jánoshoz szól, egy kutat ír le benne:

Unde rear sacrum, praesul mitissime, fontem
Prosiluisse novo per loca culta sinu.

A „loca culta” és a „novo sinu” arra utal, hogy a forrást új kútba foglalták, és a környékét is megszépítették. Annyira, hogy ide gyűlnek a Naiadok, ebben mártózik meg Hylas is. Megmossa benne szárnyacskáit Amor, és megpihen mellette Venus, miként felüdül benne Diana. A szatírok víg csapata is itt űzi el szomját. De odahagyják a Helikont ezután a Camenák is, hogy Castalia helyett e forrásból igyanak.

E közhelysorozatra megint valóságérzetet keltő, tapintható közlést tartalmazó befejező sorok következnek. Ezek egyben válaszolnak az első két sorban föltett kérdésre:

Ut reor eversa formosus aquarius urna
Has tibi de supero vertice misit aquas.

Azaz egy ifjú vízöntő megdöntött urnájából csobog alá a víz. A formosust ifjúnak értem, a költői nyelv ezt sugallja. Egy, a vállán urnát tartó vízöntő szoboralakra gondolhatnánk. Ilyenek Rómában szép számmal kerültek elő ezekben az években.²⁴

A szerémi, majd veszprémi püspök vásárolhatott magának ilyet. Vagy megrendelést adhatott egy szobrásznak, hogy elképzelését megmintázza. Mielőtt messzire ragadtatnánk magunkat a föltételezésekben, jó, ha tudjuk, hogy az asztrológiai irodalomban a Vízöntő megszemélyesítője: Aquarius, aki általában Iuvenis, vállán az inflexa urna vagy úgy általában „in vertice urna”, és ebből árad a csillagképnek megfelelő csapadék. A két utolsó verssor alapján csak annyi bizonyos, hogy a veszprémi kút leírásánál Balbi, mecénása ízlésének megfelelően, az asztrológiai szaknyelvet alkalmazta, úgy, ahogyan ez Maniliusnál és az említett Firmicus Maternusnál található.²⁵

Az első két sor olyan plasztikus leírást ad a műalkotásról, hogy kedvet érzünk a kút azonosítására. Minthogy az életet jelentő források, hacsak durva beavatkozás el nem rontja a természet művét, századokon át ugyanazon a helyen találhatók, a vállalkozás nem látszik reménytelennek. Solymosi László és Tóth Sándor forrás- és helyismeretének segítségével a középkori oklevelekből is jól ismert Káma-kútra gondolhatunk.²⁶ Ez a vártól ezerlépésnyire van, egy kis hegy lábánál. A középkorban is, később is a közelében volt a püspöki majorság. A múlt században a kút területén régészeti föltárást végeztek, erről az egykorú jelentés így számol be: „az 1863. évi ásatás alkalmával a föld mostani színén 2 öllel alább találták meg a

kút régi, nagy faragott kövekből készült párkányát – ezen alul egy másik még sokkal régiebb fapárkány volt és van, melynek fája koromfekete és kökemény – a kőpárkány egyik darabjára bevésve ezen betűk találtattak Z.O.D.R.MC = 1100 – hogy a mostani meglehetősen egyenes helyen völgy volt, mutatja az, hogy a kőpárkány alatt levő fapárkány – északi – város felőli darabjánál egy vályú van fából és még egészen ép – a föld alatt, mi arra mutat, hogy a víznek kifolyni kellett, és hogy oda itatni jártak, s a kút körül 2-21/3 mélységben tölgyfa törzsek és gyökerek találtattak és falmaradványok, pedig mast azan völgytől, mellyel összekötve lehetett, legalább három öllel magasabban fekszik.²⁷

Tehát a hegy lábánál, jóval a mai szint alatt volt valaha a kút. Őstölgyes vette körül, ide jártak itatni a környéken legeltető pásztorok. Igazi bukolikus táj. Az épületmaradványok arra mutatnak, hogy a kút fölött tetőzet volt, talán valami csarnokszerű építmény. A kút faragott kőpárkánya bizonyosan 1500 előtt készült. Ha ez a kút volt a Veszprémbe települt Camena ihletet adó forrása, akkor itt jött össze a püspök baráti társasága. Itt olvasták az új költőket, közöttük a házigazda hírneves vates-rokonát, Janus Pannoniust. Olvasták persze a régieket is. És elmélyülten tanulmányozták Firmicus Maternus kézikönyvét, amint erre a versciklus két darabja is utal. Az égitestek és az egyes ember életének összekapcsolódását magyarázó kézikönyv ezekben az években nagyon kedvelt olvasmány lehetett Magyarországon. Ugyanekkor sikerült itt egy ritka teljes kéziratát a Hyppolit érsek kíséretében lévő Francesco Negrinek pénzzel és ravaszsággal megkaparintania.²⁸

Jó lenne tudni, hogy kikből állott azok köre, akik a veszprémi forrásnál fölüdültek. A versek Vitéz Mihályt említik. A püspök rokoni köre, római neveltjei ma még nem ismereteseek. Galeotto, az egykori tanár, akit tanítványához később is baráti szálak fűztek, hogyha vándorló kedve e tájra vetette, majdnem bizonyos, hogy itt talált otthont.

Ma egy versgyűjtemény, a már föl nem lelhető szépen faragott kútperem leírása és a korhadttól őstölgyes emléke őrzi azt, amit e földrész nyugodtabb felén humanista baráti levelezések örökítettek át az utókorra. Esztergom, Várad, Pécs és Vác püspöki székhelyei mellett, a király halála után Veszprém is otthont adott a humanizmusnak. Püspöke, ifjabb Vitéz János ezért nyerte el a Sodalitas Litteraria Danubiana princepsének tisztét.

Jegyzetek

¹ Abel Jenő, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*, Bp., 1880.

² Horváth János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, Bp., 1944, 231–232.

³ Klaniczay Tibor, *Celtis und die Sodalitas Litteraria per Germaniam*, in *Chloe: Beihefte zum Daphnis*, Bd. 6, *Respublica Guelpherbytana: Festschrift für Paul Raabe*, Amsterdam, 1987, 79–105.

⁴ Fraknói Vilmos, *Ifjabb Vitéz János*, Száz, 1899, 291–309, 389–410.

⁵ Galeottus Martius Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1934, 26.

⁶ Joannes Baptista Tkalčič, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*, Zagrabiae, 1894, II, 294, III, 292, 315; Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók iratai: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, Bp., 1941, 46; Uő, *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium*, Bp., 1915, 14.

⁷ Gerhard Rill, *Girolamo Balbi*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, V, Roma, 1963, 370–374. Az irodalmat 1960-ig tartalmazza. Kritikátlanul veszi át a korábbi kutatások eredményeit. Hermann Zsuzsanna, *Egy humanista karrierje (Balbi Jeromos)*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 2(1964), 225–243. Ma is nélkülözhetetlen összegyűjtött műveinek bevezetőjében a rá vonatkozó adatok gyűjteménye: H. Balbi, *Opera poetica, oratoria ac politico-moralia*, ed. J. de Retzer, I–II, Vindobonae, 1791–1792.

⁸ GW 3176, 3178. Balbi párizsi működésének irodalmi termékeit kritikai vizsgálat alá vette és a megjelenési idejüket meghatározta Gilbert Tournoy, *The literary production of Hieronymus Balbus at Paris*, Gutenberg-Jahrbuch, 1978, 70–77. A tanulmányra Klaniczay Tibor hívta föl a figyelmemet.

⁹ Retzer, *i. m.*, I, No. 12, 23, 25, 48, 62.

¹⁰ GW 3179 f. 1^b.

¹¹ Godelieve Tournoy-Thoen, *La tecnica poetica di Girolamo Balbi*, in *Ecumenismo della cultura, I: Teoria e prassi della poetica dell'umanesimo onoranze a Giovanni Boccaccio: Atti del XII Convegno Internazionale del Centro di Studi Umanistici*, Firenze, 1981, 101–123. A tanulmány ismeretét Klaniczay Tibornak köszönöm.

¹² Retzer a szövegek közlésében nem következetes. Olykor figyelmeztet az ismételésre, máskor talán az ő figyelmét is elkerülte. Van olyan vers, amelyet kétszer is közöl. Előfordul, hogy egyszerűen elhagyja az egyik változatot, még ha az bővebb volt is. Azt sem lehet tudni, hogy miért döntött hol a korábbi, hol a későbbi ártírt változat közlése mellett. A kiadás filológiai vizsgálatra nem alkalmas. Mindig vissza kell menni az eredeti példányokhoz.

¹³ Lásd a 11. jegyzetet.

¹⁴ Retzer, *id. kiad.*, I, Nr. 77, 198, 172.

¹⁵ *Diplomáciai emlékek Mátyás király korából*, szerk. Nagy Iván, Nyáry Albert, III, Bp., 1877, passim.

¹⁶ Lásd a 8. jegyzetet.

¹⁷ GW 3178 f. 8^a.

¹⁸ Retzer, *i. m.*, I, No. 131, 155.

¹⁹ GW 3181.

²⁰ Retzer, *i. m.*, I, p. 103.

²¹ Retzer, *i. m.*, I, No. 118.

²² Ebből a kötetből, pontosabban Retzer kiadásából közöl néhányat *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ex scriptis ab Eugenio Abel ... edidit ... Stephanus Hegedüs, Bp., 1903, 11–14. A „Navita solve ratem” kezdetű verset „hosszú, de érdektelen költeménynek” tartja és ezért nem közli.

²³ Retzer, *i. m.*, I, No. 138.

²⁴ Balázs Kapossy, *Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit*, Diss., Bern–Zürich, 1969.

²⁵ Manilius, 1, 272–273; 2, 542, 555, 561; 4, 259–272, 385, 709, 797; Firmicus Maternus, VIII, 29, 5.

²⁶ Solymosi Sándor és Tóth Sándor érdeklődő segítségét itt is megköszönöm.

²⁷ Pesty Frigyes kérdőívére érkezett válasz. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. H. 1114/60/496. Mikrofilmje Mf 98–52/60.

²⁸ Firmicus Maternus humanista kéziratáról Carolus Sittl a szövegkiadás bevezetőjében: Lipsiae, 1894, valamint W. Kroll, F. Skutsch, K. Ziegler, Lipsiae, 1913. Ezekhez fontos kiegészítés Giovanni Mercati, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, II, Città del Vaticano, 1939, 64–66, mindkét helyen tárgyalják a magyarországi kéziratot is.

Egy ideális fejedelem és ideális városa a morva reneszánsz kezdetén

Az Itáliából közvetített reneszánsz csehországi legkorábbi emlékei morva területen találhatók. Mind a tovačovi kastély tornya és kapuzata, mind a Moravská Třebová-i kapu az 1492-es évszámot viseli. Minthogy a két kapuzat művészi megformálásában azonos keltezésük ellenére nagyon jelentős az eltérés, a cseh szaktudomány az elsőbbség és különbözőség tekintetében mindmáig nem tudott megnyugtató magyarázatot adni.¹

A művészettörténeti irodalom eddig inkább a kvalitásosabb és egyúttal sok problémát fölvető tovačovi emlékekkel foglalkozott. A több évtizede tartó vita során bizonyítékokat hoztak föl a torony és a kapu egyidejűségére,² de fölmerült az is, hogy talán csak a toronyra vonatkozik az 1492-es évszámot tartalmazó fölírat:

PER DOMINVM STIBORIVM DECIMBVRK
MARCHIONATVS MORAVIE / CAPITANEVM
THVNC TEMPORIS HEC TVRRIS FACTA EST /
QVE VOCATVR FORMOSA MCCCCLXXXX2

A kapu azután jóval később, akár a XVI. század második évtizedében is épülhetett. A kastély a XVI. század elején gazdát cserélt, és ez a változás magyarázatul szolgálna több fölmerült kérdésre is.³

Tovačov ura a XV. század végén Ctibor Tovačovský z Cimburk volt, heitman, azaz a legmagasabb katonai méltóság viselője a morva hercegségben. Korábban Podjebrád híve volt, akit Mátyás király morvaországi győzelme után (1473) megtett a tartomány egyik kormányzójának. Járt Budán is 1484-ben, de bizonyára később is. Láta a budai palotát is, és ez annyira megtetszett neki, hogy tovačovi várának keresztosztással tagolt ablakait Esztergom vidéki vörösmárványból készítette el. Címerét a várfalon, nyilvánvalóan ugyancsak Budán látott minta alapján leveles, makkos, körtés, gránátalmás koszorúba foglaltatta.⁴ Hogy a budai vagy visegrádi palota építészeti elemei a hordozóanyaggal együtt követendő mintául szolgáltak az országhatáron túl is, annak talán Tovačov a legkorábbi emléke. Egyébként Ctibor úrnak a humanizmussal és reneszánszszal való kapcsolatáról nem tudunk. Az viszont ismert, hogy a nemzeti nyelv javára kiírtatta hivatali működése területén a latin szakterminológiát. Van vele kapcsolatban egy közlés, amely nehezen ellenőrizhető, és még kevésbé értelmezhető. Egy közvetett forrás szerint 1475-ben (!) a kastélyához tartozó Tovačov városkát újjáalapította. A szabályos négyszög alakú központi teret azonos homlokzatú házak övezték volna.⁵ Ha a közlésnek hihetnénk, akkor Ctibor Tovačovský az első reneszánsz várostervező-programadó várúr lett volna az Alpokon innen.

Moravská Třebová jóval egyszerűbb, „rusztikus” reneszánsz kapuja a szakirodalomban eddig a tovačovi kapu árnyékában szerénykedett. Probléma nem merült föl vele kapcsolatban – bár mintáját, forrását nem kutatták. A készítő is, az idő is bizonyos a rajta lévő fölírat szerint:⁶

LADISLAVS DE BOZKOWICZ ET NIGROMONTE
DOMINVS / CASTRI HVIVS ME FECIT SVB
ANNO DOMINI 1492

Ennél a kapunál még a reneszánsz-kapcsolódás sem volt kétséges. A třebovái kastély ura, Ladislaus Bozkovicz is, családjának más tagja is az itáliai humanizmus neveltje volt. A morva főnemes Bozkovicz családot 1451-ben Kapisztrán János brünni prédikációi térítették vissza Husz táborából a katolikus egyházba. A magyar történelemben is fontos szerepe volt

Prothasius Bozkovicznak, aki Janus Pannoniusszal együtt tanult Padovában. Egyidőben nyerték el püspökségüket, Janus a pécsit, Prothasius az olmützit. Padovai közös barátjukhoz, Galeotto Marzióhoz mind a ketten ragaszkodtak. Csak Mátyás királyhoz való viszonyuk változott. Janus az évek során egyre távolodott az uralkodótól, Prothasius püspök meg mintha egyre közelebb került volna hozzá. Mint a csehországi katolikus párt vezére, Mátyás híve volt. A király kényes diplomáciai ügyeit bízta rá: a cseh rendekkel is, Kázmér királlyal is ő tárgyalta. A bizalom jele és jutalom is egyben, hogy az egyházi méltóságokkal szabadon rendelkező király 1470-ben, az üresedésben lévő gyulafehérvári püspökségbe őt kívánta kineveztetni. Prothasius püspök ugyanakkor a vele anyai ágon rokonságban lévő nemzeti királlyal, Podjebráddal is megtartotta jó kapcsolatát. Megtagadta például a Rómának való engedelmességet abban, hogy a királyt kiátkozza. Egyháza számára a bázeli kompaktátumokban biztosított kehely használatához is ragaszkodott.⁷ Mátyás az egész morva főnemességgel sógorságban lévő népes Bozkovicz család mind több tagját igyekezett magához kötni. A püspök unokaöccsét, Jaroslaust tette meg cseh kancellárjává. Ennek öccse, Ladislaus Bozkovicz a třebovái kapu építtetője.

Az ifjú Ladislaus Bozkoviczról 1470-ben hallunk először, amikor beiratkozott a bécsi egyetemre. Nem kétséges, hogy Prothasius püspök Mátyás király akkori bécsi tartózkodásának ünnepélyes kereteit használta föl arra, hogy kedvelt unokaöccsét az udvarnál bemutassa. Néhány év itteni alapozás után itáliai egyetemekre küldte tovább. Egy forrás paviai tanulmányairól beszél. Ha ez így volt, akkor valószínűsíthető, hogy a bécsi bemutatkozás nem volt hiábavaló. A paviai egyetemen volt ugyanis egy alapítvány Branda kardinálistól egy mindenkori veszprémi kanonok javára, kifejezetten a hitben való erősítés céljából. A Bozkoviczok igen-igen toleránsok voltak a mérsékelt kelyhesek irányában, tehát a paviai erősítésre Ladislaus nagyon is rászolgált. Hogy már ekkor veszprémi kanonokságot kaphatott, azt pályája valószínűsíti. Az 1470-es évek második felében már Bolognában tanult. Itt a család régi barátja, Galeotto Marzio is tanára volt. 1481-ben, már mint veszprémi nagyprépost, Ferrarában járt, majd 1482-ben Rómában mint magyar javadalmas iratkozott be a Szentlélek Társulat anyakönyvébe. Ez az út több mint egy évtizedes tanulmányainak befejezését jelenthette. A káptalani statútumok szerint háromévi tanulás után illetet számot adni, illetve a javadalmat elfoglalni. Valószínű, hogy Ladislaus korábban is járt már Magyarországon. 1482-ben mindenképpen itthon volt. Érdekes, hogy ugyanekkor van egy adat Galeotto Marzio veszprémi tartózkodásáról is. Valószínűsíthető, hogy az itáliai és magyarországi viszonyokkal egyformán ismerős humanistára Prothasius püspök bízta unokaöccse hazakísérését. A mindig nélkülöző és jó szimatú Galeotto szívesen csatlakozhatott a nagy karriert ígérő ifjú egyháznagyhoz. Ladislaus Bozkovicz a veszprémi nagyprépostság mellé csakhamar megkapta a brünni társaskáptalan prépostságát is, valamint a püspök-nagybácsi székhelyén egy olmützi kanonokságot. A nagy pártfogó, Prothasius püspök 1482 nyarán meghalt, majd ugyanezen év őszén Ladislaus apja is. Az előbbtől megörökölte gazdag humanista könyvtárát, az utóbbtól a családi javakat. Ezek az alkalmak biztosan hazaszóltatták Morvaországba. Nem tudjuk, hogy egyébként Veszprémben tartózkodott-e, vagy a király környezetében, ahol családjának már több tagja is méltóságot viselt. 1485-ben bátyja, Jaroslaus, a király cseh kancellárja a királyné – más forrás szerint Szapolyai István – ármánykodása következtében hűtlenség gyanújába került. Mátyás addig nagyon kedvelt hívét lefejeztette. Ekkor valamennyi Bozkovicz elpártolt a királytól. Ladislaus is elhagyta Magyarországot.⁸

Moravská Třebová nem volt a Bozkovicz család birtoka, 1486-ban Ladislaus vásárolta meg. Rómától fölmentést kért és kapott az addig fölvelt egyházi rendek alól, és új birtokán családot alapított. A korábbi földesúr vára a hegyen volt, ő a hegy lábánál elterülő városkában építtette föl kastélyát. A többszöri tűzvész és az átépítések következtében ebből az

építményből mára alig maradt valami. Csak a bejárat, a třebovái reneszánsz kapu őrzi az egykori építtető emlékét.

Mindaz, amit Ladislaus Bozkoviczról eddig elmondtunk, egykorú és ma is meglévő forrásokból gyűjthető össze. A XIX. század elején J. E. Horky számára ennél még jóval több volt hozzáférhető. A morva történész még használhatta a már akkor is nagyon megviselt állapotban lévő családi levéltárat. Ennek alapján a bécsi Hormayr Archiv 1818–1819-es évfolyamaiban folyamatosan közölte érdekes adatait a Bozkovicz családról.⁹ Ezekből most csak egy csoportot, az új földesúr és városa viszonyát megvilágító közléseket vizsgáljuk a következőkben.

Horky szerint a nagyrészt fából épült Třebovát egy tűzvész 1508-ban teljesen elpusztította. A várúr ekkor megegyezett a bent lakó nemesekkel és polgárokkal az újjáépítést illetően. Legelőször a külső védőfalról gondoskodtak. Tizenegy védőbástyát építettek meg a földesúrnak munkával is tartozó környező falvakkal. Az úr terve szerint a város főterét szabályos négyzetté alakították, amelyből a várfalak irányába tizenhat utca futott ki. A főter és az innen induló utcák házainak homlokzatát egyenlő magasságúra tervezték. A homlokzatokat úgy kellett kiképezni, hogy eltakarják a tetőket. A város polgáraiból építési bizottságot szerveztek, a munkálatokat Hieronymus Dubensky irányította. Aki házát a terveknek megfelelően és kőből építtette, az a várúrtól építőanyagot és más kedvezményeket kapott. Ekkor bővítették ki a város vízvezetékrendszerét. A közparkot áttervezték. A templomot és a városházát megújították. A toronyba a Leutomischlből való Wawrzinec az asztronómiai változásokat is mutató órát készített. A földesúr a királytól a polgárok számára a tisztességes ipart pártoló, jelentős adókedvezményeket szerzett, majd a városnak a megkülönböztető, vörös pecsét használatának jogát is. Hasonlóan gondoskodott Ladislaus Bozkovicz a földesurasága alá tartozó többi kisváros újjáépítéséről is. A templomokat mindenütt megújíttatta, képekkel látta el. Minden felekezetet egyformán pártfogolt, mert mint egykor nagybátyja, Prothasius püspök, ő is toleráns volt. Itáliában sok kéziratot és nyomtatott könyvet gyűjtött. Látogatói elámulnak, amikor könyvtárának ajtaja föltárult. A tudományokat ő maga is művelte. Horky még látta a tőle származó Ovidius-kommentárt és egy asztrológiai munkáját.¹⁰

Művelt, a mások meggyőződését is tisztelő fejedelem, aki tudatosan fejlesztett kiváló tulajdonságait környezete, alattvalói boldogítására gyümölcsözteti – ez volt a humanisták, a nagy Guarino nevelési eszménye. Ladislaus Bozkovicz Itáliából hazatérve mint új földesúr odahagyta középkori elődjének zordon magasságban és magányban lévő sziklavárát. A városfalon belül, a patakhhoz lefutó, lankás, napsütötte domboldalon építette föl új otthonát. Jól érezte magát a város polgárainak körében. Boldogulásukat előmozdítani, mivel ezt a társadalomban betöltött tiszte lehetővé tette, helyzetéből adódó kötelességének tartotta. A polgárok viszont, mivel jóakarátát folyamatosan megtapasztalták, engedtek a számukra új és bizonyára idegen, mert messziről hozott városrendezési terveknek. Mintha a tudós Leonello és az alattvalói között oly szívesen időző, városszépítő-építkező Borso herceg egyesített ideálképét hozta volna magával Ferrarából Moravská Třebová új ura. A portré túlságosan is tetszetős. Vajon elfogadhatjuk-e? Horky közleményeinek forrásértékét, legalábbis bizonyos részleteket illetően, voltak, akik elvitatták.¹¹

A levéltári anyag elpusztult vagy lappang. A třebovái kastély mai formájában már nem is emlékeztet a régre. A hajdaninak mintáját rajta hiába keresnénk. Megvan viszont a város, és föllelhetők a hajdan magasztalt könyvtár maradványai. Két kézzelfogható forráscsoport tehát van, amely a történeti elbeszélés hitelét erősíti vagy gyengíti.

Moravská Třebová főtere, ahogyan ma látjuk, nem egészen szabályos négyzet alakú. A tér sarkaiból, valamint a felezővonalakból nyolc utca fut több-kevesebb szabályossággal a városfalak felé. A térbe torkollásnál néhol megvannak még az utca két oldalát áthidaló ívek. A főter házai mai formájukban legkorábban a XVI. századból valók. A kapualjakban olvasható évszámok ezt vitathatatlaná teszik. Csakhogy ezek az évszámok a XVI. század

második felének építkezéseit tanúsítják. Szakértő szem talán fölismerné a korábbi szerkezet és az átépítés vagy fölüjítás nyomait. A város fölvirágzása ugyanis a század derekán még nagyobb méreteket öltött. Ha a tizenhat utca nemcsak a tervben szerepelt, akkor a beépítés később is történhetett. A város középkori magja a templommal és az iskolával (mindkettő sokszor átépítve), ma is jól fölismerhető. Árulkodó ennek a városrésznek kusza utcahálózata is. Világosan látszik, ahogyan a régi várost az új, szabályos tervbe belefoglalták. Kissé távolabb kialakították az új városközpontot, a tágas, szabályos teret, és a belőle sugarasan kiinduló utcahálózatot. A tér hajdani dísze, a reneszánsz kút ma már csak képről ismert. Annyi bizonyos, hogy a középkori város nem szervesen, mintegy észrevétlenül fejlődött tovább. Ehelyett egy rendezési terv szabta meg máig is érvényes arculatát. Alig vitatható, hogy ehhez itáliai várostervek vagy megvalósult építkezések szolgáltak mintául. A forrásföltárás és az alapos műemléki kutatás együttes eredményei fogják majd eldönteni, hogy milyen városelméleti munkák ismeretének nyomai föltételezhetők. Lehetséges az is, hogy valamelyik itáliai, újonnan rendezett város képe nyerte meg az új úr tetszését, és mintaként azt követte. Amíg mindez kérdéses, addig csak föltételezhetjük, hogy Moravská Třebová az első, ideális tervek alapján megkonstruált reneszánsz város Közép-Európában.

Más a helyzet a Bozkoviczok könyvtárával. Ennek sorsáról időről-időre közlemények jelentek meg, már a XIX. század elejétől kezdve.¹² Ekkor bukkant ugyanis a třebovái templom egy zugában egy halom ősnymtatványra egy városi tisztviselő, a történész Horky apja. A könyvek bejegyzéseiből kiderült, hogy a Bozkovicz-könyvtárból származnak. Ez a lelet irányította a figyelmet a család történetére is. A könyvtár sorsa akkor pecsételődött meg, amikor az utolsó várúr javait a fehérhegyi csata után konfiskálták. Az új tulajdonos, Karl von Liechtenstein erélyes katolizációs intézkedései között ismert, hogy 1631-ben a plébánián cenzúráztatta a város könyveit. Föltételezik, hogy ekkor került oda a kastélykönyvtár anyaga is, majd végleg ott is maradt. Mivel a középkori kéziratok nem voltak protestáns-gyanúsak, azokat nem szállították el a könyvtárból. Ezek azután a svéd megszállás áldozatává, jobb esetben hadizsákmánnyá váltak. Ez utóbbi esetben nem reménytelen, hogy ezen a nyomon egyszer még Prothasius és Ladislaus Bozkovicz bizonyosan nagyon gazdag könyvtárának nyomaira bukkannak. A múlt században még láttak egy valami módon megmenekedett Laurentius Valla-kéziratot ebből a gyűjteményből.¹³ A kódex már akkor is nagyon rossz állapotban volt, ma pedig egyáltalán nem található. Ezt különösen sajnáljuk. Ez volt ugyanis az a mű, amelyet Prothasius Janustól kért kölcsön Padovában, majd később, már mint püspök, újra elkérte tőle. A könyvtár valamikor fölbukkant és részben ma is meglévő köteteiből következtethetünk az egykori gyűjteményre. Klasszikus szerzők műveit tartalmazzák Ficino, Besszarion, Trapezuntiosz és mások kommentárjaival vagy tolmácsolásában. Vannak még egyházatyák is, továbbá jogtudományi munkák, összességükben a legtipikusabban tükrözik egykorú tulajdonosuk szellemi portréján az itáliai humanizmus félreismerhetetlen jegyeit.

A třebová várúr és alkotása körül még nagyon sok mindent nem ismerünk. Ismerjük viszont valóságos, kőből formált képmását. Ladislaus Bozkovicz és felesége nagyméretű, kerek reliefportréja fönnmaradt, a vár kőtárában őrzik. Hű másolatuk a kapu mellett befalazva látható. Mindkettőn köriratban a nevük és a fejek mellett az évszám: 1495. Talán a kastély elkészültekor kerültek elhelyezésre. Erre abból következtethetünk, hogy ekkortájt Třebová már reprezentációra is alkalmas volt. 1497 tavaszán a Buda és Prága között útban lévő Ulászló király itt vendégeskedett.¹⁴ És ismét egy különös véletlen, hogy Galeotto Marziót ugyan-ebben az évben érte utol a halál, útközben, valahol Csehországban.¹⁵ Tudomásunk szerint ebben az országban csak a Bozkoviczokkal tartott baráti kapcsolatot.

A szerencsés véletlennek köszönhető, hogy amint a kapuknak, úgy a medaillonportréknak is megmaradt a párdarabja, és éppen Tovačovban. Egy várúrnő képmása került elő töredékesen, fölirat és évszám nélkül. Állítják, hogy éppen úgy, mint a kapuknál, a portréknál is a tovačovi a kvalitásosabb.¹⁶

Ezek a leletegyüttesek azt tanúsítják, hogy Morvaországban az 1490-es évek elején nagyszabású várépítkezések voltak. A háborús pusztítások és az újjáépítések következtében ezekből a kastélyokból ma már alig-alig maradt valami. Csak néhány csodálatosképpen épségben maradt várkapu nyújt biztos támpontot az időpontot és stílust illetően. Ezek viszont arról tanúskodnak, hogy az egymással sokszor sógorsági kapcsolatban lévő morva főnemesi családok, így a Bozkoviczok és a Tovačovskyak is, egymásra figyelve, egymást utánozva építkeztek. Ennek az utánzó másolásnak apró, áruló jele is maradt. Mind a tovačovi, mind a třebovái kapu föliratának évszáma: 1492. A tovačovira ezt római, a třebováira arab számjegyekkel vésték föl, kivéve az utolsó számjegyet, mert az mind a két helyen egy áthúzott nagy Z betű. Ez a különös egyezés véletlen nem lehet. Valamelyik mester bizonyosan másolta valóságos mintáját, vagy annak rajzát.¹⁷

Melyik kapu volt a minta? Tovačov épült korábban vagy Třebová? Ebbe az alapkérdésbe sűrítendő a morva reneszánsz kezdetének egész problematikája. A stíluskritikai elemzések, amint láttuk, még nem hoztak megoldást. Az alapos régészeti kutatásnak eddig akadályai voltak. Van tehát, amit ma látunk, a fölirat. Eddig is ez volt minden megközelítés alapja, bár az alapos vizsgálatok még itt is hiányoznak. Nem észrevételezték például, hogy a tovačovi kapun a név és méltóság után mintegy megszorításul „thunc temporis” áll. Az „ez időben” kifejezés egy föliraton úgy érthető, hogy az állapot, amelyet megörökít, valamint a készítés időpontja között időbeli eltolódás van. Egy múltbeli állapotra utal tehát vissza a későbbben készült fölirat. Ez az értelmezés megoldaná a tovačovi kapuval kapcsolatos eddig fölmerült problémák egész sorát. Mindenekelőtt föloldaná azt a béklyót, amelyet a kőbe vésett évszám jelent. Eszerint csak a „turris formosá”-ra vonatkoznék a fölirat, mint ahogy csak azt említi, így megnyugtató magyarázatot nyerne az is, hogy miért képez építészeti egységet a fölirat a díszes kapuzattal. Ez az együttes viszont készülhetett a XVI. század elején is, amint azt már föltételezték. A föliratot talán kegyeletből helyezték el, és a hajdani építető emlékét örökíti meg. A későbbi időpont a kvalitásosabb kivitelezésre is magyarázatul szolgálna. A tovačovi kapunak Morvaországban akkor már előzményei lehettek.

Mindaz, amit Ladislaus Bozkoviczról ma tudunk, nagyon valószínűvé teszi azt, hogy ő volt az első közvetítő Itália és Morvaország között. Hosszú tanulmányútja során olasz földön, majd Mátyás király környezetében Budán vagy Visegrádon bőven volt alkalma művészeti élményekkel telítődni. Új otthonában a reneszánsz fejedelmek világát honosította meg messze északon. Ideális városának részletei még tisztázásra szorulnak. De azt, hogy ideális fejedelem, ideális várúr volt, azt bizonyítja szerencsésen ránk maradt föliratos kapuja és képmása. A bejáratnál, az épület homlokzatán elhelyezett neve és arcképe azt hirdette, hogy az új épületnek, az új stílusnak ő a programadója, ahogyan ezt a humanisták mondták, a műalkotásnak, amely messze vidéken modellül szolgált, auktora volt.

Jegyzetek

¹ A. Jůzová-Škrobálová, *Zámecký portál v Tovačově a jeho místo v raněrenesanční moravské architektuře*, Umění a svět. (Uměleckohistorický sborník Krajského muzea v Gottwaldově), 1(1957), 22–29; E. Šamánková, *Architektúra české renesance*, Praha, 1961, 10–12; I. Hlobil, *Zur Renaissance in Tovačov während der Ära Ctibors Tovačovský von Cimburk*, Umění a svět. (Uměleckohistorický sborník Krajského muzea v Gottwaldově), 22(1974), 509–519; J. Hořejší, J. Krčálová, J. Neumann, E. Poche, J. Vacková, *Die Kunst der Renaissance und des Manierismus in Böhmen*, Prag, 1979, 46; J. Homolka, J. Krása, V. Mencl, J. Pešina, J. Petráň, *Pozdně gotické umění v Čechách*, Praha, 1984, 120, 127.

² Hlobil, *i. m.*

³ Jůzová-Škrobálová, *i. m.*

⁴ Hlobil, *i. m.*, 512, 514. Horler Miklós szíves tájékoztatása szerint ez az adat elkerülte a magyar szaktudomány figyelmét.

⁵ Šamánková, *i. m.*, 10–11; Hlobil, *i. m.*, 514–515, vö. J. Biakostocki, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe*, Oxford, 1976, 64.

⁶ Az 1. jegyzetben lévő irodalomhoz kiegészítések és részletkutatások találhatók még a következő művekben: O. Pechová, *Moravská Třebová*, Moravská Třebová, 1957; Uő, *Zámek v Moravské Třebové*, Vlastivedné Listy (Muzeum Moravská Třebová), 2(1969), 33–34.

⁷ Prothasius Bozkovicz magyar kapcsolatairól nincsen összefoglaló mű. Janus Pannonius és Galeotto Marzio levelezését kiadta Ábel Jenő, *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia: adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, Budapestini–Lipsiae, 1880, 89–94.

⁸ A Bozkovicz család valamennyi tagjának részletes életpályáját ismerteti A. V. Šembera, *Páni z Boskovic*, Vídeň, 1870. Ladislaus Bozkovicz életét részletesen földolgozom *Humanista nagyprépostok Veszprémben Mátyás király korában* címmel készülő tanulmányomban.

⁹ J. Horky, *Die Boskovitze*, Archiv f. Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 9(1818), 409–411, 413–416, 419–420, 423–424, 427–428; Uő, *Prothasius, Bischof von Olmütz und seine Neffen*, Archiv f. Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 10(1819), 417–419, 421–423, 429–431, 453–456, 461–462, 470–472, 482–483, 486–488, 497–500, 502–504.

¹⁰ J. Horky, *Prothasius*, *i. m.*, 502–503.

¹¹ Šembera, *i. m.*, 43, 2. jegyzet. Horky hagyatéka a brnói levéltárban van. Ebben a várostervezéssel kapcsolatos forrásoknak nem sikerült nyomára akadnom. Egy szerencsésebb kutatónak ajánlható, hogy a *Stadtbuch* alapján induljon el. G. Korkisch, *Das älteste Stadtbuch f. Mährisch-Trübau: 1373–1554*, Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1939.

¹² M. Grolig, *Die Bibliothek des Ladislaus v. Bozkowicz (1485–1520) in Mährisch-Trübau*, Mitteilungen des österreichischen Vereins für Bibliothekswesen, 7(1904), 149–158; V. Dokoupil, *Dějiny Moravských klášterních knihoven ve správě Universitní Knihovny v Brně*, Brno, 1972, 66–68.

¹³ J. Horky, *Prothasius*, *i. m.*, 462, ahol a szerző a kéziratot Prothasius művének véli.

¹⁴ Šembera, *i. m.*, 41.

¹⁵ Ábel, *Analecta*, 278.

¹⁶ Hlobil, *i. m.*, 516–518.

¹⁷ A třebováai kapun láttam a föliratot, a tovačovit csak fényképről ismerem.

Bakócz Bálint titeli és budai prépost sírköve a Magyar Nemzeti Múzeumban

Ismeretlen időben és ismeretlen helyről került a Nemzeti Múzeumba az a vörösmárvány reneszánsz sírkőtöredék, amelyet most a földszinti folyosón őriznek.¹ A csonka sírlap igen szép, antikva betűs fölíratával hívja föl magára a figyelmet. Az elhunyt személy papi ornátusának csak az alsó, díszítetlen szegélye maradt meg, ezalatt papucsba bújtatott lába látszik. Bal oldalán földre támasztott címeren félkerékből kiemelkedő, ágaskodó szarvas, az erdői Bakócz család címere látható. Az alak lába alatt, tabula ansatán nyolcsoros verses szöveg, négy disztichon töredékesen, mert a kőlapnak mintegy harmada, a szöveg elejét tartalmazó rész is hiányzik. A tabulán a verset követi még egy kisebb betűkkel vésett prózai szöveg is, ez folytatódik a sírlap alján, és kifut a keretbe:

.....INVS ERAT TEPLI PREPOSITVS HVIVS
.....HOC TVMVLO MEBRA SEPVLTIA IACENT
.....PIETATE FVIT PROBITATE FIDE QVE
.....RAT SANCTA RELIGIONE PATRVM
.....ECCLESIAS HVMILIS DEVOTVS ET ISTO
.....N TERRIS PRESVLE NEMO FVIT
.....NOS ET QVIQVE PEREGERAT ANOS
.....O AST ANIMAM REDDIDIT ILLE DEO
...EVD QVARTA NOCTIS VIGILIA DIE XIII MESIS /
...PPOSITVS BV..N OB FRAT.....TATEM EDIDIT LXXXX....

A verses epitáfium egy elhunyt főpap számára készült, aki prépostja volt annak a templomnak, ahol eltemették. A síremlék állítója az utolsó sorban nevezi meg magát. Ő is prépost, és még a megrongálódott szövegből is kikövetkeztethető, hogy budai prépost volt. Az évszám vége is letörött, csak LXXXX... maradt meg. A sírkövet tehát valamikor az 1490-es

években állíttatta egy budai prépost. Az elhunyt pedig egy olyan prépost volt, aki használhatta a Bakócz-címert.

A budai társaskáptalan prépostja 1489–1497-ig az erdődi Bakócz családhoz tartozó Szatmári (Mester) Ferenc volt.² A források Bakócz Tamás testvérének mondják, bár ő maga a Bakócz nevet soha nem használta. Ez még magyarázható volna a korabeli családnévhasználat ingadozásával. Nagyobb problémát jelent az, hogy Mátyás királytól kapott nemeslevelükben (1459) a nemességet elnyerő Ferenc fia Bálint, valamint ennek testvérei, Miklós, Tamás és János szerepelnek csak. A nemesség megújításakor – ezt Tamás kapta 1489-ben – testvéreivel, Bálinttal és Miklóssal (ennek Tóbiás és János fiaival), valamint az időközben elhunyt János fiaival, Péterrel és Pállal bővült névsor olvasható.³ Ferenc az egyik fősorolásban sem szerepel. Megtaláljuk viszont nevét Bakócz Tamás jogbiztosító irataiban „frater” vagy „frater germanus” néven. Nyilvánvalóan olyan testvérről van szó, aki nem a Bakócz nevet viselte, és a család nemesítése után ezt nem is viselhette. Hátrányát ennek nem érezte, édestestvérnek tekintették.⁴ Szorosan bátyja, Bakócz Tamás nyomában jutott előre a Kancelláriában és az egyházi javadalmak megszerzésében is. Előbb egy váci kanonoksággal pesti esperes volt,⁵ 1489-ben pedig már a Kancellária secretarius.⁶ Ugyanakkor megszerezte a Karai László halálával megüresedett óbudai prépostságot. Prépostként említik 1489–1491-ig és 1497-ben is.⁷ Ez az évtized a sírkő állításának ideje.

A Bakócz család fölemelkedését a legidősebb fiúnak, Bálintnak köszönhetjük. Ő 1448-ban iratkozott be a krakkói egyetemre, Valentinus de Erdőd néven.⁸ Nyilván jó képességei segítségével jutott Ország Mihály nádor környezetébe. Mint a főúr személyes káplánja kapta a titeli prépostságot 1459-ben, majd a testvéreire is kiterjesztett nemességet a család ismert címerével.⁹ A titeli prépostság tekintélyes jövedelmét korábban is az udvar kegyeltjei élvezték. Bakócz Bálint előtt rövid ideig Janus Pannonius birtokolta. 1459–1526-ig azután a Bakócz család mintegy családi hitbizományként rendelkezett fölötté. 1480-ban Bálint lemondott róla öccse, Tamás javára, aki megszakítással haláláig megtartotta.¹⁰ Bakócz Bálint másik javadalma a sárospataki plébánia volt. Ezt bizonyára az ott birtokos Pálóczy család pártfogásával nyerte el.¹¹ Tisztas jövedelméből gondoskodott öccseiről. Tamás az ő nyomdokain járt a krakkói egyetemre, ahol baccalaureus lett. 1467-ben alkalom adódott arra, hogy Tamást és Ferenc öccsét is Itáliába juttassa. Mátyás király, Janus Pannonius példájára, Ferrarába küldte tanulni unokaöccsét, Geréb Lászlót, és vele együtt az ugyancsak fiatalos Pálóczy Zsigmondot és Perényi Miklóst.¹² Az ifjú bárók kísérője lehetett a két Bakócz fiú.¹³ Itáliában ismerkedtek meg a ferences Gabriele Rangoni da Veronával, akiben újabb pártfogóra találtak. Magyarországon is az ő környezetében maradtak. Veronai Gábor erdélyi, majd egri püspöksége, kancellársága, és főleg bizalmas viszonya a királlyal az 1470-es években a Bakóczok karrierjének lépcsője volt. Nyilván nem véletlen, hogy amikor Rangoni unokaöccse, Francesco Fontana a király követeként ment 1475-ben Itáliába, Bakócz Bálint is ugyanakkor járt Rómában.¹⁴ Az 1480-as évektől az öcsök pályája rohamosan emelkedett, Bálint személye a háttérben maradt. A családi iratokban továbbra is rendre szerepel mint osztályostárs. Tamás egri püspöksége idején a számadáskönyvekben 1493–94-ben neve többször is előfordul.¹⁵ A fentiek alapján a sírkő fölíratának utolsó sorát a következőképpen állíthatjuk helyre:

[FRANCISCVS] PPOSITVS BU[DE]N OB FRAT[RIS PIE]TATEM EDIDIT

A címet használó testvérek első generációját éppen a nemeslevelekből jól ismerjük. Közülük csak Bálint az, akinek neve a kövön [VALENT]INVS-ra egészíthető ki. Ő prépost is volt. Nevét utoljára 1496. június 16-án olvashatjuk egy családi adománylevélben.¹⁶ Szatmári Ferenc budai prépostságára az utolsó adat 1497 nyara. Ekkor kapta meg a pápai megerősítést győri püspökségére és egyúttal az engedélyt arra, hogy budai prépostságát is megtarthassa.¹⁷

Hogy nem tarthatta meg, az nem rajta múltott. Az 1497-es őszi országgyűlésnek éppen a Bakóczok ellen irányuló végzése volt az, amelyik a javadalmak halmozását tiltotta. Bakócz Tamás is ekkor mondott le egy időre a titeli prépostságról unokaöccse, Erdődi János javára. A sírkő állításának ideje tehát 1496 nyara és 1497 ősze közé tehető. Szatmári Ferenc, testvéreivel nagyon sokat köszönhetett a legidősebbnek. Háláját megörökítendő készítette a sírkövet.

Kérdés most már csak az, hogy hová készült a síremlék. A fölírat szerint abban a templomban temették el, amelynek prépostja volt. Bakócz Bálintnak csak titeli prépostságát említik forrásaink 1459–1480-ig. Hogy került onnan a kő mai helyére? Titelről ugyan akár a Dunán is föl lehetett volna szállítani, de ki és miért tette volna ezt? Vagy el sem jutott a kő rendeltetési helyére? Ilyen félbemaradt pietas a támogatott testvérek részéről el sem képzelhető. Különösen azért nem, mert amint láttuk, a Bakócz család 1526-ig benne ült a titeli prépostságban.

A továbbiakban kísérletet teszünk a magyarázatra. Mindenekelőtt föltűnő, hogy Ferenc budai prépostságának csak 1489–1491-ben, majd megint 1497-ből van nyoma. 1493-ban viszont ugyanőt egri nagyprépostként említik.¹⁸ Ugyanekkor lesz választott győri püspök is bátyja, Tamás örökében, aki most az egri püspöki székbe megy tovább. Szatmári Ferenc tehát egri nagyprépost lett és egyidejűleg a győri püspökség várományosa. Hogy a megerősítést megkaphassa, harmadik javadalmáról le kellett mondania. Ez volt a budai prépostság. Ismerjük a Bakócz család sakkjátszmáit, és azt, hogy az egyszer már megszerzett javadalmat körmük közül ki nem engedték. Ilyenkor következett egy újabb unokaöcs beültetése. Csakhogy a budai prépostság, az udvar közelében, egy karriernek betetőzése, és nem indítása volt. Föltételezésünk szerint ezt a javadalmat most Bakócz Bálintnak juttatták, aki a jövedelmek halmozásában mértéket tartott. 1493–1496-ig ő lehetett az óbudai prépost. Halála megint új helyzetet teremtett. Bakócz Tamás ekkor már Esztergomba készülődött. Az egri nagyprépostságba beültettek egy másik unokaöcsöt, Erdődi Pétert.¹⁹ Így 1497 nyarán Szatmári Ferenc a visszavett budai prépostsággal együtt kapta meg a győri megerősítést Rómából.²⁰ Mint budai prépost, az ugyancsak budai prépost Erdődi Bálintnak így állíthatott síremléket. A kő pedig, ki tudja milyen viszontagságok után, az egykori óbudai prépostsági templomból kerülhetett a Magyar Nemzeti Múzeumba.

Ha valóban az óbudai prépostsági templomban volt a síremlék, ott méltó környezetben lehetett. Pietro Ransano csodálattal ír a „bazilikáról” mint építészeti műről és annak művészi pompájáról, amelyet éppen Szatmári Ferenc prépostsága idején volt alkalma látni.²¹ A sírlap művészi kvalitásának vizsgálata, a hazai műhelyekkel való kapcsolatának kiderítése ezután következik. Mikó Árpád megállapította, hogy a kő egy fedőlap volt, tumbán nyugodott. Voltak tehát oldallapjai is. A fölírat igen szépen vésett antikva betűi Szapolyai Imre (†1487) sírkövének fölíratára emlékeztetnek.²² Alakos ábrázolással és a fölírattal együtt a Bakócz-síremlék a maga teljességében reneszánsz műalkotás, amelynek programadó megrendelője, auktora Szatmári Ferenc volt. De auktora ő annak a szó filológiai értelmében is. A kortársak közül Antonio Bonfini dicséri görög- és latintudását.²³ A már említett Pietro Ransano úgy jellemzi, mint aki a human tudományokkal ékeskedik, kiváló szónok, és megadatott neki a versszerzés tehetsége is.²⁴ Sem prózai, sem verses emlék nem maradt fenn tőle. Ez a sírvers bizonyára az ő alkotása. Még így, töredékesen is egy morzsája elveszett humanista irodalmunknak.

Addig is, amíg a hiányzó rész megkerül, megkíséreljük a szöveg helyreállítását:

[VALENT]INVS ERAT TE(M)PLI PREPOSITVS HVIVS
[CVIVS IN] HOC TVMVLO ME(M)BRA SEPVLTIA IACENT
[INSIGNIS] PIETATE FVIT PROBITATE FIDEQVE
[CLARVS E]RAT SANCTA RELIGIONE PATRVM

[AVXERAT] ECCLESIAS HVMILIS DEVOTVS ET ISTO
[LARGIOR I]N TERRIS PRESVLE NEMO FVIT
[QVI BIS TRICE]NOS ET QVI(N)QVE PEREGERAT AN(N)OS
[POSTREM]O AST ANIMAM REDDIDIT ILLE DEO

[VALENTINVS DE ERD]EVD QVARTA NOCTIS VIGILIA DIE XIII ME(N)SIS /
[...]OBIIT FRANCISCVS P(RE)POSITVS BV[DE]N(SIS) OB FRAT[RIS PIE]TATEM
EDIDIT LXXXX [...]

Jegyzetek

¹ Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori Főosztály, ltsz. 60.292.C. A sírkőtöredék rajza szerepel Rómer Flóris jegyzetei között, ekkor (vagyis 1889, de inkább 1877 előtt) már a Nemzeti Múzeumban volt. (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1110. I. fol. 5.) Engel Pál, Lövei Pál, *A gerecsei vörösmárvány használata Zágrábban és környékén a középkorban*, in *Etudes sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de Miklós Mojszer: Művészettörténeti tanulmányok Mojszer Miklós hatvanadik születésnapjára*, Annales de la Galerie Nationale Hongroise: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 49–50.

² Köblös József, *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája: 1458–1526*, Bp., 1987, 54.

³ Botka Tivadar, *Adalékok az Erdődi Bakócz-család elsőkori elágazásához*, Száz, 9(1875), 552–555.

⁴ Fraknói Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Bp., 1889, 25; Bónis György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 231. 1493-ban Bakócz Tamás mint koronaőr előtt visegrádi várnagya esküt tett, és ebbe hétszer (!) foglalta bele a testvér (germanus) Ferenc nevét, akinek bátyja halála esetén ugyanúgy hűséggel tartozott. Révai Péter, *De sacra corona regni Hungariae... commentarius*, Augsburg, 1613, 56–62; Fraknói, *i. m.*, 25. A források néhol neposként is említik.

⁵ Podhradczy József, *Adatok Bakocs Tamás esztergomi érsek' életéből*, Magyar Akadémiai Értesítő, 15(1855), 553–555.

⁶ Köblös József, *A magyar egyházi középréteg szociográfiai vizsgálata: 1458–1526*, kandidátusi értekezés, Bp., 1992, 2. Prozopográfia, 48–49.

⁷ Köblös, *A budai...*, *i. m.*, 54.

⁸ „Walentinus Francisci de Erdewth”. Lásd *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, I, Cracoviae, 1887, 120.

⁹ Botka, *i. m.*, 552.

¹⁰ Fraknói, *i. m.*, 17, 69; Erdújhelyi Menyhért, *A titeli káptalan története*, Zombor, 1895, 8, 12.

¹¹ 1475-ben pataki plébánosként iratkozott be a Római Szent Lélek Társulat anyakönyvébe. *Liber Confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe*, in *Monumenta Vaticana*, I, 5, Bp., 1889, 3. A legutolsó adat 1484-ből származik. *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, III, ed. J. Lukcsics, Bp., 1902, 294. Csak ezek az adatok ismertek, de bizonyára pataki plébános volt már korábban és még később is.

¹² Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók iratai: Matricula et acta Hungaricorum in universitatibus Italiae studentium*, Bp., 1941, 366–368. Valószínűbb az 1467-es év.

¹³ Az egykorú források csak ferrarai útjukról beszélnek. Bakócz Tamás doctoratusa még vizsgálatra szorul. Ő maga csak magisteri címmel élt. Ferencet, még latin szövegben is, „Mester”-nek nevezik, valószínűleg váci kanonoksága óta használta.

¹⁴ Lásd a 11. jegyzetet, valamint Fraknói Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái*, Száz, 32(1898), 403.

¹⁵ Kandra Kabos, *Bakócs-Codex* vagy *Bakocs Tamás egri püspök udvartartási számadáskönyve*, in *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*, II, Eger, 1887, 424 (útban van kíséretével Szatmárra), 426 (papi fővegről gondoskodnak számára).

¹⁶ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Hevenesi, XVII, 261–262.

¹⁷ *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis*, IV, ed. J. Lukcsics, Bp., 1907, 80–81.

¹⁸ Magyar Országos Levéltár, D1 20.067; Kandra, *i. m.*, 364–365, 369.

¹⁹ Nováky József, *Memoria dignitatum et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis*, in *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*, V, Eger, 1907, 161–162.

²⁰ *Monumenta Romana...*, *i. m.*, 80–81.

²¹ „In illa veteri Buda, quae vicatim hodie habitatur, basilica quaedam est aedificiis opereque atque artificio superba, digna profecto, quae non in loco illo paene deserto sed in quavis egregia urbe fuisset erecta.” Petrus Ransanus, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. P. Kulcsár, Bp., 1977, 64.

²² *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541: Ausstellung, Schallaburg, 8. Mai–1. November 1982*, Wien, 1982, Abb. 18.

²³ „Franciscus Budensis antistes, Agriensis frater, vir utraque lingua eximie eruditus.” Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, edd. Iosephus Fögel, Bela Iványi, Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1936 – Bp., 1941, 5, 4, 174.

²⁴ „Franciscus cognomento Mester, natione Hungarus, qui bonarum artium, humanitatis praesertim callet noticiam, ideoque et in soluta oratione et in componendis carminibus eius est elegans ingenium.” Ransanus, *i. m.*, 64.

Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség

Tekintélyes az az irodalom, amely Erasmus magyarországi kapcsolatait tárgyalja. A sort több mint száz éve a klasszika-filológus Ábel Jenő alapvető adatföltárása nyitja.¹ Mái is sokat hivatkozott és egyben vitatott is a szellemtörténet kiváló művelője, Thienemann Tivadar tanulmánya.² Ő az első, aki a világháborút követő versailles-i szerződés miatt integritásában sértett és az európai szolidaritásban csalódott ország közérzetét visszavetíti a XVI. századra. Erasmus „fáradt pesszimizmusát” teszi felelőssé azért, hogy a török elfoglalhatta Magyarországot. A második világháború végkatasztrófája előtt Trencsényi-Waldapfel Imre Erasmus török-publicisztikájára irányította a figyelmet, mintegy a Rotterdaminak a Dunáig terjedő, Európa-féltő barátságához menekülve az embertelenség idején.³ A háború utáni években Gerézy Rabán tanulmányai ismét a szolid filológia eredményeivel járultak hozzá a hazai erasmizmus ismeretéhez.⁴ Az ezután következő ötvenes években majd a kozmopolita, majd az antiklerikális, majd a humanista Erasmusra esett a hangsúly. Vagyis megfigyelhető egy olyan jelenség, hogy az ország válságos vagy veszélyeztetett helyzetének alakulása szerint keresték a kapcsolódási lehetőségeket az európaiságot szimbolizáló erasmusi életműhöz. Az interpretáció orientáltságától függetlenül valamennyi tanulmány újabb és újabb adatokkal gazdagította az Erasmus-kutatást.

A kutató elődök eredményeire támaszkodva a következőkben Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség viszonyát tekintem át. A kortárs nemzedék tárgyalásánál követem Erasmus munkásságának maga építette három lépcsőfokát: a szövegek kiadását, az egyéniségformáló művek ismeretét és az ezek alapján születő személyes kapcsolatokat, majd mindezek betetőzését, az egyedüli célt, a Krisztus szavát híven tolmácsoló bibliafordítókat. A század derekán a tridenti zsinat vízválasztó a magyar erasmisták színvallása tekintetében is. Ezután megszűnik a teljes Erasmust követők tábora. Tanítása széttöredezik, időszerűtlenné válik.

Az *Adagia* egy sokat idézett helyén, a „Festina lente” címszó alatt Erasmus a társadalom és a tudósok viszonyát is tárgyalja. A „publica utilitast” szolgáló litteratorok szerint méltán várhatják el, hogy a főurak és főpapok vagy akár az államkincstár gondoskodása biztosítsa számukra a független, gond nélküli munkálkodás lehetőségét, így az irodalmárookra csak a „iusta cura” marad, a mindenki számára élvezhető szövegek kiadása. Ezzel a pártfogó is részesévé lesz a kiadásnak, neve ugyanúgy fennmarad az utókornak. Saját tapasztalatából hozza föl például velencei Aldust, akinek valahányszor Magyarországból vagy Lengyelországból régi kéziratot küldtek kiadásra, mindjárt tisztos honoráriumot is mellékeltek hozzá.⁵

Tudomásunk szerint ez az első alkalom, amikor Erasmus az intellektuális Magyarországgal kapcsolatba került. 1508 nyarán és őszén Erasmus az *Adagia* új kiadásán dolgozott Velencében, ahol addig soha nem tapasztalt önzetlenséggel hordták számára az anyagot az itáliai humanisták. Ugyanott volt tanúja az említett, követésre méltó társadalmi munkamegosztásnak is.⁶

Nehéz helyzetben vagyunk, ha a Velencébe juttatott „vetusta exemplaria” nyomára akarunk bukkanni. Nem ismerünk ugyanis egyetlen aldinát sem, amelynek alapszövege Magyarországról származott volna. Nem mintha a Corvina vagy más főpapi könyvtárak nem rendelkeztek volna kiadásra érdemes kézirattal, de ezeknek a nyugatra vándorlása majd a következő évtizedekben kezdődik a Bécs–Bázel útvonalon. Egyetlen kéziratról tudunk csak, amelyet valóban ezekben az években juttattak el Velencébe, ez pedig Janus Pannonius verseit tartalmazta.⁷ Kiadásra nem került, valamiért elfeküdt Aldusnál, ezért 1512-ben visszakérték. Egy évtizeden belül ezután nyolc kiadása is megjelent, de mind csak részleges kiadások. Hirtelen támadt népszerűségének oka az volt, hogy az Alpokon túl vele bizonyíthatták, hogy nemcsak Itália földjén termettek a versek. Beatus Rhenanus öt meg Erasmust hozza például

arra, hogy nemcsak az ókor meg az itáliaiak alkottak maradandót.⁸ Erasmus is ugyanezért becsülte a Pannónia adta költőt.⁹ Hogy az összkiadás miért nem készült el akkor, azt csak sejtethetjük. A fennmaradt kéziratok és a korai kiadások alapján valószínű, hogy Janus műveinek szövegahagyományja volt az ok. A Magyarországról küldött példány talán túlságosan sok „iusta curát” igényelt volna, ami nem állt arányban a honoráriummal.

Csak egy évtizeddel ezután jelentkezett nyomdakész kézirattal magyar filológus Aldus műhelyében. Ez Matthaeus Fortunatus Pannonius 1523-ban megjelent Seneca *Naturales quaestiones*-kiadása.¹⁰ Létrejöttét vizsgálva egy magyarországi filológiai műhely és annak háttérét biztosító pártfogók világába láthatunk. Asulanus velencei műhelyéből került ki a kiadás, a szövegigondozó két hónapig élvezhette az Aldus-bibliotheca gazdagságát. Ennyi idő semmiképpen nem elég, hogy a már korábban Erasmus kiadta szöveget több száz helyen javítsa, méghozzá nem is jobb kéziratok, hanem más görög és latin auktorok ismeretével, imponáló filológiai szaktudással. Iskolák, filológiai műhelyek után kutatva a szálak egy püspöki székhely, Eger felé vezetnek. A székhelyétől általában távol lévő ferrarai Ippolito d’Este ritka magyarországi tartózkodásai közé számítanak az 1518–1819-es esztendőket. Kíséretében volt a sokoldalú humanista Caelio Calcagnini is. Fennmaradt levelei, ha csak két évre is, de bevilágítanak az akkori Magyarország intellektuális életébe.¹¹ A püspök nem volt alkotó egyéniség, de vonzotta maga köré azokat a külföldi humanistákat, akiket főpapi udvarok biztosította anyagi javak és a királyi könyvtár nyújtotta szellemi kincsek vonzottak már korábban Magyarországra. A társaság szellemi érdeklődésének irányítója, úgy látszik, a bajor Jakob Ziegler matematikus és asztronómus volt.¹² Az ő hatására akkor itt mindenki Ptolemaioszt és Pliniust olvasott, és a nehezen érthető helyekről vitatkozott. Az itteni munkálkodás következményeként Pliniusból két publikáció is megjelent.¹³ Ziegler a váci püspök, egyben királyi kancellár Szalkai László udvarában élt, akinek tiszte volt a királyi könyvtár felügyelete is. Eger és Buda között kéziratok (köztük korvinák), Itáliából két hónap alatt meghozatott könyvújdonságok és csillagászati műszerek vándoroltak. Egerből intellektuális szálak vezettek másfelé is az országba. Calcagnini küldte el a váradi püspököknek Erasmus *Encomiura* legújabb bázeli kiadását. Még Ferrarából hozta magával Erasmus-tiszteletét.¹⁴ Jakob Ziegler viszont bizonyosan itt vált hívévé, amiről a csakhamar Rómában Johann Eckkel folytatott vitája és Stunica elleni irata a bizonyosság.¹⁵ Bizonyosan ebben a körben tanulta ki a filológia mesterségét Matthaeus Fortunatus is, aki már nem mint fiatalember csatlakozott egy Velencébe induló diplomáciai követséghez, hogy nagyrészt nyomdakész kéziratát az Aldus-Asulanus nyomdába adja. Teljesítményét minősíti Erasmus többször leírt elismerése, jóllehet Fortunatus kiadása az övének komoly kritikája volt.¹⁶ Annál inkább sajnálható, hogy Fortunatus tervezett Plinius-kiadása, amelyben a Senecához fűzött bőséges kommentárban mutatványt is adott, sohasem látott napvilágot. Majdnem ismeretlen személye és életviszonyai csak találgatásra adnak lehetőséget. Annyi bizonyos, hogy pártfogó nélkül indult útnak. Senecáját a Padovában tanuló fiatal Saluzzo márkinak ajánlotta. Nyilván megkapta érte az egyszeri tisztes honoráriumot, de ez nem biztosította a további gondtalan munka lehetőségét.

Két bemutatott példánkkal teljes mértékben igazolódik Erasmus fönt idézett helye a kéziratkiadó irodalmár és a mecénás együttműködésének szükséges voltáról. A század elején Magyarországon fölismerték ugyan az itthoni és az egyetemes kultúra szempontjából egyaránt kiemelkedő költő, Janus kéziratának jelentőségét. De Aldus igényének megfelelő kéziratot megfelelő szaktudós hiánya miatt még nem tudtak produkálni. Majd, Fortunatus esetében, nyilvánvaló, hogy pártfogó nélkül, magántudósként, a társadalom akkori berendezkedésében egy ilyen vállalkozás kudarcra volt ítélve.

Calcagniniék magyarországi szereplésének a közelgő török veszedelem vetett véget. Kedvüket szegte az is, hogy hiába törekedtek dús egyházi javadalmak megszerzésére. Ez lett volna a meggyökerezés, a bizonytalan udvari kegytől való megmenekedés módja, amit a XVI.

század elején igen sok külföldi is követett Magyarországon. Csakhogy egy idő után a magyar társadalom is ráébredt arra, hogy érdekeit védendő korlátozni kell az idegenek térfoglalását. Ettől kezdve a csalódott humanistákat elfogta az ovidiusi életérzés, leveleikben egyre többet szerepel a „barbaries”, amellyel tele van Pannónia, de Germánia is.

Az igazi barbaries, a török hódítás azután az egész XVI. század eleji magyar reneszánsz államot megsemmisítette. A hajdani pártfogók, a főpapok az invázió következtében elhagyták székhelyüket, és Bécsben mint a királyi tanács tagjai váltak fizetett hivatalnokokká. A végvárrendszer kiépítése a főurak és az államkincstár minden erejét fölemésztette. Török préda lett a királyi könyvtár is. A hadszíntérre vagy felvonulási területté vált országban pedig nehezen akadt olyan zug, ahol egy filológus magát könyveivel körülbástyázhatta volna.

„Adnixa sumus mundum [...] ad verae pietatis studium accendere.”¹⁷ A teológus Erasmus életművének ez a legrövidebb, maga fogalmazta foglalta. Etikai optimizmusának magyarázata, hogy rendíthetetlenül hitt a hirdetett, a leírt szó erejében, legfőképpen az Evangéliumében.

Valamely eszmerendszer hatásának terjedésében a távolsággal arányosan érvényesülnek bizonyos törvényszerűségek. A járulékos elemek rendszerint elkopnak, csak a főirány marad meg. Magyarország és Erasmus mindenkori működési helye között éppen elég nagy volt a távolság mindig ahhoz, hogy ez a tendencia érvényesüljön. Tárgyi ismereteink, egy század filológiai föltáró munkájára támaszkodva, elégséges forrást nyújtanak mind a baráti és levelező kapcsolatokra, mind Erasmus műveinek magyarországi olvasottságára vonatkozóan. Ezek alapján fölismerhetjük a tőle javasolt, vagy mintázható magatartásformák jelentkezését, az erasmusi pietas magyarországi értelmezését.

A személyes kapcsolatokkal kezdjük. Erasmus itáliai tartózkodása során, 1509-ben ismerkedett meg a magyar király ott tartózkodó követével, Jacobus Pisóval. Ő egy római könyvkereskedésben rábukkant Erasmus leveleinek másolatára, és azt eljuttatta az éppen akkor Sienában időző írójuknak. Így kezdődött a barátság, amely Róma irodalmi társaságaiban folytatódott. Pisót mint „poeta doctust” besorolták az Urbs költői közé. Erasmus is ezért becsülte a Janus után második, Pannónia küldte poétát. Ennek az itáliai évnek „iucunda recordatió”-ja tartotta fenn kapcsolatukat másfél évtizedig, meg talán lelki alkatuk közös vonásai. Mindenekelőtt az urbanusság, a kerített városok, az értő barátok könyvek bástyázta társaságának igénye. Piso számára ez a biztonság csak az udvari függés, a hivatali szolgálat keretei között volt elképzelhető. Amikor 1526-ban a török betörés miatt a budai udvar hontalanná vált, Piso, megfosztva életterétől, lelki betegként halt meg. A függést soha nem tűrő Erasmus így zárta le barátságukat: „primum aula, deinde calamitas [Mohacsiana], nuper etiam mors hominem nobis abripuit.”¹⁸

Ez az aulikus Piso tette a legtöbbet a Magyarország és Erasmus közötti személyes kapcsolatok ápolása ügyében. Ő még csak a szövegkiadó, humanista Erasmust ismerhette Rómában. A század második évtizedében már a teológus művei is ismertek voltak Magyarországon. Könyveit, az újabb és újabb kiadásokat is vásárolták, kölcsönözték egymás között. Vissza-visszatérő fordulat az egykorú levelezésekben, hogy a látogató a szobába lépve a házigazdát Erasmus műve fölé hajolva találta. Ismeretségek kezdetét számítják attól, amikor a könyvkereskedésben Erasmus művét vásárolták meg. Elmondható, hogy az értelmiség át volt itatva Erasmus ismeretével. Gondolható, hogy mekkora érdeklődéssel vették körül a személyes barátság élményével hazatérő Pisót, hogy milyen áhítattal vették kézbe a nagy tudós sajátkezű levelét. A budai és a prágai királyi udvar körüli értelmiségiek közül Piso biztatására többen is levelükkel keresték föl Erasmust. Sőt keresték a vele való személyes találkozás lehetőségét is, ami elől a fáradt Erasmus olykor igyekezett kitérni. A leghűségesebb levelezőpartnerek az udvari lelkész Johann Henckel, a kassai Antoninus János, a Thurzó

fivérek, János, Elek és Szaniszló, egymással is szoros baráti kapcsolatban voltak, a levelekben tárgyalt kérdéseket sietve továbbították.

Az egész udvari társaságot nagyon foglalkoztatta Erasmus és Luther viszonya. A nálunk is rohamosan terjedő német reformáció fölvetette az „Erasmus mint Luther előkészítője” ismert tételének kérdését. A lutherizmusban pedig egy olyan folyamat megindulásától féltek, amelyben az öröklött egyházi intézmények szétesését a társadalmi keretek nem kívánt fölbomlása követi. A magyar és német népi megmozdulások erre éppen elég komoly alapot adtak. Amikor ez a kérdés a királyi udvarban tárgyalásra került, nagy érdeklődéssel adták kézről-kézre Erasmusnak Pisóhoz írt levelét, amelyben elhatárolta magát Luther elveitől.¹⁹

Többször előforduló levéltéma az értelmiségiek egzisztenciális beilleszkedése a társadalomba. A középkor végén Magyarországon az értelmiség számára két lehetőség adódott. Bejutni a királyi udvarba vagy egy főpap, főúr környezetébe, ez a mindenkori kegytől való függőséget jelentette. Vagy amire mindenki törekedett: valamely jól jövedelmező egyházi javadalomra szert tenni, akár papi hivatás nélkül is, mert ez akár külföldi továbbtanulásra, akár egy egész életre szóló gondtalan munkálkodásra szabadságot adott. Minden más lehetőség csak ideig-óráig tartó, személyre szóló alkalom volt, nem lévén ezekben az évtizedekben az országnak egyeteme és értelmiséget foglalkoztató nyomdái. Tisztas ajánlatokat Erasmus is többször kapott élete folyamán: 1509-ben angliai papi javadalomról volt szó, amelynek ügyében Pisótól is tanácsot kért.²⁰ Jó dolog a gazdagság, még jobb dolog a szabadság (értsd: javadalmasság), válaszolta, még teljesen a középkori gondolkodásmódban gyökerezve Piso. Ha a kettő együttjár, el kell fogadni, mert a görög-latin stúdiumokat tisztelik meg a méltányos ajánlattal. Mint ismeretes, Erasmus nem fogadta el a javadalmat, hivatkozva a papi köteleességekre, amelyeknek ez ellenértéke, és amelyek nem hagynak helyet az otiumnak.²¹ Érvelése, a korábbi általános társadalmi gyakorlattal szemben, teljesen új, etikai indíttatású. A kérdés azután majdnem mindegyik magyarországi barátjával való levelezésében fölmerül valamilyen formában.²² A születő, új világi értelmiség veti le ezekben az évtizedekben a középkorból örökölt, szűkké vált burkát.

A magyarországi erasmisták között van orvos is, a kassai Antoninus János. 1524-ben hónapokig gyógyította Bázelen Erasmust, aki a fiatal magyar tudományára és fiúi gondoskodására teljesen rábízta magát: „mei sic observans ut, si filium esset, non posset religiosius [...] cui uni me tuto poteram committere, hinc abiit in suam Hungariam”. Szerette volna ugyanis Bázelen marasztalni, de a fiatal orvos előtt a budai királyi udvar is megnyílt. A mohácsi katasztrófa után határainkon kívül, Krakkóban telepedett le. Az újabb lehetőséget, az új magyar király udvarába való meghívást nem fogadhatja el – írta Erasmusnak –, mert nem akarja nyugalma és szabadságát veszélyeztetni. Indokolása azért érdekes, mert Krakkóban is főpapok és főurak orvosa volt, de nem egynek az udvarához kötődött, és az egyetemi város bizonyos független praktizálás lehetőségét is biztosította. Hamarosan teljesen szakított az udvari szolgálattal, hogy – amint Erasmusnak írta – minden idejét leányai nevelésének szentelhesse! Ifjúkori barátai közül levelezőkapcsolatban maradt Johann Sicharddal és Bonifacius Amerbachkal.²³

A királynő lelkészét, Johann Henckelt is Piso vette rá az Erasmusszal való levelezésre. Könyvei alapján már régen híve volt, nemcsak minden művét, hanem azoknak valamennyi újabb kiadását is összegyűjtötte könyvtárában. Az udvarnép számára prédikációit a Paraphrases alapján tartotta. Könyvtárának jó része fennmaradt, Erasmus-mű nincsen benne. Sajnos kéziratait sem ismerjük, pedig nála volna leginkább utolérhető, hogy a teljes erasmusi teológiából mennyit vettek át. Henckel prédikációról csak azt jegyezte föl Ursinus Velius Erasmusnak, hogy szívesen hallgatják, mert nem fedtte hallgatóit „accusatorio et bilioso”, mint a német (értsd: lutheránus) prédikátorok. Itt hallunk először az Erasmustól oly aggodalmasan és sokszor kifogásolt durva hangról, amellyel az egyház ügyét vélik sokan védelmezhetni. Olyan megszokott volt a gorombaság, hogy az ellenkezőjével is lehetett csatát

nyerni. Henckel 1530-ban Augsburgban Johann Faber jelenlétében szembekerült Johann Eckkel. A vita során annak gorombaságait egyetlen szelíd szóval szerelte le. Végül is csak azt vetették szemére, hogy a „heresiarcha” Melanchthonnal tárgyalt. Beszámolt Erasmusnak a vitáról, majd hozzáfűzte, hogy nem csatlakozott soha egyik táborhoz sem, nem is fog, ha mégis, akkor inkább Melanchthon, mint a faragatlan Eck oldalára állna. A mohácsi csata után, két királyi udvar lévén, mindkét helyen igényt tartottak volna rá. Visszavonult Kassára városi lelkésznek, mert egyik ajánlattévőt sem akarta megbántani. A fölkínált püspökséget is visszautasította, mert nincs benne „ambitio” – amint Erasmusnak írták róla. Végül mégis az özvegy királynőt követte, de onnan eltávolította a Habsburg-család benne is eretneket gyanító ébersége. Ő is az országhatárokon kívül, Boroszlóban fejezte be életét.²⁴

„Metamorphosisnak” nevezik az erasmusi levelek azt a tragédiát, amely elsöpörte a magyar reneszánsz államot, és vele együtt az aulikus elitnek ezt az erasmusi csoportját. Valamennyien polgárivadékok voltak, életterüknek vetett véget a török invázió. Erasmus műveinek áhítatos tisztelete és ismerete, személyes kapcsolatra való törekvés, életvitelükben az el nem kötelezettség, a tisztas pietas jellemzi őket. A budai udvar pusztulásával otthontalanná váltak, vagy azt nem is éltek túl, mint Jacobus Piso. Mások nyugalmasabb tájakra költöztek, ahol zavartalanul élvezhették Erasmus könyveinek társaságát.

Akik itthon maradtak, azok közül a legérdekesebb Brodarics István személye. Padovai jogi doktorátusát még a század elején szerezte. A hivatali és az egyházi pályán egyaránt a legmagasabbra emelkedett, kancellár, illetve püspök lett. Sok évtizedes kancelláriai és diplomáciai tapasztalata alapján jól ismerte az ország belügyeit és a világpolitikát is. Hű fia volt az egyháznak, de sürgette a belső reformokat, a zsinatot, a hivatását nem teljesítő egyház megújulását a terjedő lutherizmus ellenében, amelyet elítélt.²⁵ VII. Kelemen pápához írt levelei egy egyházat féltő főpap felelős megnyilatkozásai. Nem is talált tetszésre a Kúriában az olyanféle megállapítása, hogy az Evangélium és Pál apostol alapján támadók ellen nem igen lehet érvelni.²⁶ Erasmusszal is az eredeti tanításától eltávolodott egyház ügyében váltott levelet.²⁷ Nála találkozunk a török kérdés megoldásának egészen különös erasmusi megoldási javaslatával. A mohácsi csata után a pápának mint „Brodericus infelix, infelicis Regis et Regni Cancellarius” írt segítségért, egész Európa érdekében könyörögve a keresztény összefogásért.²⁸ Minthogy – mint mindig – a segítség akkor is elmaradt, kidolgozott egy ideológiát az új helyzethez való alkalmazkodásra. Javasolta az egyezkedést, a közeledést, a megértést a más nép, akár a törökök, tatárok vagy szaracénok szokásait illetően, úgy, amint azt Pál apostol is tanította: „omnia omnibus ut omnes Christo lucrifaceret.”²⁹ Az idézet és környezete is az *Adagiából* való, ahol Erasmus arról beszél, hogy végveszélyben, saját vagy embertársaink érdekében, mint a „polip”, alkalmazkodni kell a környezethez.³⁰ Az erasmusi „se et suos” helyén Brodaricsnál a „salus patriae” áll. A „lucriferet” továbbmutat Erasmusnak a *Paraclesis*ben, illetve az *Ecclesiastes*ben kifejtett töröktérítő nagy koncepciója felé.³¹ Amely szerint egy krisztianizált török birodalom nem fogja Európát fegyverrel leigázni. Ezzel az ideológiával, pontosabban annak egyik felével az ország politikáját irányító értelmiség egy kis része is egyetértett. A velencei államformát és politikát mintának tekintő, korábban itáliai egyetemeket látogatott nemesség köréből adódtak ideig-óráig hívei, akik a Velencével szövetséges töröktől inkább remélték az ország integritását, mint a Béctől való függéstől. Nem került sor viszont a két kultúra közeledésére, még a 150 éves török uralom alatt sem. Még maguk a hódítók sem tettek arra kísérletet, hogy az elfoglalt területeken, ahonnan a földesurak, az értelmiség és a városok tőkés polgárai is elmenekültek, az iszlám hitet, az életmódot vagy a társadalmi berendezkedést az ottmaradt magyar lakosságra rákényszerítsék. Európa és a Kelet kultúrájának ilyen összeolvadása, amely a Balkánon egyáltalán nem az Erasmustól remélt eredményt hozta magával, a Duna vonalánál megtört.

Az itthon maradó következő literátornemzedék valósította meg az Evangélium közkinccsé tevésének, a Biblia anyanyelven való elterjesztésének erasmusi programját. Voltak

ugyan kézirat fordítások már korábban is, de a 30-as évektől ezekkel kapcsolatban fölmerült a kétely, hogy vajon hű tolmácsolói-e az eredetinek.

Az első magyar nyelven nyomtatott bibliai könyv Pál apostol leveleinek fordítása (Krakkó, 1533).³² Nőolvasók, egy várúrnő kérésére és támogatásával készült, amint az Erasmusnál a *Paraclesis*-ben olvasható: „optarem ut omnes mulierculae legant Evangelium, legant Paulinas epistolas.”³³ Az ajánlásban Komjáti Benedek elmondja, hogy úrnője egy régi kézirat fordítás revíziójával bízta meg. A fordító ezt úgy oldotta meg, hogy az erasmusi *Paraphrases*-ből vett értelmezéseket „parenthesisbe” téve, szinonimaként a szövegbe illesztette. Mintha csak a középkori iskolai gyakorlatból ismert, alá-, föl- és melléírt értelmezések csúsztak volna a szövegbe. Komjáti Benedek módszerében a magyar filológia születésének pillanata rögzítődik.

Négy évvel később Pesti Gábor a négy Evangéliumot fordította magyarra (Bécs, 1536).³⁴ Ajánlása a „lector Pannonius Christianushoz” szól, tehát nem volt mecénása. Erasmus *Paraclesis*-ére hivatkozva idézi, hogy az Evangéliumnak el kell jutnia minden néphez, minden társadalmi osztályhoz. A fordító a bécsi erasmista Brassicanus-körhöz tartozott, két év alatt három, magyar filológiai szempontból is jelentős művet publikált. Egy magyar értelmezésekkel is ellátott *Vocabularium*-ot, amellyel az „afflicta patria” és a „proprii penates” javát kereste. (Erasmusnál: „publica utilitas” és „sua gloria”).³⁵ Aiszóposz fordításáról is azt mondja, hogy azzal hazájának használ.³⁶ A parabolák erkölcsjavító hatását magyarázva, Erasmusra hivatkozik: „Nec enim magni refert quo tramite curras, modo ad Christum properes.” Újtestamentumával együtt életműve, két évbe szorítva emlékeztet az erasmusi hármas programra.

Fönnmaradt tőle egy szubjektív vallomás is, élete egy válságos időszakából, 1538-ból. Bécsi tanulmányai után, amelyeket egy kanonoki javadalom tett lehetővé, döntenie kellett, de nem érezvén hivatást, nem akart pappá lenni. Anyját e döntés elkeserítette, mert ő még úgy gondolta, hogy a sok tanulás, melyért ő is sokat áldozott, egyetlen célja a papság lehet. A lelkiismeretfurdalás és az átmeneti létbizonytalanság miatt Pesti Gáboron úrrá lett a szomorúság. A végső elkeseredéstől Krisztus mindennél édesebb, vigasztaló szava mentette meg.³⁷

Idézett levélrészletében rögzítve van két korszak, két generáció szemléletének ütközése, az új mentalitású értelmiségi generáció etikai motivációjú döntése egzisztenciális kérdésben. Majd ennek következménye, a társadalmi státus hiánya, a sehová nem tartozás, a magára maradottság érzése. Az Evangéliumban magát mindenki vel személyesen közlő Krisztus szólt hozzá, az, akinek személyétől idegen a „melancholia”, aki maga a „vita suavissima”, vigasztalta meg.³⁸ Gondolatról gondolatra Erasmust tükrözik e sorok, úgy, ahogyan azt a *Philosophia Christiben* tanította. Pesti Gábor mind irodalmi munkálkodásában, mind életszemléletében Erasmus egyik leghívebb magyarországi követője volt.

A teljes Újtestamentum magyar nyelven Sylvester János műve. 1541-ben, az erre a célra létesített magyarországi nyomdában, Sárvár-Újszigeten jelent meg.³⁹ A fordító az erasmista Leonhard Cox tanítványa volt Krakkóban.⁴⁰ Majd, már az új idők hívásának engedve, Wittenbergben tanult Melanchthonnál, akit „Praceptorának” nevez. Megmaradt azonban erasmistának a katolikus egyházon belül. Kezében a *Paraphrassesszal* („quas et nos secuti sumus”), ő az első Magyarországon, aki visszamegy a forrásokhoz, Erasmust mintázva ezzel is. A héber és a görög nyelv alapos ismeretével nyúlt a szövegekhez. Mint képzett filológus a szent nyelvek rendszerének segítségével fölismerte a magyar nyelv törvényszerűségeit. Így született *Grammatica Hungarolatináját* (1539) ő is csak προπαιδευτικονnak tekintette az Újtestamentum-fordításhoz.

Egzisztenciális problémái neki is voltak. Nehezen tudott beilleszkedni egy főúri udvar hierarchijába, méltatlannak tartotta magához egy udvari iskola vezetését. Végre, az 1543–1544-es tanévtől, az erasmista Nausea püspök korszakában a héber, majd a görög nyelv

professzora lett a bécsi egyetemen.⁴¹ Személyes hitvallásának tekinthetők magyar és latin versei. A magyar nyelvű vers az Újszövetség-fordítás élén a teljes erasmusi tanítás rövid foglalata. Latin versei, a *Querela fidei* és a *Querela Domini Jesu Christi resurgentis* Erasmusnak sokakat, így Zwinglit is olyan mélyen megrendítő *Expostulatio*jával egy indíttatású.

A második erasmusi nemzedék filológiai teljesítménye igen széles társadalmi bázisra támaszkodik. Ha a 30-as évek elején, még Erasmus életében, már a magyar nemesi udvar nőolvasói (nyilván sok ilyen volt) szövegű fordítást igényeltek, akkor az föltételezi, hogy valamilyen formában, lefordítva vagy magyarázva ismerték Erasmus nemcsak bibliakritikai, hanem más műveit is. És volt már egy olyan literátor réteg is, amelyet tanulmányai képessé tettek erre a feladatra. Tudjuk, hogy a kassai városi iskolában 1521–1525 között a *Copia duplici verborum* alapján tanítottak.⁴² Az ilyen típusú iskolákból mentek tovább a krakkói és bécsi egyetemre azok, akik a Christiana Respublica adósának érezték magukat mindaddig, amíg a legjobb tudásukkal kimunkált magyar Bibliát közre nem adták.

Ismeretes, hogy a tridenti zsinat a század közepén végre meghozta az Erasmustól és követőitől várt belső reformokat. Ugyanakkor indexre kerültek Erasmus művei. Az évtizedekig húzódó zsinat tárgyalási anyagában hol mint a Vulgatától eltérő Biblia kiadójával, hol mint az egyházzal szembenálló teológussal foglalkoztak vele. Volt idő arra, hogy az Erasmus-hívők és szimpatizánsok döntsenek arról, melyik oldalra álljanak.

A magyar erasmisták közül Oláh Miklós személye kívánczik ide. Őt eddig minden tanulmány az elsők közé sorolta, ha a Rotterdami magyar kapcsolatait tárgyalták. Vitathatatlan, hogy mint Mária királynő titkára Németalföldön (1530–1542) igen soká ügködött a „princeps literatorum” érdekében azért, hogy az Erasmust sértő műveket a cenzúra ne engedje megjelenni, hogy a fáradt tudós szülőhazájába visszatérjen.

Henckel és Brassicanus útján kereste a levelezőkapcsolatot Erasmusszal; személyesen sohasem találkoztak.⁴³ Kezdeményezése a humanista törleszkedés benyomását kelti. Mintha ez is szívósan munkált karrierjéhez szolgált volna díszül. Ő azután fáradhatatlan volt az aula ranglépcsőjén való törtetésben, másokat viszont éppen Erasmus szellemében igyekezett onnan távol tartani. Jól ismerte Erasmus műveit. Azokból tizenkettő mint könyvtárának darabja a legutóbbi időkig megvolt. Közötte a *De duplici copia verborum* (Bázel, 1526) Erasmus sajátkezű dedikációjával. A *Colloquiorum opuscula* (Bázel, 1529) kézikönyve volt, ennek üres lapjaira naplószerű följegyzéseket is írt. Az *Enchiridion* 1525-ös strassburgi kiadása is megvolt könyvtárában, de az olvasmányélmény formáló hatására, a keresztény embert a társai között elhelyező „philosophia Christi” nyomára nála nem bukkanunk.⁴⁴ Céltudatos volt a saját pályája kimunkálásában is, és az egyházpolitikában is. Talán mindig kicsit túlságosan is szélirányban igazodott. A rekatolizáció érdekében, túltéve magát a zsinat határozatán, az országnak engedélyezett „sub utraque specie” concessiót nem engedte kihirdetni. Személyesen rendelte el a polgároknál lévő heretikus könyvek elkobzását. Ezzel ugyancsak messze került a leveleivel körülrajongott mester tanításától.

A zsinat mint vízvázasztó másokat éppen Erasmus melletti színvállásra készítetett. Közülük a legfigyelemreméltóbb Dudith András személye. Boroszlóból indult, Henckel és Thurzó környezetéből, a legteljesebb erasmizmust hozta magával. Több évtizedre terjedő külföldi tanulmányútján, valamint Reginaldus Polus kardinális kíséretében megfordult Európa minden valamire való tudományos és irodalmi körében, valamint a királyi udvarokban. Kiváló képességei, kitűnő fölkészültsége, amelyhez még igen megnyerő külső is járult, az egyházi diplomácia legmagasabb posztját ígérték számára. Mint hivatalos küldött, 29 évesen a zsinat harmadik szakaszának munkájába kapcsolódott bele. Retorikai teljesítményű beszédei a belső reformokat sürgették a wittenbergi reformáció ellenében. Ez egybehangzott megbízói utasításával. Szereplése mégis visszatetszést keltett, annyira, hogy vissza kellett őt rendelni.⁴⁵

Ennek okára csak a legújabbán előkerült adatok vetnek fényt. Nyíltan lépett ugyanis a színre Erasmus műveinek védelmében. Nem küzdött egyedül, fegyvertársa volt például a prágai Anton Brus érsek is. De Dudith publicisztikai tevékenységet is folytatott a zsinat alatt; művét, amelyet Erasmus érdekében írt, körözték a résztvevők között.⁴⁶ Ellenfelei véleményét Hosius érsek fogalmazta meg: ha így folytatja, *ἐπίσκοπος*ból hamarosan *ἀπόσκοπος* lesz.⁴⁷ A zsinatot végérvényesen el kellett hagynia. Itthon ugyan egyik püspökséget a másik után kapta, de az ezen gesztus mögött álló Miksa király és Oláh érsek között feszülő konfesszionális ellentéteknek nem kívánt ütközője lenni. Ezért szakított az egyházi pályával, és előbb Krakkóban, majd Boroszlóban letelepedve figyelte a ratio új útkeresését. Levelezése behálózta Európát, mint egykor mesteréé, csak éppen fordított irányban, keletről nyugat felé. Vitás kérdésekben ő sem foglalt állást, hagyta is magát meggyőzni, csak az erasmusi „charitas” és „Christiana mansuetudo” ne hiányozzék a vita során. A teológiai kérdések, úgy látszik, inkább intellektusát foglalkoztatták. Hitbéli dolgokban megmaradt az okoskodástól ment, közvetlenül Krisztustól vett tanításnál. Dudithcsal zárul a teljes Erasmust átfogni tudó magyar erasmisták tábora.

Már az első erasmisták tárgyalásakor találkoztunk Magyarországon a wittenbergi reformáció jelentkezésével. Térhódításának útja a kereskedelmi csomópontokon fekvő városok polgáraitól vezetett az ország belseje felé. Párhuzamos vágányon haladt az erasmizmussal, és akkor még nem nagyon veszélyeztette azt. Követői a polgárság más rétegéből adódtak, az erasmista elit pedig idegenkedett Luther radikalizmusától. Csak a század 30-as éveitől fordult az intellektuális érdeklődés a reformátori eszmék forrása felé. A bibliafordító Sylvester személyében éppen ennek a változásnak lehettünk megfigyelői. Felsőbb tanulmányait Krakkóban az erasmista Leonhard Coxnál kezdte, majd Wittenbergben folytatta, ahol Melanchthont vallotta praeceptorának. A század végére, minden más egyetem látogatottságát meghaladva, a wittenbergi magyar diákok száma megközelítette az ezret.

A század második felére már ennek következményei is láthatók: csaknem az egész országot meghódította a reformáció lutheri-melanchthoni változata. Különösen Melanchthon hatása volt nagy, akihez a magyar diákok tanbelileg is, érzelmileg is kötődtek. Évtizedekig csak olyan ideológia terjedt Magyarországon, amely a wittenbergi szűrőn keresztül jutott ide. Ebből következően a század derekán a magyar értelmiség Erasmushoz való viszonya a wittenbergi állásponthez igazodott.

Ismeretes viszont, hogy Wittenberg és Erasmus viszonya az évtizedek folyamán módosult. Elsősorban Lutheré módosult, méghozzá a teljes elhallgattatás irányába. Luther halála után megkezdődött Erasmus rehabilitációja. Ennek látványos megnyilvánulása volt az 1557-ben, egy doktori promotio alkalmával elhangzott beszéd, amelyben Melanchthon Erasmus iránti sohasem szűnő rokonszenvének végre nyilvánosan is hangot adott. Példaképpül állította az ifjúság elé következetes harcát az egyház megújulásáért. Figyelmükbe ajánlotta különösen az Euripidész-fordítások tanulmányozását, a „dulcis Proverbiorum interpretatio”-t és az Újtestamentumhoz fűzött magyarázatokat. Egy évvel később, 1558-ban az ifjabb Cranach nordhauseni epitaphiumán Erasmust már a reformátorok között találjuk.⁴⁸ Mintegy 30 magyarországi diák tartózkodott 1560-ban Wittenbergben, akik közül többen hallhatták az evilági szenvedésektől szabadulni vágyó Melanchthon Erasmustól kölcsönzött szavait: „Domine, fac finem.”

Ezek alapján várható, hogy a Wittenbergből hazatérő magyarországi értelmiségiek Erasmus személye iránt mélységes rokonszenvet hoztak magukkal, de az életműből csak annyit, amennyit ott kaptak útravalóul. Valóban ez a helyzet. Az erasmusi-melanchthoni ösztönzésre hivatkozva Euripidész több drámáját is lefordították latinra. A század második feléből fennmaradt magyarországi könyvtárjegyzékekben mindenütt megtaláljuk az *Adagiát* és az Újtestamentumot az erasmusi magyarázatokkal. Már igen ritka a *Moriae encomium*, sőt az *Enchiridion* is! Ezeket is külföldről hozathatták, mert egy kassai könyvkereskedő 1583-as

leltárában, amely több, mint 600 címet tartalmaz, már csak a *Civilitas morum* és a *Colloquia* szerepel.⁴⁹ Az erasmusi tankönyveket 1541-től már magyarországi nyomdák is terjesztették. De, jóllehet ezek hasznosságát nem akarjuk vitatni, ki merné állítani, hogy belőlük valaki is képet alkothat a teljes Erasmusról?

Újra hivatkozott tekintély lett ugyan Erasmus a század második felében nálunk is gyökeret vert antitrinitáriusok körében. De a néhány kiragadott idézet olvasottságát nem növelte. Annyira nem, hogy az antitrinitarizmussal élethalálharcot vívó, akkor már svájci orientációjú reformátoraink se vesztegették az időt cáfolatával. Rábízták azt a kontroverzteológus jezsuita Antonio Possevinóra.⁵⁰

A lutheri reformáció és az antitrinitarizmus mellett Magyarországon a svájci reformáció, előbb Zürich, majd Genf volt nagy hatással. Ez utóbbi különösen Melanchthon halála után. Zwingli becsülte Erasmust.⁵¹ Kálvin, bár humanista műveltségük közös alapokon nyugodott, egészében mégsem azonosult Erasmus eszmevilágával.⁵²

Egy olyan korban, amikor a teológia küzdőterére ismét a végletekig csiszolt ráció lépett, amikor a máglya meggyújtását mindegyik fél a Bibliából argumentálta, egy olyan kor számára a Hegyi beszéd egyszerű tanítását, a „Christi mansuetudót” hirdető Erasmusnak nem volt többlet mondanivalója.

Külföldön járó diákjaink természetesen ellátogattak Rotterdami szobrához, családi arcképgyűjteményekben megcsodálták képmását, és kegyelettel mutogatták idehaza az ajándékba kapott, néhány soros kezevonását. Erasmus a század végére nálunk is, mint egész Európában, a Pantheonban kapott helyet.

Jegyzetek

¹ Ábel Jenő, *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság*, Bp., 1880.

² T. Thienemann, *Érasme en Hongrie*, Revue des Études Hongroises et Finnoougriennes, 5(1927), 83–114.

³ Trencsényi-Waldapfel Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., 1941.

⁴ R. Gerézdi, *Érasme et la Hongrie*, in *Littérature hongroise–Littérature européenne*, Bp., 1964, 129–154; Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., 1968.

⁵ Desiderius Erasmus, *Opera omnia*, ed. J. Le Clerc, I–IX, Lugduni Batavorum, 1703–1706, repr. anast. Hildesheim, 1961 (a továbbiakban a consensus philologorum szerint rövidítve LB), II, 405 A–B.

⁶ L.-E. Halkin, *Érasme en Italie*, in *Colloquia Erasmi Turonensis*, I, Paris, 1972, 42.

⁷ Gerézdi, *Janus Pannoniustól... i. m.*, 228–234.

⁸ „Sunt nonnulli quibus parum placet, quicquid nostrum vel saeculum vel solum protulerit, a quibus ego longe dissentio. Quippe qui Ianum et Erasmum tametsi Germanos et recentis, non contemptius ac Politianum ac Hermolaum, imo quam Maronem Tulliumve lego.” Janus Pannonius, *Sylva panegyrica*, Basileae, 1518, 4.

⁹ „Porro novum non est apud Hungaros esse praeclara ingenia, quando Ianus ille Pannonius tantum laudis meruit in carmine ut Italia ultro illi herbam porrigat.” Desiderius Erasmus Roterodamus, *Opus epistolarium*, ed. P. S. Allen, I–XII, Oxford, 1906–1965 (a továbbiakban: Allen, vagy a levelek száma szerint (Nr.), vagy kötet és oldalszám szerint), III, 536.

¹⁰ L. Annaeus Seneca, *Naturalium quaestionum libri VII*, Venetiis, 1522 (recte 1523); R. Weiss, *Matthaeus Fortunatus*, EphK, 12(1888), 346–362.

¹¹ Caelius Calcagninus, *Opera aliquot*, Basileae, 1544; G. Huszti, *Celio Calcagnini in Ungheria*, Corvina 2(1922), 57–71, 3(1923), 60–69.

¹² K. Schottenloher, *Jakob Ziegler aus Landau an der Isar*, Münster/W, 1910.

¹³ J. Zieglerus, *In C. Plinii de naturali historia librum secundum commentarius*, Basileae, 1531; F. Massarius, *In nonum Plinii de naturali historia librum castigationes et annotationes*, Basileae, 1537.

¹⁴ Allen, III, 26–27.

¹⁵ Schottenloher, *i. m.*, 57–59, 381.

¹⁶ Allen, V, 517, 529; VIII, 28.

¹⁷ Allen, IV, 331–332.

¹⁸ Levelezésüket, Piso említéseit 1509 és 1526 között lásd Allen, Nr. 216, 1297, 1662, 1754; IV, 499; III, 343–344, 536; VII, 273.

¹⁹ Allen, Nr. 1297.

²⁰ Allen, Nr. 216.

²¹ Allen, Nr. I, 569.

²² Allen, VII, 30, 72, 269.

²³ Levelezésüket, említéseiket 1525 és 1536 között lásd Allen, Nr. 1602, 1660, 1698, 1810, 1825, 1916, 2176, 3137; I, 46; V, 575; VI, 60; VII, 65, 275, 332, 338, 418, 451, 455; VIII, 188; E. Schultheiss, *Johannes Antoninus Cassoviensis*, Gesnerus, 17(1960), 117–122; D. Skoviera, *Johannes Antoninus Cassoviensis*, Zbornik Filozofickej Fakulty University Komenskeho: Graecolatina et Orientalia, 13–14(1981–1982), 55–71.

²⁴ Levelezésüket, kapcsolataikat 1526–1533 között lásd Allen, Nr. 1672, 2011, 2110, 2230, 2309, 2392, 2783; VI, 250; VII, 4, 30, 72, 269; VIII, 55, 427; X, 152; G. Bauch, *Johann Henkel, der Hofprediger der Königin Maria von Ungarn*, Ungarische Revue, 4(1884), 599–627.

²⁵ „Omnes intelligunt concilio esse opus et multarum rerum restauratione.” Buda, 1533. augusztus 1. *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, kiad. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János, II, Bp., 1904, 272–274.

²⁶ „sed nihil a nobis adduci potest tam firmum et solidum, cui evangelio et divi Pauli scriptis non occurrant.” Buda, 1533. december 10. *Egyháztörténeti emlékek, i. m.*, 301–302.

²⁷ 1529-es levelezésükről lásd Allen, Nr. 2178; VIII, 192.

²⁸ 1526. október 4. TTár, új folyam, 9(1908), 263.

²⁹ 1533. május 18. „Ego, qui Deo teste et consciencia mea nihil aliud quero per omnes labores et erumnas quas sustineo et a morte divi Ludovici regis constantissime sum perpressus nisi salutem patriae, longe aliter sentio, et aliud consilium darem Dominationi Vestre et suaderem, ut tempori inseviret, quod semper sapientis est habitum. Et sicut divus Paulus, vas electionis, doctor gentium, tuba evangelii factus est, quod ipse se testatur: Omnia omnibus ut omnes Christo lucrificeret. Ita et Dominatio Vestra tantus patrie et Christianitatis amator non dedignaretur, nec erubesceret non solum cum Thureis, sed eciam cum Thartaris, Saracenis et quocumque genere infidelium conversari, eundem cibum, eundem potum capere.” *Uo.*, 327, vö. 323–324.

³⁰ LB, II, 63C–E.

³¹ LB, V, 140C, 357E–358B, 814B–815B.

³² *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae*, Cracoviae, 1533.

³³ LB, V, 140 C.

³⁴ *Nouum Testamentum seu quattuor euangeliorum volumina lingua Hungarica donata*, Gabriele Pannonio Pesthino interprete, [Viennae Pannoniae], 1536.

³⁵ *Nomenclatura sex linguarum, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae*, Per Gabrielem Pannonium Pesthinum, Viennae Pannoniae, 1538.

³⁶ Aesopi Phrygis *Fabulae* Gabriele Pannonio interprete, [Viennae Pannoniae, 1536].

³⁷ „hoc solum eos male habet, quod diu celatam voluntatem meam ipsis aperui, me sacerdocium assumere scilicet nolle, et presertim genitricem meam, que putat se illam educacionis operam, quam a primis cunabulis in me nutriendo, docendo, litterisque

instituendo impendisset factam frustra atque adeo inaniter impensam, nullam enim ipsa putet erudicionem, quam non sequeretur sacerdocium. Ego autem tum quod illis ingratus sum in hac parte, tum quod nullum certum habeo statum, vitam vivo melancholicam, que mihi iampridem conversa fuisset in amaritudinem nisi sacrosancta Christi mei verba dulciora super mel et flavum me consolarentur.” Buda, 1538, Penthecoste, ItK, 3(1893), 336.

³⁸ LB, I, 888D, 921E.

³⁹ *Uy Testamentum magar nelwenn*, Uyszighet, 1541.

⁴⁰ H. Zins, *Leonhard Coxe i erazmianske skola w Polsce i Anglii*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 17(1972), 27–62.

⁴¹ Balázs János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958; Uő, *Johann Sylvester und der Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, in *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, Hrsg. v. J. Irmscher, II, Berlin, 1962, 19–37.

⁴² Allen, VII, 5.

⁴³ Oláh és Erasmus levelezését 1530 és 1534 között lásd Allen, Nr. 2339, 2345, 2390, 2391, 2393, 2396, 2399, 2409, 2463, 2582, 2607, 2613, 2646, 2693, 2707, 2741, 2759, 2762, 2785, 2792, 2813, 2878, 2848, 2860, 2877, 2898, 2909, 2915, 2922, 2948.

⁴⁴ Nagy szükség volna egy alapos Oláh-életrajzra. A. Vizkelety, *Libri epistolaeque... Dokumente einer Humanistenfreundschaft*, *Bibliothek und Wissenschaft*, 4(1967), 225–239.

⁴⁵ P. Costil, *André Dudith humanist hongrois: 1530–1589*, Paris, 1935; L. Szczucki, *Miedzy ortodoksja a nikodemizme: Andrzej Dudycz na soborze trydenckim*, *Odrodzenie e Reformacja w Polsce*, 29(1984), 49–90.

⁴⁶ „Duditius [...] respondit mihi se [...] nunc etiam de Erasmi libris cum monachis decertare, qui eum et eius scripta peius angue oderunt. Conqueritur et se haereseos a fratribus accusari, quia defensionem pro Erasmo scripserit.” Georgius Purkircher Joachim Camerariusnak, Padova, 1563. február 18., in G. Purkircher, *Opera omnia*, Ed. M. Okál, Bp., 1988; vö. F. H. Reusch, *Der Index der verbotenen Bücher*, I, Bonn, 1883, 320–321.

⁴⁷ Costil, *i. m.*, 110.

⁴⁸ H. Scheible, *Melanchthon zwischen Luther und Erasmus*, in *Renaissance-Reformation: Gegensätze und Gemeinsamkeiten*, Hrsg. A. Buck, Wiesbaden, 1984, 155–180.

⁴⁹ Varga András, *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, Bp.–Szeged, 1986, passim. Sokat és szívesen hivatkozott „erazmistának” tartották korábban Pelei Tamás gyulafehérvári kanonokot, aki Budán vásárolt 1515-ben egy velencei 1508-as *Adagia*-példányt. A morgolódásokkal, fraternizáló hangon teliglösszázott példány ugyan igen érdekes kortörténeti dokumentum, de tulajdonosa e bejegyzések tanúsága szerint igen távol állt Erasmus alapvető nézeteitől. A példányt lásd Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bg 0941/319, vö. Kelényi B. Ottó, *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához*, *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, 9(1931), 43–193.

⁵⁰ Gerézdi Rabán, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok*, in Uő, *Janus Pannoniustól... i. m.*, 355–371.

⁵¹ H. Meylan, *Zwingli et Érasme, de l’humanisme à la Réformation*, in *Colloquia Erasmiana...*, *i. m.*, II, 849–858.

⁵² C. Augustijn, *Calvin und der Humanismus*, előadás a Kálvin-kutatók debreceni konferenciáján, 1986. augusztusában

Bakócz Tamás *Breviarium*ának kéziratos versei

Ráth György gyűjteményével jutott az Akadémia Könyvtárába e század elején hagyatékának az a része is, amely lefejtett könyvtáblákat, könyvekből származó töredékeket tartalmazott. Ennek az anyagnak az átvizsgálása során az íráskép hasonlatos volta és egyéb külső ismertetőjegyek alapján három korábban összetartozó levelet lehetett elkülöníteni. Kettő közülük valaha egy fólió alakú kötet első és hátsó táblájának belső oldalát képezte, ezt mutatják a ragasztós, be nem írt felületek. A harmadik levél pedig a hátsó kötéstábla előtt helyezkedett el, úgynevezett előzéklap volt. A szélek rongálódása és a szújaratok egyértelműen bizonyítják ez utóbbi lapnak a hátsó táblával való régebbi szoros helyzetét.¹ Mindhárom lapon latin nyelvű feljegyzések vannak, amelyek több személytől származnak. Két levélen verseket találunk hely- és időmegjelöléssel, sőt az egyik bejegyző nevét is ránk hagyta. A következőkben elsősorban ezekkel a verskéziratokkal foglalkozunk.

Az egykori kötéstáblát megelőző lap rectójának közepén „fr. Urbanus Keuesdinus Strigonij 1. 5. VIII.” olvasható, fölötte pedig a következő vers:

„Ad modum dies est letitie
Infans iesus nascitur conterens merores
Dissoluens mestitias / et vitia purgans
Cum lauit gaudia addidit letitiam /
Spem uenie ferens / Hostis iam demergitur.
Et cristus excolitur infinita laude.
Ponitur presepio / pannis inuolutus
Eiulat puerulus / ingemiscit parens
Celo canunt angeli / pastores refocillant.
Nati regis fama / ad Betlehem dirigunt
Natum regem cernere / cum regina poli.”

Nézzük először a bejegyző személyét. A fráter megjelölés Urbanus Keuesdinus neve előtt szerzetes pap voltára utal. Mint koldulórendi barátot, Esztergomban a XVI. század elején csak a domonkos vagy a ferences rend tagjai között kereshetjük. A domonkos rend emléktárában ilyen név nem fordul elő. Fráter Urbanus Keuesdinus, azaz Kövesdi Orbán így feltehetően azzal a salvatorianus ferencessel lehet azonos, akit az egykorú Minorita Krónika egyetlen alkalommal – 1526-ban – említ „frater Urbanus de Kövesd sacerdos” néven.²

Verséhez ő maga adja kezünkbe a kulcsot, amikor a „Dies est letitie” dallamára utal. Ez a karácsonyi cantio nem tartozik a katolikus egyház klasszikus himnuszskincséhez. Legkorábbi előfordulásai azt mutatják, hogy születését nem tehetjük a XIV. századnál korábbra. A következő századokban viszont már igen sok lejegyzését ismerjük; különösen német és cseh területről származó kódexek őrizték meg. Ugyanazon kéziratban sokszor a latin szöveg mellett megtaláljuk a német fordítást, vagy éppen „Mischgedicht”-ként – egy sor németül, a következő latinul stb. – fordul elő.³ Versformáját a trochaikus lejtésű tizenhármassal, az úgynevezett vágáns ritmus sorelemeinek kombinációja alkotja (7,6 7,6 7,7,6 7,7,6). Az ének szövegének és még inkább dallamának a XV. századtól napjainkig nyomon kísérhető magyarországi életével Dobszay László foglalkozott. Az első magyarországi lejegyzett emléke, a Mátyás király korabeli Thuz Antifonale már egy- és háromszólamú változatát tartalmazza. A cantio magyar átköltését az 1506-ban másolt Winkler-kódex őrizte meg. A XVI. században már elterjedt és népszerű népének volt. Az 1566-os váradi, az 1569-es debreceni és az 1574-es Huszár Gál-féle protestáns énekeskönyvekben megtalálható a

szövege és a dallamára való utalás is. Telegdi Miklós esztergomi érseki vikárius prédikáció előtt vagy után való énekül ajánlja 1577-ben, ami azt mutatja, hogy a katolikus egyház régi és jóváhagyott énekkincséhez tartozott. A teljes középkori dallamot még napjainkban is megtalálta Dobszay mint katolikus népéneket Heves megyében.⁴

Az éneknek ebben a hosszú életében egy állomás Kövesdi Orbán verse. A karácsonyi történetet mondja el jóval egyszerűbben, mint mintája. Sorai a karácsonyi ünnepkör biblikus-liturgikus szöveghagyományának elemeiből tevődnek össze. A zsolozsmázásból jól ismert képek, sorok mintegy vezérszólamhoz igazodtak és rendeződtek az ugyancsak sokat énekelt cantio dallamához. Ahogy a karácsonyi történet, a betlehemi istálló csodájának elmesélését a szárnyasoltárok mesterei fáradhatatlan aprólékossággal munkálták, úgy fogalmazták újra meg újra színezve az ismert história részleteit a költők. Az ájtatos szemlélő a képsorokat végigelmélkedte és talán -énekelte is. A Winkler-kódexbeli *Szép ének*nek a részletekben való elmerülése, a történetnek mintegy elhúzása talán erre vezethető vissza. A középkori béklyóból, a bűnben fogant test megvetésének kényszeréből felszabadult öröm veszi körül ezt a földre húzott isteni világot a művészet minden ágában. Szerényke hang ebben a nagy együttesben ez az Esztergomban keletkezett énekvers is.

Már említettük Kövesdi Orbán strófaszerkezetét, a trochaikus lejtésű tizenhármassal kombinált formáját. Egyes sorai verstani kézikönyveinkben a középkori kedvelt vágáns ritmus példajaként szerepelnek. De a gyakran alkalmazott sorok ilyenfajta strófává rendezésével már ritkán találkozunk. Egyetlen alkalommal találjuk meg a *Carmina Burana*-ban, a tavasz születését ünneplő „Letabundus rediit avium concentus” kezdetű versben.⁵ Ott a viasszal szőtt tél fölött diadalmasan születő tavaszt a földanya virágba borult ölében körülzengi a természet kórusa. Ebbe az ünneplésbe kapcsolódik bele az ember fölszabadult örömujjongása is. A „megkeresztelt” cantio szövegén – úgy érzem – valósággal átüt az eredeti vers. Amikor Michael de Hungaria nálunk is nagyon népszerű prédikációs kézikönyvében a karácsonyi ünnepekre a „Dies est letitie”-t ajánlja, nyomatékosan hozzáfűzi – csak itt –, hogy „hilariter” kell azt énekelni. Kövesdi Orbán fülében persze már a karácsonyi ének dallama zümögött, erre utal címében is, de ugyan ki merné állítani, hogy nem ismerhette a tavaszidőt is. Ennek az elsüllyedt irodalomnak hazai ismeretéről a Magyi-kódexbe firkált versek tanúskodnak, a legújabbban meg éppen egy esztergomi eredetű kötetből, Bakócz Tamás környezetéből kerültek elő hasonló bejegyzések.⁶

Nem sokat tudtunk eddig a ferences rend Mohács előtti zenei kultúrájáról. Tartományi gyűlésük szabályozta 1499-ben az egyházi éneklés módját: „quia vero cantus ecclesiasticus divinae laudis est sacrificium non solum eorum qui psallunt, sed etiam auditorum aedificatio esse debet.” E kettős lelki épülés céljából ugyanakkor elrendelték, hogy több kolostorban, így az esztergomiban is mindennap kell énekes misét mondani. További adalékot rejtegetett a rend mostanában átvizsgált formuláskönyve, amely orgonaművet tartalmaz, még hozzá didaktikus céllal.⁷ Nyilvánvaló, hogy mindez az egyházi népéneklés fellendüléséhez vezetett, és a fejlődésbe beilleszthető Kövesdi Orbán énekverse is.

Külön érdekessége az esztergomi cantiónak, hogy szinte egy időben keletkezett a magyar parafrázissal. A Winkler-kódex 1506-os évszáma ugyanis csak a kötet első felének másolására vonatkozik. A végére bejegyzett *Szép ének*, a „Dies est letitie” magyar változata, valamint a szerzetes élet szabályainak ugyancsak ilyen mértékre szedése lehet későbbi beírás is, azaz közelíthet Kövesdi Orbán 1508-as évszámához. Mohács előtti költészetünkben ez a strófa csak az említett versekben, valamint az ezekkel eredetileg nyilván összefüggő Példák Könyvebeli „Istenes élet regulái”-ban (1510) fordul elő. Egy időben született nálunk a „Dies est letitie” latin és magyar átköltése; természetesen nem bizonyítható, hogy mind a kettő Kövesdi Orbán műve. Emlékezzünk itt a már említett német „Mischgedicht”-re vagy a hozzánk közelebb álló *Szent László-ének* keletkezésének legújabb teóriájára.⁸ A legközelebbi analógia persze Csanádi Albert pálos szerzetes, aki ugyanekkor verselt mindkét nyelven.

Nyilvánvalóan a köznépnek és a női szerzeteseknek készült a magyar változat, a férfikolostorok számára pedig a latin. Az 1507-es ferences tartományi gyűlés ugyanis a „De Latinizando” címszó alatt szigorú büntetés mellett meghagyja a „litteraliter loqui et exponere” szabályát a szerzeteseknek.⁹

A kéziratlapon ezután két idézet következik Gregoriustól, illetve „Iheronymus”-tól, nyilván valamilyen szentenciagyűjteményből. Majd ismét egy vers jön, ezúttal egy epigramma:

„De Sancta Maria Virgine

Desinet et nunquam dive preconia matris
Inclita per cunctos magnificare dies
Sicque sue sancte postquam compleverit annos
Virgineis precibus celica regna petet.”

A szüntelenül imádkozó Mária a mariológiai irodalom kedves témája volt, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is többször időztek a gondolatnál. A közvetlen ihlet forrását itt talán az esztergomi Bakócz-kápolna oltárán éppen akkor elkészült Magnificat Madonna ragyogó fehér domborművében kereshetjük. A négy sor gondolati monotóniáját – a szüntelen imádkozás a tárgya – finoman lazítja az első sor „mater” megnevezésével párhuzamosan a második részben a „virgo” megjelenítés, amely a szublimált színhelyhez alkalmazkodik.

A két verssel egy időben, de legalábbis egyazon metszésű tollal jegyzett be Kövesdi Orbán a hátsó tábla belső oldalára egy pestis-receptet. A gyógyszer egyszerű alapanyagokból áll. A liturgikus gyakorlatban közkézen forgó tömjén és mirha – a háromkirályok ajándékából az arany helyett sáfrány –, ezek voltak a köznép között forgó ferences barátok házipatikájában. A Schola Salernitana is hasonló gyógyszereket javasolt. Az 1508-as verssel való egyidejű bejegyzés mellett az is szól, hogy éppen azokban az években dúlt nálunk is, a környező országokban is az évszázad legnagyobb pestisjárványa. Amikor a régi, egyedül bevált recept szerint „cito, longe, tarde” menekült mindenki, aki csak tehette: a király Budáról Prágába, Paulus Crosnensis Krakkóból Magyarországra. Akinek maradnia kellett, mert a szeretet törvénye úgy kívánta, hogy ne hagyja el a rá bízott nyáját, az osztozott a közös sorsban. A ferences krónika szerint ekkor közel négyszáz szerzetes esett áldozatul a járványnak.¹⁰ Az eddig ismertetett levél felső részén üresen maradt helyre tíz évvel később Kövesdi Orbán egy újabb epigrammát jegyzett le, ugyancsak Esztergomban. A lap bal felső sarka hiányzik, ezért a vers címe és három első sora csonka.

„... de nativitate S. Marie
/- -/- -/- tellus . tua si bona noris
/- -/- nulla és maxima terra fores
/- -/- quis nescit delos tibi cessit et ida
Ista licet vanos iacet et illa deos.

Strigonij 1. 5. 18.”

A vers címe szerint Mária születését ünnepli, azt a napot, amelyet a magyar egyházban Kisasszony nap néven, szeptember 8-án említene. Mária születési helyét illetően a középkori teológia hol Názaret, hol Betlehem mellett döntött. A vers éppen ott hiányos, ahol a város neve említve volt, ezért nem tudjuk, hogy melyik hagyományt követte. Felderíthetjük viszont versének forrásvidékét, és onnan a hiányzó rész is megoldást nyer. Az első sorok félreérthetetlenül utalnak a Bibliának Máténál (2, 6) található szövegére: „Et tu Betlehem,

terra Juda, nequaquam minima és in principibus Juda, ex te enim exiet dux, qui regat populum meum Israel.” Az idézet bekerült a Breviariumba is, az esztergomi *Ordinarius* (1509) az adventi primák antifonájának írta elő. De elhangzott a vízkeresztí játékokban is mindenütt Európában, a győri „Tractus stellae”-ben is megtaláljuk. Ezeken a helyeken mindenütt a születendő Megváltóval büszkélkedik a csöppnyi város. Kövesdi Orbán az öröklött formába új gondolatot öltöztetett. Mária szülőhelye kel versenyre az epigramma két következő sorában az ókori mitológia istenek bölcsőjét ringató tájaival: az Apollo és Diana szülőhelyével dicsekedő Délosszal és a Zeust ringató krétai Ida hegygel. A két utóbbi sorral a költő egészen más irodalmi táj felé nyit kaput. Kortársa, Jacopo Sannazaro nagy eposzában (*De partu Virginis*, II, 251) köszönti így a hazatérő Mária szülőföldjét:

„Bethlemiae turres, et non obscura meorum
Regna patrum, magnique olim salvete penates.
Tuque o terra parens regum, visuraque regem,
Cui sol et gemini famulantur cardinis axes,
Salve iterum. Te vana Jovis cunabula Crete
Horrescet, ponetque suos temeraria fastus,
Moenia te Dircaea trement ipsamque pudebit
Ortygiam geminos Latonae extollere partus.”

Nem kétséges, epigrammánk második részének alapötlete innen származik. A pápai udvar híres költőjének mitológiai utalását Kövesdi kevésbé rafinált formában fejezte ki. Hogy az akkor még csak kéziratban terjedő eposzt felhasználta, az korának irodalmi ízlése szerint erény, mert kitűnő forrásból gyűjtögetett. Egyébként maga Sannazaro is így tett, mert sorait bontogatva nála megcsodált mesterének, Pontanónak gondolataira bukkanunk. Gondolatok és némileg módosított sorok átkölcsönzése megengedett, sőt kívánatos volt arra az elvre alapítva, hogy amint a latin nyelvet nem lehet újítani-bővíteni, ugyanúgy véges a gondolati és formai elemek gyarapíthatósága is. Sannazarót kortársai azért ünnepelték, mert eposzában a klasszikus hagyomány és a kereszténység kitűnő ötvözetet alkot. Kövesdi Orbán epigrammája kicsi méretekben ugyanezt valósítja meg. Mint két pilléren nyugszik verse a biblikus hagyományon és a kortárs humanista művén. De csak az építőelemeket vette át, hogy velük arányosan szerkesztve egészen újat alkosson.

Lapozzuk most vissza gondolatban azt a kötetet, amelynek valaha ezek a lapok részei voltak. Az első kötéstábla belső oldalára illeszkedik harmadik megtalált levelünk. Aki a kötetet egykor felnyitotta, tekintete először erre az oldalra esett. Bejegyzések és vakarások között a lapon a főhelyet itt is egy vers foglalja el. Nyolc disztichonban egy főpap (preses) magasztalását olvashatjuk:

„Salve de numero vatum venerande sacerdos
qui condis calamis carmina casta tuis.
Laudibus inuigilas summe genitricis et orbis
et tribuis magno victima grata ioui.
Nam reficis aras templi truncasque ruinas
Ecclesie donas munera larga tue.
Vestibus exornas sacris venerabile templum
Sic cultu proprii gloria magna soli.
Tempora nam pereunt celeri mox acta volatu
Sic pariter rapidi preteri[e]re utres.
Sola manet virtus magno decorata nitore
Ingenium mores vitaeque labe carens.

Ergo prius pulchros liquent sua sydera celos
Atque ingens uacuum piscibus equor erit
Quam tantum intereat preses mitissime nomen
Quam extinguant laudes horrida fata tuas.
1.5.XV.”

Muraközy Gyula fordításában:

Tisztaszavú verset szerző, mindenfele tisztelt
főpap, a költőrend tagja, köszöntelek én.
Virrasztván fennkölt lelked dícséri teremtnök,
s méltó áldozatod tiszteli nagy Jupitert.
Mert ujjaépítsz te ledőlt templomfalat, oltárt,
s élvezi egyházad bő adományaidat.
Szent miseköntőssel díszítsz tisztelt falu szentélyt,
s így ez a gond a saját fényedet is növeli.
Mert gyorsan feledésbe merül sok tett az idővel,
sok gögtől dagadó ember a semmibe hull.
Ám soha el nem vész a tehetség, büntelen élet,
és az erény, aminek dísze örök ragyogás,
így hát hulljon előbb le a csillag mind a nagy égről,
s roppant tengerből fogyjon előbb ki a hal,
semhogy, legszelidebb vezetőnk, elenyésszen a híred,
s árnyba borítsa a sors végzete érdemeid.

A kézírás gyakorlottabb kézre vall, mint azt Kövesdi Orbán esetében láttuk, de a részletek alaposabb vizsgálata nem zárja ki azt, hogy a bejegyző itt is ő lehetett. A szembeötlő helyen gondos, szép írásra törekedett, ezt a vers természete, elhelyezése is megkívánta. A vers fölött a címet vagy ajánlást durván kivakarták. A rendelkezésre álló technikai segítséget igénybe véve is csak a következőket lehet kiolvasni: „Venerabili Domino [...] Ecclesiae Cathedrali [...] Thyrnavius Monachus [...]”, majd ismét „Monachus”. Mintha az eredeti bejegyző is törölt volna, hogy szövegét újrafogalmazza.

A Thyrnavius Monachus névről humanista költőnk, az irodalomtörténetben Nagyszombati Márton néven ismert bencés apát neve jut eszünkbe. Egyetlen fennmaradt műve, a nagy terjedelmű verses exhortáció 1523-ban jelent meg.¹¹

A kötet, amelyből kéziratos lapjaink származnak, Kövesdi Orbán bejegyzései szerint 1508 és 1518 között Esztergomban volt. A kötéstábla belső oldalára, a legfeltűnőbb helyre beírt vers egy az Isten dicsőségére, a templom helyreállításán munkálkodó főpapot magasztal, aki az egyház számára tett adományokkal, díszes ruhákkal tetézi érdemeit. A hely: Esztergom, az évszám: 1515, a templomépítő főpap esetében csak Bakócz Tamásra gondolhatunk. Neki ígért örökre fennmaradó hírnevet magasztalója, mert egyedülálló erényei („sola manet virtus”) biztosítják ezt számára. Az egykorú olvasóban ennek a „virtus”-nak említése olyan képzeteket idézett fel, amely egész Európa reneszánsz gondolatvilágának egyik folytonosan visszatérő és vezető motívuma volt. Megértéséhez némi visszatekintés számunkra is elengedhetetlen.

A középkori ember helyzetét a Dei providentia, az isteni gondviselésbe vetett hit mint horgony rögzítette a világegyetemben. Amikor ez a kötelék meglazult, a hajót egy új hatalom vette a hátára, a kiszámíthatatlan Fortuna. A késő ókornak ez az úton-útfélen tisztelt, valóban triviális istene visszaszorítva, elfojtva vészelté át a középkor századait. A táguló világegyetem megismerhetetlensége, a kereskedelmi vállalkozások kockázatos volta szabadította az emberiségre a korlátlan lehetőségek és váratlan fordulatok jót és rosszat egyaránt tartogató

istenségét. Hatalmával szemben az ember tehetetlen volt. Petrarca szerint az egyetlen lehetőség, hogy örülünk annak, amit kaptunk és reménykedünk abban, amiben nem részesültünk. Ez a passzív magatartás a virtus, ez vezet a legfőbb jóhoz, az örömhöz. Aragóniai Alfonz ünnepélyes bevonulása alkalmából Nápolyba, 1443-ban, a firenzeiek menetében kocsin vitte a megszemélyesített Fortunát, mögötte haladt az erények csoportja mint kíséret. Fél évszázaddal később a Vatikánban, egy allegorikus játék keretében, az oly sok virtussal rendelkező Héraklész végül is gúzsba kötötte Fortunát. A két kép között az erőviszonyok teljes átrendeződését, a reneszánsz ember önbizalmának talpraállítását figyelhetjük meg. Az emberben rejlő Virtus lassanként magába gyűjtötte mindazt a szellemi és testi képességet, amellyel a „hajtsátok hatalmatok alá a földet” felszólításnak engedelmessé lehetett. De Fortuna istenasszonyt se kímélte az idő, olyan rétegek rakódtak rá, amelyek korábban nem voltak tartozékai. A képi ábrázolások egy részén férfialakban jelenik meg, merészen lobogó hajjal. Bakócz Tamás ismert érmén is így látjuk, amint egy delfin hátán vitorlázik a tengeren. A kedvező szél, amelyet egyébként ugyancsak megszemélyesítve láthatunk az érmén, nem magyarázza meg kellőképpen előreálló hajtincset. Szilágyi János György segítségével sikerült itt felismerni az ókori *καῖρός* = Occasio, a megszemélyesített „alkalom” ábrázolását. A görög szobor, Lüszipposz alkotása nem maradt fenn, csak verses vagy prózai leírások alapján rekonstruálták, pontosabban igazi humanista vállalkozással kreálták újra. Alakja olykor keveredik az idő fogalmával is, mert Cicero meghatározása szerint: „Occasio est pars temporis, habens in se alicuius rei idoneam faciendi aut non faciendi opportunitatem.” Férfialakban is, nőként is ábrázolhatták a görög vagy a latin terminus megfelelőjeként. Jellemzője mindig az előreálló hajtincs: itt kell megragadni. Koponyája hátul kopasz, aki egyszer elszalasztotta az alkalmat, annak több lehetőség nem adódik. A fogalom is, az ábrázolás is összeolvadt Fortunával.¹² Ezt tanúsítja Bakócz érmének fölíráta is: „Sum dea virtuti iure locata comes”, amely egy Cicerótól vett idézetet (fam. 10. 3.) követ: „Virtute duce comite Fortuna.” Csak a hangsúly más. Hallatlan önbizalom van a betoldott „méltán” (jure) nyomatékostól szócskában. Az üstökön ragadott szerencse, a kedvező Fortuna követi most már méltán és engedelmesen az előtte járó Virtust. Az érem jelképi ábrázolása pedig azt a valódi helyzetet tükrözi, amelyet a velencei követek így fogalmaztak meg Bakócz hazai helyzetével kapcsolatban: „Az ország második királya – nagyobb a tekintélye, mint a királyé – saját hazájában pápa is, király is, egyszóval minden, ami lenni akar.”¹³ Már a pápai tiara is elérhető közelségben lebegett. Mint egykor a Kísértő, úgy csábítja Bakóczot álmában a benne lakó eudaimon:

„Nil non posse tibi deus annuit, annuit astrum
Et fortuna, fides, longa experientia rerum,
Omnia, quae cupias, quae fas est, omnia habebis.”

Ezt írta a kortárs Taurinus abból az alkalomból, hogy mint bíboros bevonult a Vatikánba.¹⁴ Az érem is ezt a pillanatot öröklötte meg. Machiavelli a virtussal megfékezett szerencsét a gátak közé szorított folyóhoz hasonlítja, Bakócznál Fortuna már nyíltan kedvence nyomába szegődik.¹⁵ A reneszánsz kor csúcán ugyanez a magabiztosság készítette a Medici családot is, hogy amint Firenzében a hatalmat visszaszerezték, érmet verettek, rajta a tincses Occasio-Fortuna, köríráta pedig: „Duce virtute comite Fortuna.” (1513.)¹⁶

Nem Bakóczon múlt, hogy kicsúszott kezéből a legnagyobb lehetőség. A helyette megválasztott, feleannyi idős, beteges X. Leó pápa végét Rómában akarta kibőjtölni. Ott, ahol ismét Taurinust idézzük: „nusquam fortunae communior area ... modo sint virtutis amantes” (I, 97–98). Azután mégis, eleinte vonakodva, majd hirtelen lendülettel fogott a keresztes háború szervezésébe, hogy mint konstantinápolyi pátriárka jogos székét elfoglalja. Ezúttal azonban alaposan és végleg elhagyta a szerencse.

„Sola manet virtus” – amikor Nagyszombati Márton ezt a sort hangsúlyosan leírta 1515-ben, akkor a nagy lehetőség kétszer is álnokul megcsalta Bakóczot. A hűtlen Fortunát említeni a friss eseményeket követően nem volt ildomos, még kevésbé érdemszerző. Különösen, ha a klerikus és az érsek közötti óriási társadalmi különbséget és ugyanakkor a függő viszonyt is figyelembe vesszük. „Sola manet virtus” – írta, alighanem jól ismerve a bécsi professzor Vadianus egy évvel azelőtt megjelent versét:

„Virtus fortunae domitrix, regina quietis,
Solaque qua firmas acies moderamur et arma...
Solaque quae coelo defunctos munera vitae
Cultores comitata locat, seque inserit astris...
Sola paris meritaefunctis stata praemia laudis,
Et sine te vixisse hominem vel maxima mors est
Et duce te vixisse hominem certissima vita est.
Tu sola es recti species, tu sola fugatrix
Nequiciae, fortuna tuo iacet icta triumpho.”¹⁷

Vadianus verse a leigázott Fortuna fölött triumfáló Virtust magasztalja – gondoljuk az említett vatikáni Héraklész-játékra. De Bakócz meghíúsult terveinek nyomasztó árnyékában Nagyszombati még a célzást is óvatosan elkerüli Fortunára, és máris hálásabb témára tér át: Bakócz maradandó tetteire. Ezek úrrá lesznek a mulandóságon, hírneve fennmarad a világegyetemmel. Ez persze humanista közhely, mert Petrarca szerint (*De remediis utriusque fortunae*, I, 99) a dicsőség mint árnyék jár a Virtus nyomában, de ki ne hallgatta volna újra meg újra szívesen.

Az érdemek között leghosszabban a templomépítő főpappal foglalkozik. Neve ma is a kápolna nemes szépségét idézi számunkra. A kortársaknak sokkal többet jelentett. Egri székesegyházának építkezései után az esztergomi érseki palota, majd a székesegyház helyreállítása következett. A romladozó templom falait, tetőzetét megújította, új tornyot emelt és orgonát építtetett (hangszeres kísérettel zengett a „Dies est letitie” a karácsonyi ünnepeken). Az egyháznak ajándékozott felszerelés néhány remek darabja máig fennmaradt. A reneszánsz fejedelem legnagyobb – és egyben kötelező – dísz volt pompás épületek emelése, mert Augustus is márvány Rómát hagyott maga után. Bakócz mint bőkezű mecénás kitűnő ízléssel hódolt kora nagy szenvedélyének. Az esztergomi érseki palota új szárnyának és szentgyörgy-mezei villájának fölrata – „Dominus adiutor et protector meus” – azt tanúsítja, hogy mindezt Isten dicsőségére tette.¹⁸ Őszinte hit, szerencsében való bizakodás és fennmaradó hírnevének biztosítása az ő korában jól megfért egymással, kölcsönös feltételezettséggel formálták az ember belső képét.

A Szűz Mária tiszteletére emelt kápolna oltárán ma is ott látható Bakócz térdelő alakja az Angyali üdvözlést ábrázoló dombormű alatt. Ugyanilyen helyzetben látjuk 1513–1515 között készült pecsétjének rajzán is. Így örökdik éberén Mária dicsőségén, erre célozhat Nagyszombati sora:

„Laudibus inuigilas summe genitricis et orbis.”

A világ (orbis) örén nyilván a keresztény világ örét kell értenünk, akitől a török veszély elhárítását várta a keresztény Európa. Ez a „vigília”-gondolat emellett egy Bakócz számára kedves célzást is rejt. Philippon Beroaldo 1503-ban neki ajánlotta *Symbola Pythagorae* című munkáját. (Nem sok ilyennel dicsekedhetett hosszú életében!) Ennek ajánlásában szerepel Bakócz erényei között a „vigília” is, amelyet Nagyszombati itt ügyesen variál.¹⁹

Nagy meglepetéssel szolgál a vers első két sora:

„Salve de numero vatum venerande sacerdos
Qui condis calamis carmina casta tuis.”

Csak úgy érthetjük, hogy Bakócz verset vagy verseket is írt. Egyversű vagy éppen sűrversű főpapjaink közé kell-e őt is sorolnunk, ezt csak találgathatjuk. Janus hagyománya kísértett az esztergomi székesegyház szentélyében Garázda Péter sírkövén, ő is, mint Lászlai vagy Megyericsei, már életében márványba foglaltatta volna saját maga szerzette sűrversét? Vagy a „Laudibus invigilas” sorban rejlik a megoldás? Az érseksége idején kiadott esztergomi *Ordinarium* (1520) címlapján ott láthatjuk Máriát ölében a kis Jézussal, amint jobbját a térdelő főpapnak nyújtja. A kép hátlapján vers:

„Virginei fecunda parens sine labe pudoris
Qui baiulas summum maxima nympha iouem
Et prebes cupido niveos aurire liquores
Et retines molli femina casta sinu.
Illi funde preces renouet virtutibus orbem
Adiuuet hinc Thomam cardineumque decus.
Distat iter celi: celum tentabimus ire
Si flectas superos in tua uota deos.”

Ilyesféle alkalmi verssel persze a kiadók szoktak kedveskedni, de ez egyszeri alkalommal ugyan miért került a szokásos Szent Adalbert-kép helyére a bíboros alakja? A „distat iter celi...” sort mintha egy megfáradt, égi hazába kíváncsozó ember írta volna. Ehhez hasonló versével örködhett az Istenanya dicsőségén is. Nagyszombati ódájának elejére illesztette a költőre való utalást, mintha ez adta volna az alkalmat az egész mű megírására. A Janus-hagyományt folytató vatesek sorába kerülni, mint „litteratus princeps”, ez maradt a reményeiben csalódott öreg főpap számára az áhított cél.

1515 nyarán Bakócz a királyt Bécsbe kísérte. A nagy királytalálkozón évszázadokra eldőlt itt a magyar trónutódlás kérdése. Utoljára élvezhetett még valamit régi dicsőségéből a magyar érsek mint pápai legátus valamennyi északkelet-európai ország fölötti jogkörrel. A bécsi egyetem tanárai alkalmi beszédekkel köszöntötték a legelőkelőbb vendégeket. Bakócz üdvözléséhez egy verset is csatoltak a szerző megnevezése nélkül: *Ad Eundem R. P. Sylvula* címmel.²⁰ Hatvannégy sorban magasztalja Bakóczot, aki méltán emelkedett ekkora méltóságra. Méltán tartja fenn nevét a költő, akit bőkezűen támogatott (Beroaldónál is szerepelt a liberalitas!). Majd ezt olvassuk:

„Ergo prius pulchros linquent sua sydera coelos
Atque ingens uacuum piscibus aequor erit
...
...
...
Quam tantum intereat princeps mitissime nomen
Quam extinguant laudes horrida fata tuas.”

Ezek a sorok megegyeznek Nagyszombati kéziratossal, és a közéjük zárt rész az ottaninak hosszabb változata. Miután több mint ötven soron keresztül áradt a dicséret, egy fél sorban megbújik az utalás a csapodár szerencse kedvezésére is: „Fortunaeque, obsequiumque nugae.” Záró soraival Bakócz klienseinek sorába ajánlja magát. Nagyszombati Márton, csak ő

lehet itt is a szerző, ezt el is érte. Az újonnan elnyert tatai apátság – igaz, hogy szerény – javadalmával 1516 januárjában már be is iratkozott a bécsi egyetemre.²¹ 1518-ban „literarum et scientia merito” választják meg kolozsmonostori apátnak.²² *Sylvulájában* ígéretet tett, hogy Bakóczot további művében fogja majd magasztalni. Ez a kötelező humanista formula mellett ezúttal talán célzás a valóban készülő *Exhortatióra*. Minthogy azonban közben más szelek fújtak, a mű fiókban maradt. Egy alkalmasabb időben, Szalkai Lászlónak írt új ajánlással 1523-ban nyomdába adta. (Az ajánlás szövegén talán nem is igen kellett változtatni, mindkét főpap alulról jött, Bakóczot egyenest ezért ünnepelte a bécsi beszéd 1515-ben!) Így tette azt más is akkor. Hieronymus Balbus például Mátyás király nevét cserélte föl Miksa császáréval egy korábbi műve ajánlásában.²³ Az a Balbus, akinek verseiből is kölcsönözgetett Nagyszombati, többek között éppen az „Ergo prius...” fordulat alapötletét, amelyet a két Bakócz-ódában is láttunk, de az *Exhortatióban* is többször előfordul²⁴ – és akinek pályáját talán még műveinél is imitálándóbbnak tartotta.

Az ismertetett kéziratlapon Nagyszombati verse alatt ugyanattól a kéztől származó bejegyzés olvasható, amelyet később kivakartak:

„Ego Thomas ... hunc Breviarium do ... Sancte Marie de...”

A továbbajándékozást tanúsító szöveg segítségével meg lehetett találni azt a kötetet is, amelynek a lapok valaha tartozékai voltak. A méret és a vízjelek azonossága egy 1484-ben Nürnbergben nyomott esztergomi *Breviariumra* vallottak. Az egymásra illesztett lapokon a szújaratok azonos rajza kétségtelen bizonyíték arra, hogy a rongált szélű, megsárgult lapok valaha az azóta restaurált, kifehérített kötetbe illeszkedtek.²⁵

A *Breviarium* nyomtatott részében az ajánlás alatt az egykori tulajdonosra vonatkozó vers van, részben olvashatatlanul kitörölve:

„Hic liber est Thomae qui nunc...
Dicitur et patriae gloria magna...”

Alatta az évszám talán 1504. Egy harmadik helyen is szerepel ez a possessor vagy ajándékozó, de a szöveg itt is csak részben olvasható:

„Thomas ... Ecclesiae Strigoniensis ...”

A naptári részhez széljegyzeteket fűztek. Március 6-nál a bejegyzés:

„Hac die lata est sententia in Curia Romana pro
Capitulo Strigoniensi et contra Archiepiscopum
Strigoniensem Thomam in causa capellae. Anno domini 1510.”

Itt nem a Bakócz-kápolnáról van szó, hanem a Kanizsay érsek alapította Mária-kápolnáról. Ennek jövedelmét illetően ugyanis a káptalan és Bakócz érsek több mint egy évtizedig harcban állt. A mindkét oldalról kíméletlen eszközöket használó küzdelem 1513-ban egyezséggel ért véget. E viszály egy állomását rögzíti az említett bejegyzés.²⁶

Júniushoz följegyezték, hogy 1508-ban megkoronázták a harmadik évét még el nem ért Lajos királyt. (Bakócz koronázta meg!)

A bejegyzések másik csoportja a káptalan liturgikus gyakorlatára vonatkozik. A kötet elején levő üres lapra a változó ünnepek szövegének rendjét, az úgynevezett „hystoriá”-t írták. Ez a rész csak az év második felét tartalmazza. Az első fele az első kötéstáblát követő előzéklapon volt, amely ma már sajnos nincsen meg. Ilyen bejegyzés van a szöveges részben

is. Például, hogy a Chorus Strigoniensis a Conceptio Mariae Virginis ünnepén is a Nativitasnál található „hystoriát” használja.

A naptári részbe beírtak többek között Paduai Szent Antal, Szent Rókus és Alamizsnás Szent János ünnepét. A július hónap ünnepeit tartalmazó lap alján kéziratos vers nyomai láthatók, fölötte cím is volt. Töredék szavakon kívül több ma már nem olvasható. Ezt a szövegrészt a kötet fehérítésére használt vegyszer tüntette el.

Az idők folyamán leválasztott lapok és a *Breviarium* bejegyzései alapján a kötet használóiról a következőket állapíthatjuk meg: 1508 és 1518 között Esztergomban voltak. A káptalan liturgikus gyakorlatát érintő módosítások mellett az érsekkel kapcsolatos bejegyzéseket tartalmaz. Tulajdonosa Tamás volt, neve három kiemelt helyen is szerepel, de mindenütt szándékosan eltűntették. Nagyszombati verse a kötet legszembeötlőbb helyén Bakóczhoz szól. Feltételezhetően az érsek *Breviariuma* volt, de erre kétségtelen bizonyítékunk nincsen, mert egyik névbejegyzés sem az ő kezétől való. Egyet Kövesdi Orbán írt be, a másikat az, aki

a Nagyszombati-verset, a harmadik pedig ismeretlen írás. Ahol a Thomas keresztnév után az értelmező, azaz „Archiep.” vagy „Strig” állott, ott mindenütt durva vakarás van. Elgondolkozhatunk azon, hogy a reneszánsz főpap minden erényével dicsekedő Bakócz Tamás könyvtárából alig ismerünk egy-két darabot. Kevesebbet, mint bármelyik kortársa gyűjteményéből. Ez a *Breviarium* talán elárulta az utódok kíméletlen, de mégsem elég alapos eljárását.

Ha föltételezésünk nem áll, és a *Breviarium* a káptalan más Tamás nevű tagjává volt (kettőről is tudunk ugyanekkor), akkor igen nagy problémát jelent Kövesdi Orbán szalvatoriánus ferences szerepe. Márpedig éppen neki volt alkalm a legtovább, 1508–1518-ig bejegyezgetni a kötetbe. Említettük, hogy személyének azonosítása a Minorita Krónika segítségével volt lehetséges. Az említett helyen Tomori Pál érsek kísérijeként említik. Tomori katonai pályája delén, 1520-ban mondott búcsút a világnak, és Kapisztrán sírjánál, Szerémújlakon belépett a ferences rendbe. Önként vállalt sorsának alakulásába csakhamar beleszólt az állam érdeke. Többször is kifejezett tiltakozása ellenére pápai felmentést kapott a közös élet szabálya alól, hogy mint kalocsai érsek a déli országrész védelmét megszervezze az újrainduló török támadás ellen.²⁷ A király kérésére érkező pápai felmentés hivatalos kézbesítését Szerémi Györgynek sikerült megelőznie. Az ellesett hírral fölkereste Tomori Pált, amint az éppen a főzelékágyásokat gondozta az esztergomi ferences kolostor veteményeskertjében.²⁸ Tomori vonakodva vállalta a föladatot, amelyről tudta, hogy reménytelen vállalkozás. Szerzetesi fogadalma alól azután se érezte magát fölmentve, viselte továbbra is a cseri barátok öltözetét, és két frátert tartott állandóan maga mellett. A két fráter közül az egyik hosszabb ideig Ivánczi István volt, a rend krónikása, a másik pedig Kövesdi Orbán. Szent Ferenc után most már Kapisztrán példáját követte. Az esztergomi Szűz Máriáról nevezett ferences rendház, ahonnan elindult, IV. Bélától épített szép kőtemplommal és a középkortól már könyvtárral rendelkezett. Itt élt és alkotott egy ideig Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is mint előljáró. Az 1515-ös rendi káptalan az esztergomi és budai kolostori iskolákat studium generálévá szervezte át, ahol három-három lector tanította az újoncokat többek között az artesre is.²⁹

A rendet Bakócz érsek kitüntető jóindulattal támogatta, olykor más rendek rovására is. Talán azért, mert valaha az ő pályája is a ferences Veronai Gábor püspök udvarából indult el. 1491-től már mint a pápától kirendelt tutor védelmezte őket. Intézkedéseivel és kieszközölt kedvezéseinek egész sorával szolgálta az egyes kolostorok javát. Nagy tervének, a keresztesháborúnak szervezésében is vezető szerepet szánt nekik. A Bakócz-kápolna oltárának menzáján az IHS betűk fölűnő elhelyezése „az obszerváns ferences mozgalom hatásáról tanúskodik. Használata különösképpen sienai Sz. Bernát működése nyomán lett általános. Hozzánk nyilván tanítványa, Capistránói Sz. Jánoson keresztül jutott el” – írja

Balogh Jolán.³⁰ Feltételezésünk szerint a rend tagjaiból mindig tartózkodott közvetlen környezetében egy fráter, és ez 1508(?)-tól éppen Kövesdi Orbán volt. Így lehetett alkalma arra, hogy az érsek és a káptalan használatára szolgáló *Breviarium*ba – szerényen csak a legvégén – a saját verseit bejegyezgesse. Bakócz halála után (1521) is az esztergomi rendházban tartózkodott, innen vihette magával Tomori Pál is.

Csábító volna a Kövesden birtokos erdélyi Tomori családra gondolva a kalocsai érsek és Kövesdi Orbán között valamilyen familiáris viszonyt is föltételezni. Ezt azonban, részint mivel a Tomori családok közötti rokonsági kapcsolat bizonytalan, részint mert az országban sok helyütt volt Kövesd helység, csak a lehetőségek között tarthatjuk számon.³¹ Valószínűbb, hogy a Bakócz mellett töltött sok év volt számára az ajánlólevél, meg az, hogy Tomori környezetét az olyan „litteratus” fráterek alkották, mint Ivánczi István, a rend historikusa.

Nyilvánvalóan csak a legsikerültebbnek tartott verseit írta be a *Breviarium* utolsó lapjára. De ezeket fönmaradásra méltónak ítélte nevével együtt. A költői öntudatnak ez már egy korai megnyilatkozása abban a közegben, ahol az egyén a rendnek csak közkatonája volt. Versei szerény mértékben új szint jelentenek a Jagelló-kori kolostori irodalom világában. A klasszikus és középkori mérték egyaránt könnyen kezelése a már említett pálos Csanádi Albertet juttatja eszünkbe, és értő közönséget is feltételeznünk kell.

A *Minorita Krónika* többször hivatkozott helyén az áll, hogy 1526-ban a mohácsi csataterén Tomori érsekkel együtt elesett Kövesdi Orbán obszerváns ferences is.³² Az ország akkori bel- és külpolitikai esélyei fölött talán van helye a vitának. De azt Horváth Jánossal mondhatjuk, hogy „Mohács e kolostori irodalom reménységeinek is nagy temetője lett”. És minthogy e katasztrófa időben egybeesett az egész Európát átformáló ideológiai változással, Magyarországon végleg lezárult egy gazdag, sokszínű művelődéstörténeti korszak. A csonka országrészben reneszánsz főpap nem épített többet márvány székesegyházat, és a Szent Ferenc rendjéből induló költők, Sztárai és Szkhárosi új időknek új dalaival vallottak hitükről.

A következő százötven évben a régi Magyarország jelképe a Corvina lett, Mátyás király csodált könyvtára. Amikor 1686-ban Buda felszabadult, az üszkös romok alatt is annak maradványait kutatták. Egy bolthajtásos földszinti teremben végre néhány, könyveket tartalmazó, rongált ládára bukkantak. De a porlepte, egyszerű kiállítású könyvek között egy se akadt, amelyik a híres, díszes kötetekre emlékeztetett volna. A rongált kötésű, szakadozott könyvekből, ami még megmenthető volt, azt Bécsbe szállították. Ezek között volt, több esztergomi eredetű könyvvel együtt, a Bakócz-Breviárium is. Újabb száz év elteltével, a XVIII. század közepén Kaprinay István magyar történelemre vonatkozó anyagot gyűjtött Bécsben. Kezébe adták a könyvtár még föl nem dolgozott anyagából a *Breviarium*ot is. Kijegyezte belőle a Lajos király koronázására meg a kápolnára vonatkozó adatokat. A verses bejegyzésekről említést se tett, de azt tudta, hogy a kötet Budáról került akkori őrzési helyére.³³ A kötet ekkor már olyan rossz állapotban volt, hogy 1855-ben duplumselejtezés után a könyvtár túlادott rajta.³⁴ Így került antikvárius közvetítéssel Ráth György gyűjteményébe. A kiegyezés táján díszes új kötetet kapott, lapjait kifehérítették.³⁵ Nem illett már bele az a néhány megsárgult, telefirkált előzéklap. A könyvkötő újakkal pótolta, de a régit megőrizte. Csaknem száz év telt el ismét, amikor a *Breviarium* és kéziratok lapjai ismét összekerültek.

Jegyzetek

¹ Jelzete: MTA Könyvtára, Kézirattár, K 788.

² Karácsonyi János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I, Bp., 1923, 385.

³ Chevalier, 4610; J. Janota, *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter*, München, 1968, 95.

⁴ Dobszay László, *Dies est letitie*, Acta Ethnographica Hungarica, 20(1971), 387–410; Uő, *Dallamminta a Példák Könyvének verses tízparancsolatához*, MKsz, 90(1974), 307–312.

⁵ *Carmina Burana*, 74.

⁶ Clemens Flavius de Lehota esztergomi kanonok, aki Bakócz környezetében is előfordult, egy a tulajdonában volt 1502-es Petrus Lombardus-kötetbe írta be 1506 után a „viri venerabiles, sacerdotēs Dei” kezdetű verset. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Vet. 02/8b. A kötetre Mezey László hívta fel figyelmemet. A vers több XV. század végi nyomtatványban is előfordul: Pseudo-Augustinus, *De dignitate sacerdotum*, Paris, 1485; L. Dozoli, J. Buyer, *Repetito capituli*, Paris, 1490. A másolat forrása ezek valamelyike lehetett.

⁷ L. Battyán, *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, III, Kolozsvár, 1827, 621; Szigeti Kilián, *A középkori orgona, különös tekintettel a magyarországi emlékekre*, Magyar Zene, 15(1974), 196–199.

⁸ Vekerdi József, *A Szent László-énekhez*, ItK, 76(1972), 133–145.

⁹ Battyán, *i. m.*, 652.

¹⁰ „Contra pestem

Recepta.	Camfora	3 [- drachma]	I
Thuriace bone	3 [- drachma]	II vel III	
Croci	3 [- drachma]	I	
Aleopatici	3 [- drachma]	I [aloe hepatica?]	
Mirre	3 [- drachma]	III	

Misce tum auri puri tabulas septem quamque [?] tabulas conterendo cum tribus predictis tabulis et cum duabus totam massam involvendo.” A „Regimen Scholae Salernitanae” gyógyszer a pestis ellen: „Ex aloe Myrrha-que Crocu fit pilula firma.” A ferences rendről és a járványról lásd Blasii de Zalka et continuatorum eius *cronica fratrum minorum*, in *Analecta monumentorum Hungariae historica*, ed. F. Toldy, Pest, é. n., 270–271.

¹¹ Martini Thyrnavini *opusculum ad regni Hungariae procures*, in E. Abel, Stephanus Hegedüs, *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp., 1903, 217–270.

¹² K. Heitmann, *Fortuna und Virtus: Eine Studie zu Petrarcas Lebensweisheit*, Köln–Graz, 1958; H. Rüdiger, *Göttin Gelegenheit*, Arcadia, 1(1966), 121–165; E. Cassirer, *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*, Darmstadt, 1963; R. Wittkower, *Chance, Time and Virtue*, Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 1(1937), 313–321.

¹³ Fraknói Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Bp., 1889, 5.

¹⁴ Stephanus Taurinus, *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum*, ed. L. Juhász, Bp., 1944, I, 89–91.

¹⁵ N. Machiavelli, *A fejedelem*, ford. Lutter Éva, Bp., 1974, 123–124.

¹⁶ O. F. Hill, *A corpus of Italian medals of the renaissance before Cellini*, London, 1930, Nr. 456.

¹⁷ J. Vadianus, *Carmen maximorum Caesarum Friderici III. patris et Maximiliani filii laudes continens*, Bécs, 1514.

¹⁸ A székesegyház helyreállítása: MTT, 11(1862), 131 alapján idézi Balogh Jolán, *Az esztergomi Bakócz-kápolna*, Bp., 1955, 8. Az érseki palota és a villa fölirata ugyanott.

¹⁹ Ph. Beroaldus, *Symbola Pythagorae*, Bologna, 1503.

²⁰ *Orationes Viennae Austriae ad divum Maximilianum Caes. Aug. aliosque illustrissimos principes habitae in celeberrimo trium regum ad Caes. conventu*, Bécs, 1516, F₂⁷–G₃.

²¹ Gerézdi Rabán, *Nagyszombati Márton*, ItK, 62(1958), 121.

²² *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*, I–XII/B, szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác, Bp., 1902–1916, III, 699–700.

²³ Hermann Zsuzsanna, *Egy humanista karrierje: Balbi Jeromos*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 2(1964), 225–243.

²⁴ „Terra prius fluctus et pontus deserat undas / Astra polum, volucres aethera, piscis aquas, / Quam subeant animo Gaguini oblivio nostro.” H. Balbus, *Ad Robertum Gaguinum*, in Uő, *Epigrammata*, [Leipzig, 1490?] d₆. Hasonló sorokat lásd Thyrnavinus, *Opusculum*, i. m., II, 409–410; III, 176–178; 318–320.

²⁵ MTA Könyvtára, Ráth F., 1042.

²⁶ TT, (1901), 240. A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia*, II, Roma, 1860, 554, 576–577; Lukcsics Pál, *Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején: 1500–1527*, *Esztergom Évlapjai*, 3(1927), 72, 84; *Magyar Sion*, 4(1866), 130–132.

²⁷ Fraknói Vilmos, *Tomori Pál élete*, *Száz*, 15(1881), 289–312, 377–396, 723–746.

²⁸ Szerémi György *Emlékirata Magyarország romlásáról*, kiad. Wenzel Gusztáv, Pest, 1857, 104–105.

²⁹ Battyán, i. m., 669.

³⁰ Balogh, i. m., 35.

³¹ A Kövesden birtokos Tomori családról Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance*, I, Kolozsvár, 1943, 70, 200, 264–265.

³² Blasius de Zalka, i. m., 310.

³³ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Kaprinai, 2o, XI. kézírata alapján közölte M. G. Kovachich, *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, II, Buda, 1798, 382–383.

³⁴ Az első tábla belső oldalát képező lapon: „Dupl. rev. 13/12 [18]55”.

³⁵ A Ráth György rendelésére készült kötés F. X. Vierheilig würzburgi könyvkötő munkája, ő őrizte meg a kézirat lapokat is.

Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuncula

„Doctissimus et felix poeta Hilarius Cantiuncula” – így említi Janus Pannonius 1553-as velencei kiadásának sajtó alá rendezőjét Zsámboky János a maga 1569-es bécsi kiadása előszavában. Janusnak a velencei Gualtiero Scottónál nyomott csinos kis zsebkiadása a korábbi kiadásokból többet egyesít, így akármelyiknél gazdagabb. Javított, Bázelen Oporinusnál napvilágot látott változatát Zsámboky olyan jónak tartotta, hogy ezt a maga újabb gyűjteményes kiadásában csaknem változtatás nélkül újraközölte. Ez a Cantiuncula-féle Janus-versgyűjtemény képezi Zsámboky 1569-es kiadásának arab levélszámozással jelölt nagyobbik felét. Zsámboky talán ezért is illette őt a „doctissimus” jelzővel. Hogy ki volt az a „felix poeta Hilarius Cantiuncula”, aki a XVI. század derekán – amikor Janus verseinek összegyűjtése már inkább csak nemzeti buzgólkodás tárgya volt – a kiadás gondját magára vállalta, arra a megoldatlan problémák tömkelegével küszködő Janus-filológia eddig nem fordított figyelmet.¹

A Cantiuncula vagy Canciuncula (= Chansonette), ez a francia nevű, de magát németnek valló család Elzász érseki székhelyén, Metzben élt több generáción keresztül. Jogász apa jogász fia volt Claudius Cantiuncula, aki a jogtudomány humanista szakaszának történetében elméleti és gyakorlati munkásságával kiemelkedő helyet biztosított magának. A bázeli egyetem polgári jogi katedráján 1518-tól tanár volt, majd mint „legum professor ordinarius” egyben „advocatus civitatis Basiliensis” is lett. E tudományos és közéleti megbecsüléssel egyenértékűnek tartotta, hogy tagja lehetett az Erasmus köré csoportosuló tudományos társaságnak, a *Sodalitas Basiliensis*nek. E társaságról elragadtatva írta Erasmus, hogy tagjai milyen kiváló szaktudósok voltak, és milyen egyetértés uralkodott közöttük. Sokirányú tudományos tájékozottság és *unanimitas*, ez a két tartópillére minden humanista társulásnak. Az előbbiről tanúskodnak a Frobenius-nyomda kiadványai, amelyeket Erasmus vagy az ő távollétében Beatus Rhenanus fölügyelt. Éppen az említett 1518-as évben Hésziodosz, Plutarkhosz, Vergilius, Suetonius, Janus Pannonius, Ulrich von Hutten művei mellett a kortársak közül Ulrich Zasius, Morus Tamás, Erasmus és Luther szerepelnek a nyomda kiadványai között. A másik összetartó kapocs, az *unanimitas* viszont hamarosan megbomlott. A reformáció megosztotta a várost. Cantiuncula csak a mérsékelt reformok híve volt, ezért minden tisztségéről lemondott, és idős szülei iránti gyermeki kötelességére hivatkozva hazatelepült Metzbe. A kedves városnak, amellyel jó kapcsolata élete folyamán soha meg nem szűnt, búcsúzóul 1524-ben Morus *Utópiája* II. könyvének német fordítását ajánlotta. Az ideális társadalom álmképét, ahol a türelem irányítja a nevelést, azt a nevelést, amely az ember kiteljesedését szolgálja. 1530-tól évről évre a birodalmi gyűlések mellett működő jogász kollégium tagja volt. Mint királyi tanácsos 1533-tól Ferdinánd szolgálatában állt, és jogi, valamint diplomáciai megbízatásokat teljesített. Élete szüntelen utazásban telt, családját csak 1537-ben hozta el Metzből, hogy véglegesnek tűnő otthonába, Ensisheimbe telepítse le. A királyi bizalom elismeréssel is járt, az egyre gyarapodó jövedelmek egy részére kieszközölte, hogy azt halála után családja is élvezhesse. Gyakorlati és elméleti munkássága maradandó elismerésben részesült. A bázeli Sodalitas tagjaival, Erasmusszal, Bonifacius Amerbachkal meleg barátságát élete végéig megtartotta. Életrajzírója nagy tekintélye mellett egyéniségének szeretetreméltóságát emeli ki, olyan emberi tulajdonságot, amely századok múltán is érzékelhető, és egyáltalán nem szükségképpen jellemzője az alsó-ausztriai kancellária jogászának. Körülbelül hatvanéves korában, 1549 őszén, annyi hivatalos útonjárás után végleg megpihent.²

Gyermekei sorában az egyik, Hilarius, Metzben született, mert akkor a család még Elzászban élt, valószínűleg 1535-ben. Apja tízéves fiát 1545-ben a kedves Bazel híres pedagógusának, Thomas Platternek gondjaira bízta. A tanárhoz írott levél tele van

aggodalommal jó képességű fia miatt „a circumvisitationibus arceatur, nam ad has est alioquin inclinatissimus” – azaz csavarogni, kószálni szeret a fiú, ezt akadályozzák meg. Könyvekkel jól el van látva, de ha másokra volna szüksége, megkapja, csak mutasson egy kicsit több igyekezetet: hanyagul ír, nyelvtani hibákkal. Kéri, hogy a gyerek tisztálkodására Platter felesége ügyeljen, ezért az ő felesége lesz neki hálás. Néhány hónap múltán bázeli jogász barátját, Bonifacius Amerbachot kéri, hogy nyíltan írja meg, mit tapasztal a fiú lelki tulajdonságait és tanulmányi eredményét illetően, „quale sui specimen Hilarius meus in psyche sua ediderit, et quisnam studiorum fructus ab eo mihi sperandus sit”. Az apai aggodalom jogos volt, mert Hilarius hamarosan nyomtalanul eltűnt a pedagógus házából. Ezúttal ugyan csak a nem túlságosan messzi Colmarba látogatott el, ott tanuló öccséhez. Megkerült, és apja elnéző volt: „Peccatum ab eo est, sed ut spero imprudentia.” Sokkal nagyobb riadalmat keltett következő elkószálása 1547 tavaszán. Apja a tizenkét éves fiút hónapokig kerestette, hol kétségbeesve, hol mérlegelve engedékenységet fia iránt, és annak nem méltányos viselkedését. A gyötrődő szülő ismét és ismét arra a következtetésre jutott, hogy bárcsak már ezt a vétkét is megbocsáthatta volna neki. A sokat eltűrő apai szeretet vagy Ludovicus Vives és Erasmus barátja, Morus közvetítője, Platter pedagógiai elve játszott nagyobb szerepet e szülői magatartásban? Ki tudná a kettőt elválasztani? Valami hátrahagyott cédula alapján arra következtetett, hogy fia az anabaptistákhoz csatlakozott, ezért testéért és lelkéért egyaránt aggódott. Hilarius végül Melanchthon környezetében bukkant föl, nagyon alkalmatlan időben. A schmalkadeni háború miatt hontalan Melanchthon különböző német városok vendégszeretétét élvezte. Házanépe megszaporodása csak újabb gondot jelentett neki, nem is könnyen elháríthatót. Mert a nagy tekintélyű dr. Cantiuncula fia kopogtatott be hozzá azzal, hogy lelkiismerete kényszerítette kivonnia magát az apjától ráerőszakolt környezetből. Melanchthon a szökevényt először a békés Erfurt lelkésze, Victorin Strigel szárnyai alá menekítette, majd a rend helyreálltával magához vette. Az apát is értesítették, és az boldogan adott amnesztiát megkerült fiának. Ily módon rendeződve a dolgok, Hilarius Cantiuncula 1548 májusától „Ex Musaeo D. Philippi” keltezi leveleit Platter keze alatt maradt barátjának, Basilius Amerbachnak. Az első verses híradás, egyúttal a tizenhárom éves fiú első ma ismert verse, beszámol arról a rettegről, amelyet az ismeretlen tájak, a rá leselkedő veszedelmek miatt érzett a tapasztalatlan utazó:

Ut lepus obstipui rabidum qui tigrida cernit
Fulmino truces conspicit ore canes,
Mollia ceu flavos metuunt armenta leones
Utque pavet rabiem territa dama lupi.
Attamen aeterni magna est clementia Christi
Reddidit ille mihi libera corda metu,
Nunc quia musaeum docti conclave Philippi
Praebet et hospitium terra sacrata mihi.

A tudós Philippus múzsai otthonában ismerkedett meg Petrus Lotichius Secundusszal, és a múzsák idősebb és ifjabb elkötelezettje ettől kezdve sűrű hű barát maradt. Ez a találkozás a már bizonyos hírnévvel rendelkező ifjú költővel kitörölte Hilarius Cantiuncula emlékezetéből a hajdani lelkiismereti kényszert. Útrakeléséről később úgy emlékezik meg, mintha az az iskolai penzumok körmölése előli menekülés lett volna a Camoenához:

Nec flocci levioris aestimabam,
Quod magno studio et labore multo
Discendum foret: haud enim volebam
Ungues rodere natus ad Camoenas.

Melanchthon atyai és pedagógusszeme igen hamar észrevette, hogy Cantiuncula doktor fiacskája a múzsák bűvkörében nem a tanulásra fordítja igyekezetét. Úgy ítélte, hogy egyéb, kijavítható hibái mellett a fiú leginkább az állhatatlanság, a megkezdett dolgok véghez nem vivése, egyszóval a „levitas” vétkével marasztalható el. Ezért 1548 őszén tapintatosan hazairányította az elveszett bárányt.³

A fiú lelki és szellemi fejlődését gondosan figyelő apának most újabb pedagógusról kellett gondoskodnia. Választása Johann Hartung freiburgi iskolájára esett. Hilarius a bázeli nyomdászokat is sokat foglalkoztató filológus környezetében másfél évet töltött. Homéroszt, Xenophónt és Apollóniosz Rhodioszt olvastak együtt, és Hartung mindig talált időt arra, hogy tanítványa verseit átjavítgassa. Később úgy emlékezett vissza, hogy ezek voltak legkedvesebb tanulóévei. Régi barátját, Basilius Amerbachot is hívta Freiburgba 1549 nyarán írott levelében. Ugyanott kéri barátját, hogy mentse ki apjánál (ti. Amerbach apjánál) azért, amiért a megígért határidőre nem küldte vissza neki a kölcsönkapott Strozza-verskötetet. A késedelem oka az volt, hogy a kötetet elejétől végéig lemásolta.⁴ A bázeli Egyetemi Könyvtár máig is őrzi Bonifacius Amerbach itt említett Strozza-kötetét. A több mint 500 lapos, sűrűn nyomott 1514-es Aldina-kiadásról a Cantiuncula-levél kiadója megjegyzi, hogy az az alapos forgatás ellenére is kitűnő állapotban van. A kötet második része tartalmazza az apa, Tito Vespaziano Strozza verseit, közöttük a Janus Pannoniusszal való gyűrű-certamen két darabját. Az első: „Ad Janum Pannonium poetam antiquis vatibus comparandum, qui postea creatus est Quinqueecclesiensis episcopus ut sinat se placito indulgere amoris.

Quis novus ille sacri vates Heliconis in antro
Cuius Apollineum carmen ab ore sonat? ...
O nimium foelix, o fortunate poeta,
Ingenio priscis aequiparanda viris.”

Hogy ki az új vates, aki az ókoriakkal fölveszi a versenyt, ez mind Strozza, mind Cantiuncula számára csak költői kérdés volt. Strozza személyesen ismerte az ifjú Janust. Hilarius Cantiuncula útipoggyászában viszont ott volt a Beatus Rhenanus-féle 1518-as bázeli kiadás, az életműnek egy teljesebb metszete. Strozza lelkes szavai csak fokozták vonzódását a költőelődhöz, akinek verseire akár apja könyvtárában, akár bázeli tanulása idején rábukkanhatott. A lelkesedés Cantiunculát a költőelődök tanulmányozására vitte, mert még abban a levélben kérte barátját, hogy kerítsen neki Bázelen egy kisalakú Claudianus-kiadást, a leideni Gryphius-félét.

Hiábavaló volt Hartung mester megértő irányítása, másfél évnél tovább Freiburgban se bírta. 1549 őszén már Olaszországban érte apja halálának híre. Ausztriába sietett, ott apja barátai vették pártfogásukba. Valamiféle diplomáciai vagy hadivállalkozás keretében elindult Magyarországra. Nyilván azért, mert erre az útra ott lehetősége adódott, de talán azért is, hogy megismerje Janus szülőföldjét, amelyet Strozza is magasztalt:

O dilecta Deis, o felicissima tellus,
In qua tu fausto sidere progenitus.

Valamelyik határmenti városban, Pozsonyban talán vagy Nagyszombatban lázas beteg lett, és vissza kellett térnie Bécsbe:

Dum me Pannonis nocens in urbe
Febris corripuisset, et reversum
Morbo turrigeram gravi Viennam

Vexerat male, nec tulisset illam
Plane (sicut erat mihi instituta)
Laetam confieri profectionem.

A kirándulást talán a Salmok vagy Herberstein kísérőjeként tervezte, Bécsben ugyanis Siegmund von Herberstein otthonában ápolták. A császári diplomata és atyai barát arra is talált időt, hogy a tizennégy éves fiút szelíden figyelmeztesse: apja példája kötelezi, hogy a nyomdokaiba lépjen.⁵

További sorsáról a családi tanács, gyámja óhaja döntött az apai végakarát szerint: Bourges-ba küldték jogot tanulni. Egyévi tanulmányainak ezúttal külső ok vetett véget. A „liliomos király” támasztotta háború miatt el kellett hagynia Franciaországot.⁶

1551 őszétől megint Olaszországban volt, gyámja a háború elől Padovába küldte. Ismét Amerbachot kérték, hogy nézze utána, vajon hasznos tanulással tölti-e a fiú az időt.⁷ Az aggodalomnak volt is alapja, Hilarius Cantiuncula ugyanis a jogtudományi stúdiumok helyett inkább az artes fakultást látogatta. A kedves öreg Lazaro Bonamico professzor tanítványi környezetébe került, az elbűvölő hetvenéves „umanista” baráti társaságába. Az agg poéta-professzor nem sok írott művet hagyott hátra. Tanítványaira egyéniségével és ragyogó előadásaival hatott. Együtt zárandokoltak az arquai Petrarca-forráshoz, és együtt élvezték a Bembo család vendégszeretetét a legendás platánfa alatt. Bonamico haláláig (1552. február) mindössze egy félév adatott Hilarius Cantiunculának a közös szövegolvasások gyönyörűségére. De erre a rövid időre eshetett nagy fölfedezése, az, hogy évek óta magával hordozott, Strozzától is nagyra becsült kedves költőjének bázeli kiadása nem tartalmazza Janus valamennyi ismert versét. Itt, Padovában került a kezébe az elégiák 1523-as bolognai kiadása. Adrianus Wolphardusnak ez a gyűjteménye hat, eddig ismeretlen elégiát tartalmazott, közöttük a *Threnos de morte Racacinit*. A témának Janusra is hivatkozó változata már Strozzánál fölkelthette Cantiuncula figyelmét. A fiatal költőtárs felelőssége ekkor ébredt föl a tisztelt előd szétszóródott hagyatékának gondozása iránt. Mi indította erre? Az új kéziratok utáni lázas kutatás korszakában gondolhatnánk arra, hogy eddig ismeretlen verseket tartalmazó kódexre bukkant. Ezt a forrásként használt két nyomtatott kötetet ismerve kizárhatjuk, csak nyomtatványokra támaszkodott. Egyedül Hilarius Cantiuncula az a Janus-kiadó a XVI. században, akit nem a kéziratos hagyomány fölfedezése indít a kiadásra. Egyszer talán majd fölfejtjük azokat a finom szálakat, amelyek az irodalom, az irodalmak folyamatosságának szövetét alkotják. Most csak annyit tudunk: szerette Janust. Janusból azt és annyit, amennyit a költőből versei elárulnak. Éppen 1551-ben jelent ugyan meg Giraldi irodalomtörténete a kortárs írókról Firenzében, amelyben néhány sorban Janusról is megemlékezett. De ez a rövid összefoglalás Cantiuncula Janus-ismereteit nem gyarapította. Nem volt ez több annál, mint amit Vadianus *De poetica et carminis ratione* című kézikönyvéből már 1518-tól mindenki tudhatott az ott példaként föl-fölhozott költőről. Biztosan nem tudta, mert nem tudhatta, hogy éppen száz év választotta el költőelődjétől. Nem ezer, ahogy a fáradt vates sejtette, hanem már száz év múltán újjászületett a költőelőd egy rokon lélekben azért, hogy a széthullott életművet a legtokéletesebb formában újraegyesítse.

A humanista költők versköteteteinek megvoltak a pontos szerkesztési szabályai. Ezt Cantiuncula, ha előbb nem, Padovában, Bonamico környezetében megtanulta. Janus esetében erre a műfaji rokonság miatt Sannazaro és Pontano életműve mutatta a példát. A versanyag Janusnál is a *heroica, elegiaca, epigrammata* formai fölosztást kínálta. A kötet élére került a Guarino-panegyricus, ez a bázeli kiadásban is ott volt, ezt követi az *Ad Imperatorem Fridericum*, amely korábban az elégiák után állt. Az elégiák gyűjteményét a Feronia-vers nyitja meg. A bázeliben a második helyen volt, előtte a *De arbore nimium foecunda*. A Feroniát az elejére tette talán invokációként, nimfa-múzsza indításul. Vagy a Petrarcát ihlető arquai forrást évről évre verssel ünneplő Bonamico javasolta így? Az elégiák bázeli sorrendjét

megtartotta, mert ez volt a gazdagabb gyűjtemény, de kivette közülük az oda nem illő epigrammákat. A bolognai kötet hat új elégiájából hármát betett az onnan kiemelt epigrammák helyére. Az elégiaciklus Beatus Rhenanusnál az *Ad animam suam*mal zárult, az epigrammák között volt a más kézirati hagyományból származó *De Georgio et Antonio rusticantibus*. Cantiuncula ez utóbbit az *Ad animam suam* után sorolta, és utánuk tette még a bolognai gyűjteményből a *Laus Andreae Mantegnae*, a *De stella* és a *De apro* című verseket. Nem vette ugyanis észre, hogy az elégiáknak az a sorrendje, amelyet Beatus Rhenanus is meghagyott, és amely kéziratos hagyományokra megy vissza, szépen megkomponált ciklust alkot, talán még Janus elrendezése szerint. Indul a költő legszemélyesebb vallomásával: „Ille ego”, majd az ihlető forrást köszönti. Hazatérve a külső csapások, gyászesetek egymást érik, ezeket követi a saját gyöngeségét, betegségét panaszoló öt elégia, míg végre a fáradt lélek kiszabadul börtönéből. A kötetet az *Ad animam suam* zárja. Ezt a kompozíciót Cantiuncula a pótlások közbesorolásával, illetve végére illesztésével megbontotta. A kötet harmadik része az *epigrammata sive lusus*, ide került minden olyan kisebb vers, amely az előző csoportokba nem volt beilleszthető. A bázeli kiadás sorrendjét itt is megtartotta, csak a vége felé tette be az elégiák közül kiszedett, oda nem illő kisebb darabokat.

Minden közreadás egyúttal valamiféle szöveggondozást is jelent. A Teleki-kiadás elmarasztalja Cantiunculát azért, mert nem járult hozzá a jobb szöveg-hagyományhoz.⁸ Cantiuncula Adrianus Wolphardus szövegét meg Beatus Rhenanusét vette át, a két kitűnő filológus után már aligha maradt valami javítanivaló. Ennek ellenére egyetlen helyen mégiscsak változtatott a szövegen. Az *M. Georgio et Antionolo Scientiae rusticantibus* elégia 3. sora Beatus Rhenanusnál „An quid dulce magis est rure?” Cantiuncula változata ehelyett: „Nam ruri nihil est mage dulce.” Átírta Janust valószínűleg azért, mert nem érezte tökéletesnek a „magis” második rövid szótagját egy hosszú helyén még a metrikailag egyébként hangsúlyos helyzetben sem. Az elégiának nem ismeretes kézirata, a bázeli kiadást kell ahhoz legközelebb állónak tekintenünk. A kiadások, Teleki is, Cantiuncula javítását adják.

Filológus elődei iránti tiszteletből megtartotta az előző kiadásokból Beatus Rhenanus előszavát, és a már ott is átöröklött Achille Bocchi-tetrastichont Janusra. A bolognai kiadásból csak Hilarius Wolphardus versét nyomtatta újra, vagy mert a vers, vagy mert az ugyancsak Hilarius nevet viselő szerző ébresztett benne rokon érzelmeket. Föltételezhetjük, hogy az új Janus-kiadás tervét Lazaro Bonamicóval is megbeszélte, de a kedves professzor a munkálatok megindulását már nem érte meg, 1552. februárban meghalt. Cantiuncula összegyűjtötte legutolsó verseit: a Bembo családot vigasztaló elégiát, az arquai forrásokra írt óda legújabb változatát, valamint néhány nagyobb terjedelmű, kortársakhoz írt verses vallomást, és ezt a versfüzért a Janus-kötethez csatolta.

Ilyen módon összeállván a kötet, most már csak pártfogót kellett keresni, aki a dedikáció dicsősége ellenében a kiadás költségeit magára vállalja. Ezt a kérdést is megoldotta a friss barátság és még frissebb fölismerése valami távoli rokoni kapcsolatnak a von Saurau család három Padovában tanuló fiával.⁹ Az osztrák hivatali arisztokrácia e három nagyra hivatott képviselőjéhez írta 1552. októberében ajánló versét arról, hogyan mentette meg a pusztulástól Janus verseit. És e tettéért majd a bátor pannon nép a Duna mellett hálás lesz neki, méltányolja tettét, sőt elismerést is nyer attól, aki megérti igyekezetét. Megtervezte a címlapot is: *Jani Pannonii Quinqueecclesiensis episcopi, antiquis vatibus comparandi ad Guarinum Veronensem panegyricus, eiusdem elegiarum liber, et epigrammatum sylvula. Item Lazari Bonamici carmina nonnulla*. Az „antiquis vatibus comparandus” Strozától átvett jelző ettől kezdve sokáig Janus állandó kísérője lesz. A cím alatt Hermész és Athéné keretbe foglalt emblémája, Nicolas de Stoop (Nicolaus Stopius) műve foglal helyet. Ez Pietro Bembo művei díszéül készült a velencei Gualtiero Scotto nyomda számára, éppen a Janus-kötet

nyomtatásával egy időben. A címlapon Cantiuncula neve nem szerepel, csak az ajánlásból tudjuk, hogy ő a kiadó.

A nyomtatás már csaknem kész volt, amikor a „divinus fautor”, Janus szelleme közbelépett:

Iamque fere summas praeli vitare lituras
Cooperat, et finem respiciebat opus:
Cum subito clarum divinus fautor alumnum
Suscitat, et studio consulit inde meo:
Arlenium, Thusci Florentis ab urbe petito
Carmine, Marcelli promere facta, monet.

Azaz Arnoldus Arlenius, az Itáliában tevékenykedő németalföldi kéziratgyűjtő és egyben kereskedő-kiadó fölhívta figyelmét arra, hogy Janusnak van egy Marcellus-panegyricusa is, amelyről eddig nem tudott. Ez Wolphardus 1522-es bolognai kiadása volt, amellyel egy időben jelent meg ugyanott a Plutarkhosz- és az ehhez csatolt homéroszi Diomédész- és Glaukosz-részlet fordítása. A Janus-kötet nyomtatása közben befejeződött, Cantiuncula nem tehetett mást, mint hogy újabb, magyarázó verses előszót intézett a három ifjú von Saurauhoz még ez év decemberében, és az újonnan megismert Janus-verseket a kötet végéhez csatolta. De a tartalmat tükröző címlapra ezek már nem kerülhettek rá.

Így jelent meg Janus Pannonius verseinek gyűjteményes kiadása voltaképpen két részben, de egy kötetben Velencében. Ez a kilencedik önálló Janus-kötet. Az előző nagybetűs negyedréti kiadások után a humanisták kedvelt aldináinak mintájára nyolcadrét formátumú, olyan, mint a sokat forgatott Strozza is. A szép kis kötet kiadóját, az alig 18 éves Hilarius Cantiunculát egyedül a lelkesedés vitte arra, hogy a kortársak között alig ismert költőelőd életművét méltóképpen elrendezze. Az eredménnyel ő maga volt a legkevésbé meglepődve.

Az 1553-as évvel új korszak kezdődött Cantiuncula padovai tanulmányaiban. Ahogyan az előző félévek Lazaro Bonamico szárnyai alatt, az ő irányításával teltek, úgy került most új professzora, Francesco Robortello hatása alá. Az órákon Catullust olvasták, Cantiuncula lelkesedése most teljesen az ókori lírikus felé fordult. Belső világa új orientálódásával egy időben az élet is megváltozott körülötte Padovában, új társakra lelt. Ekkor kezdte meg ott jogi tanulmányait a régi barát, Basilius Amerbach. Cantiuncula tüstént megajándékozta az egyetem Statutumainak 1551-es velencei kiadásával.¹⁰ És odaérkezett az orvosi fakultásra wittenbergi mentora, Petrus Lotichius Secundus is több ifjú társával. Lotichius már időközben Párizsban megjelent verseskötetével büszkélkedhetett. A baráti társaság egyre bővült a különböző fakultásokat látogató ifjak köréből. A költészet szeretete, az alkalmi verselgetés hozta őket össze, meg olykor a hajdani közös tanulmányok emléke. Ingolstadtból eredt például a barátság a társaság vezetője, Lotichius és Zsámboky János között. Ez utóbbi most magyar nemesifjak, az esztergomi érsek unokaöccse, Bona György és Istvánffy Miklós praeceptoraként érkezett Padovába. Zsámboky is magával hozta már verseinek az előző évben megjelent zsengéit. A társaság minden tagja más-más tudomány elsajátítására jött Padovába, közös volt mégis bennük a múzsák iránti lelkes és alázatos tisztelet. Az unanimitást nem bontotta meg a római egyházhoz való tartozás vagy attól való elszakadás kérdése sem. Ez annál figyelemreméltóbb, mert Matteo Gribaldi utolsó éveiről van szó, amikor a Natio Hungarica 12 magyarja se volt egy nézetben. Petrus Lotichius köré csoportosultak, együtt látogatták a szent helyeket, az arquai forrást és a Villa Nonianát: Pietro Bembo híres platánfáját, amelyet szülőföldjéről ő maga telepített Padovába. Együtt ünnepelték Katalin napját, az oratorok és költők ünnepét, és a Martinaliát, a középkori városi életnek a diákság körében megőrzött vidám mulatságát. És mindig és minden alkalomra vers született. Verssel ünnepelték legfőképpen egymást, az egyetértést, a sodalitas elismert vezetőjét, a koronázatlan

költőkirályt, Lotichiust és a társaság Benjáminját, Hilarius Cantiunculát. Együtt örültek, és egymásra bízták sírjuk gondozását, szellemi hagyatékuk sorsát. Lotichius valóban súlyos betegen, szerelmi bájjal áldozataként Zsámbokyt tette meg könyvei örökösévé. Mind a versformák, mind témáik megválasztásában igen könnyű fölfedezni az ókori példaképeket. De hiszen az is volt a céljuk, hogy öröklött, csodált elemekkel öntsék formába érzéseiket. Majd mindegyik áldoz a távolban elhunyt testvér sírhalmán, és itt a catullusi mintát a valóságos gyász hitelesíti. A háború, a gyötrő láz, a „rus” és „urbs” ellentéte is örök és egyben megélt és megérzett témák. Még akkor is, amikor az arquai forrástól hazatérőben aszfodéloszt gyűjtenek vacsorára – ez tudvalevőleg az ókoriak legszerényebb eledele volt –, még akkor is úgy érezzük, hogy komolyan veszik a játékszabályokat. Amint kinek-kinek egy kötetnyi verse gyűlt így össze, rögtön nyomdába adták. A társaság valamennyi tagjától maradt fenn egy-egy verskötet ezekből az évekből. Van, aki több önálló kötettel nem is jelentkezett. De a versbe kényszerülő önkifejezés a társaság nem egy tagját, majdan jogászt, orvost vagy államférfit, egész életén át elkísérte.¹¹

Cantiuncula önfeledten élvezte ezt a közösséget. Körükben megtalálta a mindig nélkülözött családot, Lotichiusban az apai irányítást, az idősebb testvér szerető felügyeletét. A „flosculus novem sororum” – Lotichius nevezte őt így – ebben a közegben valóban a múzsák kedvencévé vált, áradt belőle a vers. Hamarosan egy kötetre való gyűlt össze, sőt jóval több, úgyhogy válogathatott belőle, csak a javát ítélte maradandónak. És mert az új formateremtő élményt Catullus jelentette: kötete csupa hendecasyllabus. A versek egymás után rendezésén jól látható, hogy a költő értett a kötetszerkesztéshez. Az első vers: „Hendecasyllabi loquuntur”, a világba kilépő újszülött versek panasza. Eddig védte őket a szülői gondoskodás és szeretet, most fázva, pórén állnak a világban, és még ráadásul nemzőjük búcsúzik is tőlük, mert ezután a jogtudománnyal kíván foglalkozni:

Nunc o Hendecasyllabi minuti
Sat iam lusimus, o valete nugae.

Így hangzik a Catullus ihlette búcsú. A második vers a Múzsákhoz szól, többhöz is, mert most, hogy új útra indul, eddigi zsenge kora kísérőit az érett férfi ihletői váltják föl:

Post ad sacra viam vorabo iura
Sic et fraga reperta vere primo
Parnassi velut a iugo revellam,
Et mox uberiora poma iusto
Vitae tempora colligam severae.

A vallomást és invokációt terjedelmes, nagyobb mű követi: *Ad Joannem Hartungum praeceptorem suum*. Majdnem négyszáz sorban emlékezik kedves tanárára, tanulmányaira és általában ifjú éveire. Ha lehetséges a „hendecasyllabicus panegyricus”, akkor ezt bátran annak nevezhetjük. Ezután versbe kerülnek az „unanimi sodales”, olyan módon, hogy mindig valamit még önmagáról is elárul. Severinus barátjával kapcsolatban saját nevéhez való viszonyáról szól:

Omen nomen habet meum, nec inter
Me laetos hilarem piget vocari.
Nam si nunc aliquis subinde dicat
Hilari esto hilaris; rogo, quid illi
Respondebo, nisi hoc, agis quod actum est.”

E kis epigrammaszerű betét a nagyobb versben bepillantást enged valóban derűs, önmagával békességben levő egyéniségére. Eszmélkedő fiataalkorától tulajdonképpen szemben állt a családi elvárással, apja, majd gyámja óhajával. Mégsem ütközik össze benne a külső és belső kényszer más-más útja, hanem békés módon megférnek egymás mellett, egymásnak helyet adva. Nem tiltakozik a rá rótt életpálya miatt, hanem tervszerűen elodázza a maga idejére. A már idézett múzsa-versben található meg az összebékítés:

Decerpens studio ex utroque fructus,
Captabo studio ex utroque laudem.

A kedves társak között verset kap Amerbach, Lotichius és Zsámboky is, az utóbbiak hasonlókkal válaszolnak. Valamint Saurau is, akivel itt derítették ki a Janus-kiadáshoz oly gyümölcsöző rokonságot. Vidám kirándulásokra kísérik egymást az euganei dombokra, együtt vesznek részt a velencei karneválon. Cantiunculát nagyobb újtaira most már baráti sereg kísérte. Egy nyáron mindnyájan Elzászba látogattak, erről is vers született: *Ad comites itineris, cum ex Italia decedens in patriam reverteretur.*

Iam Sol, altior evolante cursu,
Umbrarum spatium diem minori
Extendit mediamque terminare
Lucis purpureae paravit horam
Accingamur, euntibus Sodales
Perplexa est via postmeridiana.
Nam pulsanda erit in viis lutosa
Nobis terra paludibus...
Quam primum o comites equis iubete
Frenos iniicere, et viam voremus.

Száz éve keményre fagyott, hóborította úton indult Váradról egy kis csapat, a Janusé:

Omnis sub nive dum latet profunda...
Quam primum o comites viam voremus.

Sima volt az út, nem volt akadály, de az útra induló egyre csak hátra tekintett... „calidi valetе fontes ... ac tu Bibliotheca valetе ... aurati pariter valetе reges”...

Quam primum o comites viam voremus.

Most nyár van, fönn jár a nap, de jön a napszállta, mocsaras, süpped az út, de csak előre, mert hazavisz:

Non mi taedia nec tulit labores
Tam longinqua profectio...
Si tandem reditum ad lares paternos
Maturare datur...
Utque Alsatiam amabilem videbo...
Salve terra viris potens et armis,
Et cultu populorum, et institutis
Antiquis memoranda...
Salve Teutonico superba Rheno,

Magnis urbibus hospitalis ora...
Iam vero o comites viam voremus.

Ave, búcsúzott Janus visszatekintve, salve, mondja a testvérvér, mert örül, hogy előtte az út. Janus nem akart többé emberként e földre születni, száz év múltán e versben nyert formát ismét a távoli lélek.

A kötet záróverse Lotichiushoz szól, a hajdani wittenbergi indítóhoz. Válasz Lotichius hozzá írt versére arról, hogy valóban búcsút mond a könnyű műsának, és az apai intelmeket követve most már komoly tudományra adja a fejét. Ezzel a verssel zárul a ciklus. Fölépítése árulkodik arról, hogy Cantiuncula közvetlen Catullus-élményét alaposan kibővítette Pontano tanulmányozásával. Az ugyancsak Catullus-rajongó költőelőd versköteté is életre keltett hendecasyllabusokkal kezdődik: „Musam Catulli invocat tum Hendecasyllabos alloquitur.” A záróvers pedig: „Salutem dicit Hendecasyllabos”:

Avete Hendecasyllabi meorum
Avete o comites meae senectae...
Sit lusum satis, et satis iocatum.

Cantiuncula verseit hendecasyllabi minutinak nevezte, itt is Pontano a minta, a túlságosan szerénykedő „minutuli”. Pontano az élettől búcsúzott, Cantiuncula éppen csak húszévesen úgy hitte, hogy élete egy szakaszára tett pontot.

Most is kellett persze pártfogót keresni, ezúttal három Hoffmann nevezetű ifjút ért a megtiszteltetés. Francesco Robortello is írt a kötet elé egy ajánlóverset. A 125 lapos kis kötet ugyanott és ugyanolyan formában jelent meg Velencében, mint három évvel korábban Janus kiadása. Ezt is Hermész és Athéné emblémája díszíti, a „doctissimus et foelix poeta” két pártfogójáé. A kötetben van is egy vers Nicolaus Stopiushoz, amiért a címlapdísz e kötetre is rákerülhetett, meg azért is, mert a metsző a kötet nyomdai előállításában is közreműködött. Most már csakugyan a jogtudomány következett volna, engedve a családi sürgetésnek, ha meg tudott volna szabadulni a magára vállalt adósság, a tökéletes Janus-kiadás terhe alól. A velencei Gualtiero Scoto kiadványai sorában az ő versköteté volt az utolsó, az is faktor keze műve. A nyomda nem működött tovább. Maradt Bázél, a régi családi összeköttetések, és valószínűleg Amerbach támogatása. Új Janus-kötetét az Oporinus nyomda jelentette meg 1555-ben. A kiadás fölépítése ugyanolyan, mint a velenceié, csak ami ott kényszerűségből a pótrészbe szorult, azt itt a helyére osztotta. Ebből a kiadásból már elhagyta Beatus Rhenanus előszavát is, csak az ő ajánlóverse maradt meg a von Saurau családnak, és a végén Hilarius Wolphardus és Achille Bocchi versei. Más aligha lehet a kiadó, mert az elrendezés teljesen Cantiuncula elveit tükrözi. Egy új vállalkozó nem maradt volna névtelen, és nem hagyta volna ott Cantiuncula terjedelmes ajánlóversét. Ha maga Oporinus lett volna, akkor meg inkább a Beatus Rhenanus előszavát tartotta volna meg, és nem a közönségnek igazán nem sokat jelentő Cantiunculáét. A magára vállalt föladatot végre teljesítette, Janus verseit a kortársak kifogástalan elrendezésben olvashatták.

1556 nyarán Cantiuncula verskötetével megajándékozta hűséges barátját, Amerbachot, elbúcsúzott tőle, és minden terhétől megszabadulva boldogan vette útját a kedves Elzász felé. Nem messze Bázeltól, fölhevülten a Rajna hűs hullámaiban keresett és talált pihenést. Mire a társak utolérték, már csak gazdátlan lova, Rubellus mutatta a helyet, ahol a nimfa, a Rajna nimfája karjaiba zárta a 21 éves „doctissimus et foelix poeta”-t.¹²

A társak, mit is tehettek volna mást, versben siratták el barátjukat. Johann Aurbach keserves szemrehányással illeti a Cantiuncula útiversében olyan szeretettel említett büszke Rajnát:

Quis Rhene te superbe fluminum pater
Adegit in tantum scelus furor, ut malo
Gravissimo fieres nocens, quis te impulit
Vatem optimum delere Cantuunculam?

Lotichius egy eclogát szentel barátja emlékének, amelyben az euganei dombok pásztorai gyászolják kedves társuk, Daphnis halálát:

Daphnis erat forma egregia, viridique iuventa
Venatore satus Daphnis, quem Sirmia mater
Ediderat partu Mosae flarentis ad undas:
Sed tunc Euganeis in collibus, humida circum
Flumina Medoaci, blandis dabat otia Musis.

A pásztorok idillikus életét élte kedvesével, Leucével egészen addig, míg meg nem szállta a vágy, hogy messzi vidékre kószáljon:

Dis aliter visum est: extremas quaerere terras
Daphnis, et ignotas invisere cogitur urbes.

Így lelte halálát távol a kedves szülőföldtől és övéitől:

Ille quidem reditus spem corde fovebat inanem:
Sed vixdum gelidas a tergo liquerat Alpes,
Cum fessum ripaque aestus fluvioque levantem
A dulci longe patria, amplexuque suorum
Immanis torrens spumantibus obruit undis.

Eddig tart a költőivé emelt valóság, innen Vergilius mása következik, mert Leuce varázslathoz folyamodik, hogy az árnyat megidézze. A másik pásztor Lotichius gyászversét mondja el:

Daphni, tuae semper laudes, doctique manebunt
Ingenii monumenta, nec ulla redarguet aetas.
Sis memor o, coelique aliqua de parte sereni
Adspice nos, olim tecum tot casibus actos.¹³

Szétszéledt a társaság, de a padovai együttlét emlékét ki-ki hazamentette. Lotichius Heidelbergben lett professzor, és rövide szabott életében ott is maga köré gyűjtötte fiatalabb költőtársait, Melissust, Palmeriust és Posthiust. A hajdani padovai társaság baráti szálai az emlékezés alapján átszőtték Európát:

Sed quia Lotichius tibi vixit amicus, ob ipsum
Jam te etiam Isthvanfi, cogor amare magis.¹⁴

Így őrizte meg Lotichius a társaság legifjabb tagjának, Istvánffy Miklósnak emlékét. Ő még Cantuunculánál is fiatalabb volt három évvel. A padovai évek alatt a nagyra tartott költők árnyékában nem is nagyon merte a hangját hallatni. Hazatérve, 1563 után kezdi csak verseit összeszedgetni, igaz, akkor mindjárt kötetet is tervez. Az első vers egy több mint 700 soros panegyricus Oláh Miklósról, majd jönnek sorra az itthoni társakat ünneplő versek. Radéczy, a

„pater elegantiarum atque omnium leporum”, az „unanimus sodalis” Zsámboky, és a többiek: Purkircher, Almásy Mátyás és Ebeczky. A pozsonyi költői kör Radéczy kertjében az Apollónak szentelt hársfa alatt tartotta összejöveteleit. A hársfa illatos sátorában kerestek egymás, szebb világot idéző menedéket:

Huic similem certe Alcinoi Phaeacia tellus
Non tulit, Hesperidum nec vigil anguis habet.

E Janust idéző sorokkal Istvánffy a költőt idézte körükbe ugyanúgy, ahogyan az arquai forrásnál idéző padovai társaság időről időre megújult Petrarca szelleméből.

Jane pater, nostrum, qui quondam primus ad Istrum
Duxisti Aonides ex Helicone deas,
Dum tua sic mecum tacitus monumenta revolve,
Sive elegos, pulchrum sive epigramma facis
Seu charas luges animas aut incluta condis
Facta ducum aut Latio Dorica scripta refers,
Quicquid agis, fateor, veteres ignoscite fasso,
Te facile antiquis vatibus esse parem.

Két kötetcskét is alig tesz ki e kör verstermése, legalábbis ennyi az, amit ma belőle ismerünk. Jelentős költő nincs is közöttük, a magatartás, a menekülés az, ami figyelemre méltó, aminek okait az 1560-as évek második felében jól ismerjük. E fázó befelé húzódás, a „zúg immár Boreas” valóságából Alkinoosz-Alkinoé ábrándvilágába űzi a költőt:

Saevit atrox Boreas, nigro dum turbine terras
Contristat crebris saevit hyems nivibus,
Saeva quidem sunt haec, at nostro in pectore longe est
Saevior occultis ignibus Alcinoe.¹⁵

Mégis annyiban figyelemre méltó e gyümölcscsel nem kecsegtető harmadvirágzás, hogy benne Janus árnyával búcsúzik az a költészet, amelyet egykor ő hozott a Duna mellé. Búcsúzik, és jön a sokat ígérő tavasz, „áldott szép pünkösdeknek gyönyörű ideje”.

Jegyzetek

¹ Iani Pannonii Quinqueecclesiensis episcopi, antiquis vatibus comparandi, *ad Guarinum Veronensem panegyricus, eiusdem elegiarum liber et epigrammatum sylvula*, item Lazari Bonamici *carmina nonnulla*, Venetiis, apud Gu. Scottum, 1553 (RMK III, 418). Iani Pannonii Quinqueecclesiensis episcopi, antiquis vatibus comparandi, *opera* multo nunc demum quam unquam antea et auctiora et emendatiora in lucem edita, Basileae, per I. Oporinum, 1555 (RMK III, 426). Iani Pannonii episcopi Quinqueeccles. Illius antiquis vatibus comparandi... *quae uspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia*, Opera Ioannis Sambuci, Viennae, Austriae, C. Stainhofer, 1569 (RMK III, 585). Ez utóbbi kiadásban a római lapszámozott részben Zsámboky korábban tervezett vagy megvalósított kiadásait kevés módosítással egymás után lenyomatta. Az I–XLVI^a lapokon van – kibővítve több nagyobb terjedelmű verssel, közöttük az *Eranemossal* – az a Bázélbe kinyomtatásra küldött gyűjtemény, amelyet a *Lusus* 1559-es kiadásának utószavában említett. A XLVI^b–LXVI^a lapokon található ez a *Lusus*-kiadás (RMK III, 468). Ezután következnek az újabban kéziratos forrásból kiadásra kerülő darabok. Ezen mechanikus elrendezésből következik, hogy az „antiquarius Carolus”-ra írt vers kétszer is

szerepel a kötetben (LVII^b és LXXIV^b). Zsámboky a versek ilyen módon való csoportosításával elkülöníti azt, amit ő gyűjtött össze, attól, amit már elődei is ismertek.

² W. Hartl, K. Schrauf, *Nachträge zum dritten Bande von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität*, Bd. 1/1, Wien, 1898; G. Kisch, *Claudius Cantiuncula: Ein Basler Jurist und Humanist des 16. Jahrhunderts*, Basel, 1970.

³ G. Kisch, *Gestalten und Probleme aus Humanismus und Jurisprudenz*, Berlin, 1969, 310. *Die Amerbachkorrespondenz*, Hrsg. A. Hartmann, Bd. VI–VIII, Basel, 1963–1974; Bd. VI, 238, 331, 337, 447, 455–457, 473, 502–503, 534; Bd. VII, 71–72, 83–84; Hilarii Cantiunculae *Hendecasyllaborum liber*, Venetiis, 1555, 17 (a továbbiakban: H, 17); Hartl, Schrauf, *i. m.*, 238.

⁴ *Die Amerbachkorrespondenz, i. m.*, VII, 252–255.

⁵ H, 24, 90.

⁶ H, 25–26, 64.

⁷ *Die Amerbachkorrespondenz, i. m.*, VIII, 149.

⁸ „Sed quae ambae editiones (ti. a velencei és a bázeli) nulla accessione locupletatae, ea quae adhuc lucem viderant ordine fortassis paullo concinniore exhibent, sed emendationes nulla fere habita ratione, eoque parum nobis opis et auxilii praestiterunt.” Janus Pannonius, *Poemata*, Trajecti ad Rhenum, 1784, VIII.

⁹ H, 38, 68, 80.

¹⁰ *Die Amerbachkorrespondenz, i. m.*, VII, 71.

¹¹ G. Ellinger, *Die neulatinische Lyrik Deutschlands in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts*, Berlin–Leipzig, 1929, passim. A verskötetek: Zsámboky János, Padova, 1555; Hilarius Cantiuncula, Velence, 1555; Petrus Lotichius Secundus, Bologna, 1556; Johann Aurpach, Padova, 1557.

¹² *Die Amerbachkorrespondenz, i. m.*, VI, 236–237.

¹³ Johann Aurpach, *Ad Rhenum flumen in quo Hilarius Cantiuncula perierat*, in Uő, *i. m.*, E³; P. Lotichius Secundus, *Ecloga V. Daphnis ad Bolgangum a Saurau*, in Uő, *Poemata omnia*, ed. P. Burmannus, Sec., tom. I, Amstelaedami, 1754, 599.

¹⁴ Az idézet Johannes Posthiustól való, Petrus Lotichius legközvetlenebb barátjától és munkatársától. Lotichius, *Poemata, i. m.*, tom. II, 263. Hasonló nyilatkozat olvasható a filológus Janus Mellerus Palmeriustól *uo.*, 356.

¹⁵ Nicolaus Istvánffy, *Carmina*, ed. J. Holub, L. Juhász, Lipsiae, 1935, 39, 24, 23. Istvánffy sajátkezű verseskötete: MTA Könyvtára, Kézirattár, K 53/II. 1563-tól egy kötetkompozíció elveinek megfelelően kezdte Istvánffy a verseket lemásolni. Majd 1570 táján, ahol még helyet talált, oda másolta korábbi verseit is, amelyeket megőrzésre érdemesnek talált. Így került be padovai-velencei tanulóéveinek (1555–1556) két zsenyéje is. A pozsonyi költői kör kiadatlan versei: *Oláh kódex*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, H. 46.

Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása

A királyi palota, Corvin Mátyás palotája újév napján rendszeresen vidám ünnepek színhelye volt. A király akkor szokta volt ugyanis, egy régi hagyományt folytatva, háza népét megajándékozni. Ilyenkor ki-ki a saját szerszámaival, a zenészek hangszereikkel, a szakácsok konyhaeszközeikkel vonultak föl, és a király abba hullatta ajándékait. A szökökutakból, amint az ünnepélyes alkalmakkor lenni szokott, nyilván ekkor is bor folyt. A trón körül meg az örök tréfacsináló, Galeotto Marzio gondoskodott a jókedv fokozásáról. Végére érve az alattvalók látványos és vidám felvonulása, az uralkodó Galeottóhoz fordult és az ő „szerszámaikat” kérte. Házi humanistája ilyenekkel nem rendelkezvén, kéziratának fóliánsait hozatta elő, és azoknak lapjait boríttatta be arannyal. Az ünnepi alkalom hőse ezúttal Galeotto lett, ő kapta a legtöbb ajándékot.¹ A nagy király bőkezűségéről, a „strena”, a δῶπον királyi voltáról Galeotto, humanista görög műveltségét is fitogtatva, a történet elmesélése során hosszabban elmélkedik. Valóban βασιλικόν δῶπον volt ez, hogy most már mi is görögül summázzuk a tanulságokat. Igen ám, de ez a kifejezés meg nekünk Jakab angol király saját fiához intézett intelmeinek címét, a fejedelmi tükrök egy sokat olvasott változatát idézi emlékezetünkbe. Elmesélt történetünk Galeottónak *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Matthiae Serenissimae Hungariae regis* című munkájából való, amelyet éppen e műfaj sajátos, sőt kissé periférikus változatának tekinthetünk. Az ifjú Corvin János herceg számára írta össze benne a király környezetében gyűjtött történeteket, hogy mintegy tükörből ragyogtassa vissza apja óriási egyéniségét. Azt az egykori újévi δῶπον-t így nyújtja át most már a hálás Galeotto βλικόν δῶπον formájában a nagy királyt tisztelő késő századoknak.

Galeotto valóságos remekelése ez a kis munka. Tollán képpé változik az újévi ajándékozás története, a reneszánsz uralkodónak és udvarának színpompás ábrázolásává. Győzelmes háborúi között a királyt otthonában látjuk, amint éppen a *liberalitast*, a nélkülözhetetlen uralkodói erényt gyakorolja. Vidám alattvalói jelenlétének bőséges áldását élvezik. Mars isten kíséri a háborúban, *otium*ában pedig Pallasz Athéné oltárán áldoz, és még a híres Bibliotheca is ott van keze ügyében.

Magyarországon e virágzást nagyon hamar követte a romlás. És abban a történelmi helyzetben szükségszerűen következett be az a folyamat, amely a hősi korokat követő hanyatlás időszakában általában megfigyelhető: a jelen reménytelensége közepette a múlt dicsőségében keresni a vigaszt, ez marad a következő századokban az éltető, a fennmaradást biztosító erő. Az elmúlt kor iránt feltámadó nagyfokú történelmi érdeklődés, az erőt adó példa felidézése nálunk a mélyponttól a mohácsi csatavesztést követő évtizedektől kísérhető nyomon. Az országnak ekkor másfél évtizedig két megkoronázott királya is van, és kettejük között az előrenyomuló török mind nagyobb területeket hódít magának. Ilyen körülmények között az országot kívülről kormányzó Ferdinánd királynak főuraink lépten-nyomon előhozakodnak a követendő „Sanctus Mathias rex” példájával, vagy éppen a „bezzeg Mátyás király”-féle „intelmekkel”. Nagyon is közismert, hogy a magyar múlt egyetlen korszaka se vált annyira történeti közkinccsé, mint éppen Mátyás király uralkodásának sokszor visszasírt évei. Ennek a történeti hagyománynak van egy külön érdekessége is, az, hogy anyagában a társadalmi rétegződés is kimutatható. Főúri udvarainkban például kedvelt csemege lehetett a Mátyás királyról és Bánfi Miklósnéról szóló gáláns história, mert ebből a nálunk igazán nem grafomán korból ennek a történetnek négy egykorú lejegyzéséről van tudomásunk. Egy másik réteg a folklorizálódott, mesehőssé vált király alakjához fűződő történetek vizsgálatával nálunk is, a szomszéd népeknél is kiterjedt szakirodalom foglalkozik.

Más társadalmi helyzetben, illetve történelmi korban ez a hőseposz születésének ideje. A XVI. század közepén nálunk ugyanazt a szerepet a „carmen solutum”, a történetírás vállalta. Lázás szorgalommal kutatják a Mátyás-kor írásos emlékeit és megindul a kiadások

előkészítése, minthogy Európa-szerte dúl még a humanista „editio-furor”. Új föladatként jelentkezik a század elején elszakadt magyar történetírás szálának újra fölvevése. A sort Bonfini, Mátyás király udvari történetírója nyitja meg.² Nagy művéből jobb-rosszabb vagy éppen csonka másolatokkal több főúri könyvtárunk is rendelkezett. 1543-ban végre megjelent a mű eleje, az első három előkerült decas. A hiányzó részek, az éppen Mátyás király korát tárgyaló negyedik decas és a befejező ötödik föl kutatásában humanistáink versenyeznek. Verancsics, Dudith, Forgách és Zsámboky valamennyien lelkesen erednek nyomába egy-egy kéziratnak, hogy megszerezzék, ha csak lemásolásra is. A főúri birtokosok pedig, a család dicsőségét is növelendő, sürgetik a most már teljesebbé vált mű újrakiadását. A század közepén a kéziratok recenziójában és a filológiában egyaránt járatos Gyalui Torda Zsigmond kapott megbízást a Révai családtól a tulajdonukban lévő kézirat kiadására. Torda személyes kapcsolatai segítségével 1562-ben már a bázeli Oporinus céget is megnyerte a nyomdai munkálatok elvégzésére. A nyomdász sürgette a kéziratot, hogy mielőbb munkához láthasson, és egyúttal császári privilégiumot kért, amely védelmet nyújt az esetleges kalózkiadás ellen. Ez utóbbi ügyben maga a trónörökös, Miksa cseh király járt el, akiről tudjuk, hogy ugyancsak sürgette Bonfini teljes kiadásának megjelenését. A mindenhonnan várva várt, mindenkitől sürgetett kiadásból – egyelőre legalábbis – mégse lett semmi.

Objektíve hátráltatta a kiadás ügyét az, hogy Oporinus a piac igényeit szem előtt tartva egy magyar történelmi corpus közreadását tervezte. Ebben Bonfini abbamaradt művét kisebb folytatásokkal egészítette volna ki, olyanokkal, amelyeknél a korábbi kiadás privilégiuma még érvényben volt. Volt azonban az ügy hátterében szubjektív mozzanat is, sok szálon függő, sok hűrt pendítő tényező, amely összefügg a magyar trónutódlás kérdésével. Ismeretes, hogy a trónörökös, majd 1563-tól megkoronázott magyar király, Miksa pályáját, merész terveit megtörte a Habsburg-család dinasztikus politikája. És jócskán hozzájárult ehhez a magyar rendek ellenállása is, akik évekig küzdöttek személye ellen. Az országban ugyanis a másodszülött Ferdinándnak lelkes hívei voltak – közéjük tartozott a nádor is. Ők Mátyás király trónján szívesebben látták volna a törökkel hazánk földjén már csatába bocsátkozott főherceget. És ott volt az örökké fenyegető rém, János király Erdélyt birtokló fia, aki a francia és török diplomáciában a Habsburg-birodalmat sakkban tartó politika bábuja volt.

A magyar rendeknek már akkor is eleve reménytelen ellenállásával szemben győzött az öreg Ferdinánd király akarata, és a magyar trónra Miksa került. Arra a trónra, amelyet minden várományosa Mátyás király nyomasztó árnyékában foglalt el, vállalva az elkötelezettséget, hogy igyekezzék a magyar király nyomába lépni.

Vajon ilyen elkötelezettje volt-e ennek az árnyak Miksa király is? A Bonfini-kiadás ügye éppen a koronázás körüli években maradt abba. Tudjuk, hogy Miksa mint trónörökös sürgette a hiányzó negyedik decas, a Mátyás korát tartalmazó rész kiadását. Tartalmát közelebbről aligha ismerhette. A mű kiadója, Torda Zsigmond viszont egy magánlevelében éppen amiatt aggodalmaskodik, hogy a Mátyás király dicsőségét tartalmazó részek vajon nem váltják-e majd ki Miksa neheztelését. Úgy gondolja, hogy egy Miksa érdemeit kiemelő előszóval veheti majd el az élet a Mátyást magasztaló fejezeteknek, és éppen ehhez kért ötleteket a nádortól. Hogy Torda aggodalma nem volt alaptalan, azt mutatja a bennfentes udvaronc, az udvari történetíró Zsámboky magatartása az üggyel kapcsolatban. Emblémáinak sorában Mátyás király „symboluma” is helyet kapott. A képen látható az ország címere, a Corvin család hollója a gyűrűvel, az anyafarkas, amely már a Bonfini-féle családszármazásra utal, valamint a lyra és Pallasz Athéné pajzsa, ezek Mátyás művészetpártolását szimbolizálják. A képhez csatlakozó vers Miksát mint új Mátyást dicsőíti, aki majd fölveszi megint a harcot a törökkel, és az elődöt követi *Bibliothecája* bőkezű gyarapításával is.³ Nos, ez utóbbi esetben Miksának kétségtelenül voltak érdemei. Megbízottai Itáliából sok értékes kéziratot gyűjtöttek össze a Hofbibliothek számára. Valóban, „azok a szentek, akik a lymbusban Mátyást mint megváltót várták”⁴ – ezek a török területen háttáérbe szorult görög

auktorok most Miksa jóvoltából kerültek ismét napfényre. Portai követe, Augier Busbecque ugyanis a Corvinából Konstantinápolyba hurcolt kódexek egy részét Bécsbe juttatta, ahol azok ismét közkinccsé lettek. Jóval nehezebb ügy, a világpolitika része volt a török háború ügye. Zsámboky egy más helyen ugyan Bizánc kapujáig juttatja el Miksa győztes seregét, de a következő sor: „Ferrea nunc cessent, aurea saecula parat” mutatja, hogy az egész csak a „bizantinizmus”, az udvari hízelgés, legföljebb a vágy-álmok világába tartozik.⁵

A háború egyelőre éppen nem szűnt meg, sőt Erdély felé egyre komolyabb méreteket öltött. Az ország meg hosszas huzavona után kényszerült megkoronázni királyát, azt, aki maga is ezer aggály közepette vállalta sorsát. Ez az idő nem volt alkalmas arra, hogy alattvalói Mátyást mint mércét állítsák Miksa elé. A Bonfini-kiadás ekkor valóban nem volt időszerű.

Váratlan fordulatot hozott ebben a reménytelen helyzetben Galeotto *De egregie...* kézirata, amely majd egy századig tartó lappangás után ekkor bukkant föl. És éppen a János király fia ellen vívott harcok során akadtak rá egy főúri könyvtár mélyén. Nyaláb várában találták meg a kéziratot, a Perényi család birtokán, ahol a Frangepán leány úrnő sógorságban volt Corvin János herceggel. A megtaláló, Zay Ferenc felső-magyarországi főkapitány történetesen a Bonfini-kiadáson dolgozó Torda Zsigmond jó barátja volt. Torda tüstént fölismerte, hogy Galeotto Mátyása korántsem a nyomasztó hős, hanem hús-vérből való reneszánsz uralkodó. Eszik, tréfálva elvegyül alattvalói közt úgy, ahogy azt a spanyol udvarból Bécsbe plántált etikett soha meg nem engedné. A kiadás körül huzavonának nyoma sincs: 1562 telén bukkant föl a kézirat, és 1563 nyarán már Bécsben megjelent a *De egregie...* első nyomtatott kiadása. Pergamenre készült díszes példányával az aulikus alattvalók éppen Miksa koronázására járulnak az uralkodó elé. Királyi ajándék, βασιλικόν δῶρον ezúttal megint Galeotto műve, egy olyan tükör, amelybe bátran tekinthet az új király, szemét a fény nem vakítja el.⁶

Az ajánlás természetesen Miksához szól, és az emberközelbe hozott nagy király oltalmában Torda újra elővette a Bonfini-ügyet. Galeotto így vált előkészítőjévé, valóságos ügyengetőjévé a nagy történeti munka kiadásának. Időközben Bonfiniből előkerült az ötödik decas is, és a kinyomtatást most már Zsámboky szorgalmazta. 1568-ban végre megjelent a nagy mű.⁷ Az ajánlás Miksához szól, és az udvari történetíró jól tudta, hogy mennyire engedhette tollát szabadon. Az 1566-os, Európa szeme láttára kudarcba fulladt török háború után már nem volt helye a példálózgatásnak vagy párhuzamba állításnak. Egyetlen célzást se találunk már az eljövendő új Mátyás királyról. Ehelyett Bonfini részesül megrovásban azért, amiért nem átalította Mátyás királyunk kicsinyes, sőt alantas tulajdonságait az utókor számára megőrizni. De azért Zsámboky se áttolja ezeket még egyszer rendre felsorolni.

Vajon meddig üldözte még az utódot a kísértő árny, az el nem ért példakép? A régi rezsim utolsó képviselőit 1569-ben bebörtönöztette az alattvalóitól teljesen elszigetelődött király. A következő évben előkerült Magyarországon Mátyás és Beatrix alabástrom képmása. A lelet híre Miksához is eljutott, és éppen koronázása napján, 1571. augusztus 20-án kérte, majd sürgette, hogy küldjék el azokat neki.⁸ Megkapta. A bécsi Burg zordon magányában Mátyás király sugárzó fehér tekintete követte élete hátralévő éveit.

Jegyzetek

¹ Galeottus Martius Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Matthiae*, ed. L. Juhász, Lipsiae, 1934, 22–23.

² A Bonfini-kiadás késlekedését tárgyaló két korábbi tanulmány magyarázata nem kielégítő. K. Windisch, *Beitrag zur Lehensgeschichte des Johann Sambucus*, Ungarisches Magazin, 1(1781), 414–423; Kemény János, *Bonfinius élete és munkái*, Új Magyar Múzeum 4(1854), 246–270.

³ J. Sambucus, *Emblemata*, Antverpiae, 1564, 161–162.

⁴ T. Klaniczay, *Mattia Corvino e l'umanesimo italiano*, Accademia Nazionale dei Lincei, Quaderno, n. 202, 1974, 3.

⁵ A. Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, Basileae, 1568, 896.

⁶ Galeottus Martius Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Regis Mathiae ad Ducem Johannem eius filium liber*. Az egykori Bibliotheca Corviniana példánya ma OSzK, Cod. lat. 301. Torda kiadása: *Libellus elegans Galeotti Martii...* Nunc primum opera et studio Sigismundi Tordae... in lucem editus, Viennae Austriae, M. Zimmermann, 1563 (RMK, III, 505).

⁷ A Bonfini-kiadás történetével külön tanulmányban foglalkozom.

⁸ Balogh Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, I–II, Bp., 1966, I, 288–289, II, 278–279.

Zsámboky János levelei Batthyány Boldizsárhoz

Takáts Sándor közléséből már több mint hetven éve ismeretes, hogy „Az 1582-ik évben egy névtelen magyar író jelenti Batthyánnak, hogy Pannonius epigrammáit conferálja, mert igen hamisan írták s újra kinyomatja. Ugyanez a névtelen egy görög könyvről írja: Mását leíratnám, azután aztat Norinbergába Camerarius-nak, vagy Heidelbergába Erasmusnak [!], ki ezfélehez igen tudós, ha tetszenék elküldeném ... és ha kinyomatnák hát nagyságodnak dedikálnák. Vertálásban és nyomásban idő telik.” Az akkor a körmendi Batthyány-levéltárban lévő levelet Takáts kelet és aláírás nélkülinek találta, mégis, mivel abban említés történik korabeli eseményekről, megírását 1582-re tette.¹ Takáts közlését vette át Barlay Ö. Szabolcs, de csak a görög könyvről, és azt még mindig ismeretlen levélírónak tulajdonítva, a Batthyány–Clusius–Zsámboky-kör alkímiai érdeklődésével hozta kapcsolatba.²

A levél az időközben az Országos Levéltárba került Batthyány-levéltárban a missilis levelek között 54236. számon ma is megtalálható. Írója Zsámboky János, ezt a kézírásról első tekintetre megállapíthatjuk, de erről tanúskodik szíglája is a levél végén. A levél teljes szövege a következő:

(Címzés:) Illustrissimo ac Magnifico Domino, Domino Balthasaro de Bathyan, S. Caesareae Regiaeque Maiestatis et Consiliario et Domino, patronoque gracioso

Nemethwywario

Illustre ac Magnifice Domine S. servititem perpetuam. Equos accepi, gratias ago V. M. perpetuas, ac pretium eorum cupio intelligere. Jollehet ammy zeugsegre feokeppen kiwanta felesighem, alesh ha tarhattya arra sokaig, merth nagh haboroba vaghiunk az praedicatorok tiltasban, es eorok papy hadban. Deus adhibeat gratiam, et rectum oculum. Rhabarb. az eghiz varosba io ninczen, es panassokodnak az Doctorokis, Myndazaltal köldek Nagh. Ez, olly dragais az hytwana, hogh mazfel latot 2 f adnak, ky soha nem volt. Ha Nagh. kold által Veneczebol hozatna, diczirnem, merth az Rhabarbaromnak az ighen iowa io.

Mannathis fel fontal. Ezis nem ighen feyr, mynth Calabriaynak kellene lenny. Mastix io, es az colythonix. Az gerögh könvrol semmit nem monda az Naghs. embere, hanem hogh czyak hogh Naghs. vyzza kwldy. Azuthan valaszt varok Naghs. Merth en azt irtham vala, hogh masat le iratnam, azuthan aztot Norinbergaba Camerariusnak, vagy Heydlbergaba Erastusnak, ky ezfelehez ieles tudos. Hogh ha tetzenek vertalnak, es ha ky nyomtatnak, haat Naghsag. dedicalnak. Ebben nagh ido telyk, az az az vertalasban, es nyomasban, merth aleg hyzem hogh egi eztendoben, vagh kettobennis kezöl megh. Azz Pannonius Epigrammakat conferaltam: ighen hamissan irthak, es megh vadnak nalam, es esmegh megh nyomtatom talam. Az Veneczey valasztrol czodalkozom, keet barathom sollicitallya, harmadik az orator Dornberger ottbenn. Ha egyeb nem lehet, hat variuk megh eo felsegeth, es irassunk esmegh, merth az erthem hogh az protocolomban nem tuddyak az ifiw secretariussok, mynth volt az dologh, es myben masath megh talalny. Irtham Dietrichstain uramnak, hogh ha valamit feleltenek volna, azonnal megh ielentene nekem. Nova nulla, quam quod Caes. Maiestatem expectamus ad finem huius Mensis, et quod cum liberis Imperij Civitatibus adhuc nonnulli versentur scrupuli. Flandriaba az Zerencze ide es towa ighen forgattya magath. Az Gwisius Nemzetsegh czoda praticaba volna, de ky tuddya ha igaz.

Az Camara dolgat enis sollicitalom, az comissarius relatiot Gall ma addya be az Herzognek, merth zoltham vele, es fogada mynden baratsagath.

Herzog Mathias ma Lintzbe meghyen vizza, ighen vigadanak, es vadazzanak. Aztis mondyak hogh kykeletre Maximilianust Cassara keoldy ew felsighe etc de az udvary hyrek ighen incertae.

Me V. Mag. V. humiliter commendo. 10 Septembris

Az darab ertz nem ertz meg, hanem csak idovel valamy ertz lehet. En asphaltumnak mondanam.

Huzzar Petert es Isthvannyt az Hertzog fel hivatta, hogh bayra mentenek volt etc

A levél vallásfelekezeti, orvosgyógyászati és egyéb érdekes közléseinek tárgyalásától most eltekintek. A továbbiakban csak azokkal a részekkel foglalkozom, amelyek Zsámboky filológus-kiadói működésével vannak kapcsolatban. Szó van egy görög könyvről a levélben, amelyet korábban Zsámboky küldött el Batthyány Boldizsárnak, most pedig az visszaküldte. Zsámboky ezt le akarja másoltatni, hogy Nürnbergbe küldhesse Camerariusnak, vagy Heidelbergbe Erastusnak mint szakértőknek. Ha ők azután jónak látnák, akkor gondoskodnának a lefordítatásáról és kinyomtatásáról. A dedikáció pedig Batthyányhoz szólna, nyilván azért, mert a fordítás és kinyomtatás költségeit neki kellett volna vállalnia. Erre nézve várta Zsámboky a dunántúli főúr válaszát. Nyilvánvaló, hogy az egyelőre ismeretlen görög könyv tekintélyesebb mű lehetett, erre mutat a két szakértő fősorakoztatása, és az, hogy a megjelentetéséhez Zsámboky legalább két évet tartott szükségesnek. Batthyány válaszát nem ismerjük. Zsámbokynak viszont a Batthyány-levéltárban még egy levele található 54267. számon, 1582. szept. 25-én keltezve. E latin nyelvű levélben ismét előhossa e kéziratot: *Librum curo describendum: exemplar vetus redderetur, cum gratiarum actione beneficijque memoria: sed ad imprimendum et versiones tempore erit opus*. Batthyányval kapcsolatban a görög kézirat sorsáról egyelőre nem tudunk többet.

Ugyanez idő tájt föltűnik viszont a külföldi barátaival való levelezésben is egy újonnan a kezébe került, őt nagyon érdeklő kézirat, amely azonosnak tűnik a Batthyányval közlöttel. 1583. március 3-án régi barátjának, Joachim Camerariusnak ír lelkesen arról a kódexről, amelyről ekkor már Peter Monau, Rudolf császár orvosa is tudott: *Credo Monavium de scriptoribus χρυσοποιίας scripsisse; responsum expectamus. Codex facilibus ad usum characteribus exaratus; quidam sapere se aliquid in hoc studio aureo putat, eo vel inspecto exclamabat: ego ut μαρτύρια Codicem arripiam.*³ És ugyanerről a kézitról lehet szó a bázeli orvos-filológus Theodor Zwingerhez írott levélben is: *Si doctissimus Erastus interpretationem libri chymici rarissimi graeci, qui farrago omnium fere Veterum, qui hac de arte conscripserunt, velit, mitterem ad vos; opus plenum sacrarum arcanorum, plenum figurarum et iconum θαυμαστών. Non puto in ea professione fumosa quidam rarius aut absolutius, ut quidam affirmant, proditum.*⁴ Zwinger lett volna tehát a közvetítő Thomas Erastus bázeli orvosprofesszorhoz, akivel, úgy tűnik, Zsámbokynak nem volt közvetlen kapcsolata. Erre abból következtetünk, hogy a Batthyáynak írott levélben még nem tudta róla, hogy már jó ideje Bazelbe települt Heidelbergből, a Zwingerhez írott levél idején pedig – ha a dátumot jól értjük – már nem is élt. Thomas Erastust Zsámboky tehát csak műveiből ismerte, az okkult tudományokkal való kapcsolatáról azokból a munkáiból tudott, amelyek meg is voltak könyvtárában.⁵ Az említett görög kézirat nem is jutott el Bazelbe, mert még Zsámboky halála után is özvegyénél keresték. Aki úgy tájékoztatta Nicolaus Reusnert Strassburgban, hogy a kért régi alkímia-könyvet nem küldheti el Zwingernek. A könyv ugyan megvolt a megboldogult könyvtárában, de nem volt a sajátja, hanem Nádasdy (Ferenctől) vette kölcsön 200 dukát ellenében.⁶ Még 1588-ban is keresték a kéziratot, ekkor Clusius írt Camerariusnak, de nem akadtak nyomára.⁷ Nem sikerült azt meglegnie Hans Gerstingernek sem az Österreichische Nationalbibliothek Zsámboky-kódexei között.⁸

Zsámboky levelezéséből a görög kéziraatra vonatkozóan meglehetősen pontos értesüléseket nyerünk. Szerzőjét ugyan nem említik, csak azt, hogy sok régi, azaz ókori auktor

művének elegyes gyűjteménye. Témája a kémia vagy alkímia, közelebbről az aranycsinálás. Mindig görög nyelvűnek említik, jól olvasható írással, telve csodálatos ábrákkal. A kézirat Nádasdy Ferencé volt, ő adta kölcsön Zsámbokynak, aki viszont az ilyen témák iránt nagyon érdeklődő Batthyány Boldizsárnak mutatta meg. Tőle remélhette a kiadás költségeinek fedezését. Először másolatot akart készíttetni róla, hogy azt azután eljuttassa Thomas Erastushoz, akit meg a fordítás és kiadás munkálataira szeretett volna megnyerni. Tervét nem válthatta valóra, mert abban előbb Erastus 1583 januárjában, majd az ő 1584 júniusában bekövetkezett halála megakadályozta.

Ha a levelezésből kigyűjtött adatokat összevetjük Zsámbokynak 1583 tavaszán saját maga összeállította kiadói bibliográfiájával, akkor annak egyik tétele pontosan ráillik keresett kódexünkre: *Stephani Alexandrini opus, cum Cleopatr. Democriti, Pelagii, Hostiani περί χρυσοποιίας de multis secretis volumen propediem vertendum, edendumque mittet.*⁹ Ez a kézirat viszont Zsámboky könyveinek leltározásakor 1587-ben még házánál megvolt, és a következőképpen írták le: *Στεφάνου Ἀλεξανδρέως οἰκουμεικοῦ φιλοῡφου καὶ διδασκάλου τῆς μεγάλης καὶ ἱερᾶς ταύτης τῆς τέχνης περί χρυσοποιίας πρᾶξις ἐν θεῷ πρώτη.*¹⁰

Az Österreichische Nationalbibliothek görög kéziratai között Herbert Hunger katalógusa szerint Stephanus Alexandrinus és társai *περί χρυσοποιίας* című gyűjteményes munkájából két példány található Med. gr. 2, illetve Med. gr. 3 számon.¹¹ A két azonos tartalmú és kiállítású kódexben megtalálhatók mindazon aranycsinálással foglalkozó szerzők, akiknek kiadását Zsámboky bibliográfiájában bejelentette. A gondos kiállítású kéziratokat sok helyen látták el ábrákkal és illusztrációkkal, így például az olvasztókemencék rajzával is. A kolofon szerint mindkettő Velencében készült 1564-ben, ugyanazon scriptor műhelyében: Kornéliosz Murmurisz másolta őket. A papír vízjele is mindkét kódexben csaknem végig azonos. Herbert Hunger egy kéztől származónak, azonos időből keletkezettnek tartja őket. Ismeretes, hogy a velencei másoló ezekben az években, nyilván a kereslethez alkalmazkodva, ugyanezen kéziratból több másolatot is készített.¹² Véletlen vagy még inkább a nagy érdeklődés következtében került belőlük két példány is a bécsi könyvtárba. Igen nehéz annak eldöntése, hogy melyik lehet a Zsámboky-könyvtárból való, azaz a Nádasdy Ferencnek vissza nem juttatott példány. Magukon a kódexeken erre utaló jel nem található. Mivel a Stephanus-kézirat nem volt Zsámboky tulajdona, tulajdonbejegyzése nem is lehetett benne. Csak a Zsámboky-gyűjtemény sorsát ismerve kockáztathatjuk meg föltevésünket, hogy valószínűleg a Med. gr. 2 a keresett kézirat. Ez ugyanis Sebastian Tengenageltől jutott a könyvtárba, aki Hugo Blotius utódként rendezte a század végén az Udvari Könyvtár anyagát. Az ő hagyatékából 58 görög kézirat került (vissza) a könyvtárba, ebből 51 bizonyíthatóan Zsámboky gyűjteményéből származott.

Zsámboky terve a görög kézirat latin fordításának közreadásáról nem valósulhatott meg. Ma az Österreichische Nationalbibliothekban mégis három, latinra fordított változatát is őrzik. Mindhárom a XVII. század elején készült, akkor, amikor az okkult tudományoknak és az aranycsinálásnak a királyi udvarban nagy keletje volt.¹³

A Batthyányhoz írott levélben Zsámboky Janus Pannonius epigrammáit is említi. Úgy tűnik, hogy egy új kézirat került a kezébe, és azt vetette össze, talán 1569-es kiadásával. A kézirat ugyan hibásnak bizonyult, de mivel több, talán addig még ki nem adott epigrammát is tartalmazott, fontolgatta egy újabb kiadás lehetőségét. Zsámboky szűkszavú közlése nem sok föltételezést enged. Az epigrammák bővebb gyűjteménye 1666-ig a török alatt lévő Budán volt. Egy, ezzel a kézirattal valamiképpen rokon változat viszont közkézen forgott az országban, Szamosközy István is lemásolta.¹⁴ A Zsámboky tulajdonában volt kézitról nem tudunk semmit. A kiadás gondolatával nem foglalkozott komolyabban, mert a bibliográfiájában sem szerepeltette. Utolsó éveinek minden figyelme a görög alkímia-kézirat közreadására irányult.

Jegyzetek

¹ Takáts Sándor, *Rajzok a török világból*, I, Bp., 1915, 36. A levél megemlékezik arról, hogy Huszár Péter Bécsben fogságban van. Mivel ez 1582-ben volt, a levél is 1582-ben kelt.

² Szabolcs Barlay Ö., *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis*, MKSz, 95(1979), 247.

³ Hans Gerstinger, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky): 1554–1584*, Graz–Wien–Köln, 1968 (Sitzungsberichte d. Österr. Akad. d. Wiss., Philos.–Hist. Kl., 255, Bd. 274–275.).

⁴ *Uo.*, 281–283.

⁵ Gulyás Pál, *Sámboky János könyvtára*, Bp., 1941. A minket közelebbről érdeklő könyvek: Nr. 156/2, *De occultis pharmacorum potestatibus*, Basileae, 1577; Nr. 238/4, *Disputatio de auro potabili*, Basileae, 1578. Thomas Erastus és az okkult tudományok kapcsolatára lásd Lynn Thorndyke, *A History of Magic and Experimental Science*, V, New York, 1959, 652–667.

⁶ Gerstinger, *i. m.*, 275.

⁷ Clusius Joachim Camerariusnak, Bécs, 1588. május 10. ... *Illustrissimus dominus de Batthyan, cujus saepius in Pannonicis memini, superiore mense hic fuit: is me oravit, ut abs te percontarer an adhuc habeas manuscriptum exemplar graecum de Chymia agens, quod a Domino Sambuco piaie memoriae aliquando acceperis. Sambucus enim ab eo ante habuit, et tibi se misisse dixit, quod neminem nosset ad id exemplar latino sermone exprimendum aptiorem. Id exemplar sibi cuperet restitui, cum ipsius non sit, sed ab alio magnifico Viro mutuum acceperit.* F. W. T. Hunger, *Charles de l'Escluse*, II, 's- Gravenhage, 1943, 423. Az adatot Klaniczay Tibornak köszönöm.

⁸ Gerstinger, *i. m.*, 275. „Unter den S.-HSS der Österr. Nationalbibliothek ist eine solche nicht nachweisbar.”

⁹ *Catalogus librorum quos Ioan. Sambucus vel suos typis edidit, vel bibliothecae aliena pignora prodidit, vel praecipue adhuc divulganda prae manibus habet*, lásd Borsa Gedeon, James E. Walsh, *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus*, MKSz, 81(1965), 128–133.

¹⁰ Gulyás, *i. m.*, Nr. 1291/I.

¹¹ Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, II, Wien, 1969, 41–46. A kódexek értékelő és részletező leírását adja *Catalogues des manuscrits alchimiques grecs*, IV, Brüsszel, 1924–1932, 3–46 (nem láttam).

¹² Marie Vogel, Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Hildesheim, 1966, 233–234.

¹³ Cod. 11427, 11453, 11456.

¹⁴ Csapodi Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Bp., 1981, 12. Szamosközy Janus-kézirata az OSZK-ban: Fol. Lat. 3962.

Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei

A tudományos közélet statútumok közé szorított élettére századokon át az egyetem volt. E középkori intézmény keretein belül időről-időre reformok módosították az oktatás tartalmát vagy rendjét, de nem érintették azt a függő viszonyt, amely a katedrán ülő előadó és a szavait leső hallgató között volt. Minthogy az intézmény megmerevedett formáit lazítani nem lehetett, akkor, amikor az már elviselhetetlenül szűkké lett, az újat áhítók kitörtek a régi keretből.

Itáliában a XV–XVI. század fordulóján azok, akiket a közös érdeklődés erre készítetett, baráti társaságokba tömörültek. Firenze, Nápoly, majd különösen Róma adott otthont ezeknek az új tudományos műhelyeknek, amelyeknek laza keretet a pártfogó, a szellemi vezetést biztosító, tudós házigazda otthona nyújtott. A közös érdeklődés és a barátság hozta össze a társaság tagjait, nem volt közöttük függőségi viszony, egymást Pomponio Leto kedves szavával „unanimi sodales”-nek nevezték. Ki-ki előterjesztette az őt foglalkoztató tudományos témát, és azt közösen megvitatták. Szorgalmasan gyűjtötték és tanulmányozták az ókori szerzőket, de figyelmük kiterjedt az előttük jártakra: fölfedezték a mi Janusunkat is! A költészet nemcsak vita tárgya volt, hanem művelni is illett. És ami az egyetemeken elképzelhetetlen volt, a nemzeti nyelvet is egyenrangúnak tekintették a latinnal. Kiszabadult a tudomány a szűk falak közül is. Róma kertjeiben jöttek össze, egy árnyas lugasban vagy terebélyes fa árnyékában, szépen kiképzett kút vagy forrás közelében. Az egyik leghíresebb csoportosulás a humanista Angelo Colocci „Hortulus ad Aquam Virginem” nevű római kertjében tartotta összejöveteleit. A házigazda, akinek otthona a romos, de még mindig működő ókori vízvezeték ívei alatt volt, kegyelettel megtisztította az aquaeductust, amely ezután a közeli Fontana di Trevi kutat ismét bőséges vízzel látta el. Kertjének díszé egy forrást őrző nimfaszobor volt, ezt versengve verselték meg a házigazda vendégei. Az antikvitás iránti kegyeletnek ez a formája, éppúgy, mint a természet ölen zöldellő fa alatt csobogó forrás vagy kút közelében való találkozás a Múzsával valóságos szimbólumává lett a XVI. század folyamán ezeknek az irodalmi társaságoknak. Az intézmény nélküli intézmény ugyanis életképesnek bizonyult. Voltak ugyan szép számmal olyan társaságok, amelyek nem éltek túl patrónusuk halálát, mások viszont a társadalom szabályozó erőinek engedve statútumokkal megerősített, máig élő nemzeti akadémiák őseivé váltak.

A Rómába látogató idegen vagy éppen külföldi fiatal tudósoknak és költőknek soha el nem feledhető élményt jelentett, ha egy ilyen körbe belecsöppentek. Erasmus vagy Conrad Celtis egész életében ezt a közösséget vágyta vissza, vagy próbálta barátait „sodalitas”-ba tömöríteni. A hazatérők atyai birtokán mindenütt akadt egy megtisztítandó forrás, egy arra alkalmas hely, ahová az ifjúkor nosztalgiaját „átplántálhatták”. Pietro Bembo is ezért telepített egy platánfát Padova környéki villája kertjébe. Ez alatt gyűlt össze baráti társasága egy fél évszázadon keresztül. A család pedig ezután is kegyelettel mutogatta a látogatóknak. A Padovában tanuló diákok ezt a helyet ugyanolyan áhítattal keresték föl, mint a közeli Arquában a forrás közelében pihenő Petrarca sírját. A láncszem, aki itt Bembo halála után a folytonosságot fönntartotta, Petrus Lotichius Secundus volt. Messzi északról jött ide, és hamarosan kialakított maga körül egy tudós-költői csoportosulást, amelynek éveken át tagja volt Zsámboky János és Istvánffy Miklós is.

Zsámboky akkor már Lotichiuszal együtt megjárta Franciaországot, ahol Jean Dorat köréhez tartozott. Kortárs leírásból ismerjük, hogy ottlétük idején (1551-ben) milyen volt egy irodalmár találkozó a szabad természetben. Filológusok, költők jöttek össze, ki-ki szellemi hajlandóságának hódolt, a botanikus növényt gyűjtött, a költők görögül, latinul vagy franciául verseket rögtönöztek, majd mindnyájan egy helyre gyűltek össze, és részt vettek a ceremónián, amelyen Jean Dorat a forrás nimfáját ódával ünnepelte. Dorat a Pléiade tagja volt

ugyanúgy, mint Pontus de Tyard, akinek bissy-i villájában egészen római mintára jött össze a baráti társaság. A házigazda Platón alapos ismerője és dialógusainak imitálója volt. Az ő dolgozószobájában gyülekezett a tudós társaság, majd kimentek a kertbe, ahol egy nagy platánfa alá telepedtek, és megkezdődött az eszmecsere a tudomány és művészet különféle kérdéseiről. Az estét zenélés zárta.

Bembo kertjében a platánról följegyezték, hogy azt kegyes kézzel maga ültette, ifjúkori szellemi gyarapodásának színhelyére emlékezve: ugyanis Kónsztantinosz Laszkarisz körében egy ilyen fa alatt tanult görögül. A bissy-i összejövetelek platánja még közelebb visz az ősforráshoz. Nem kétséges, hogy ők tudatosan Platont imitálták, mert Szókratész az Ilisszosz partján ugyancsak egy terebélyes platánfa árnyékában fejtette ki gondolatait. Ez a platán mint egy bura védte az oltalmában levőket, biztosította a szellem, a lélek emelkedett nyugalma, amelyre minden pillanatban rátörhetett az ugyancsak Platontól vett „vad Boreász”. A „Boreász”-fogalom mintegy megtestesítője lett mindannak, ami harmonikus világot kívülről – vagy belülről – veszélyeztethette, verseikben újra meg újra megjelenik.

A franciaországi platán védelmét élvező társasággal éppen egy időben, a XVI. század harmadik harmadában nálunk Pozsonyban egy hársfa alatt gyűltek össze tudósok és költők. A ház gazdája Radéczy István váradi, majd egri püspök, királyi helytartó volt. Barátai, az „unanimi sodales” (!) tudományaért és műveiért is magasztalták; ezekből jelentős munka nem maradt ránk. Bizonyos, hogy mint itáliai elődei, úgy ő is biztosítani tudta barátainak az érdeklődő, inspiráló környezetet és a teremtő munkára alkalmas nyugalma. A kertjében álló hársfa koronája alatt gyűlt össze a társaság. E hársat valamennyi Múza oltalmazójának, Apollónak szentelték. A ceremóniát, amelynek mestere talán Zsámboky volt, Istvánffy Miklós megverselte. Az esemény híre Bécsbe is eljutott. Elias Corvinus költő verssel ünnepelte a fát dicsőítő Istvánffyt és a pártfogó Radéczyt. A Múzsák védelmét élvező kör tagjai voltak még az említetteken kívül Purkircher György pozsonyi orvos és a flandriai Nicasius Ellebodusz filológus. Ez utóbbi Padovát cserélte föl Pozsonnyal, mert saját szavai szerint „ha Isten békét ad ennek az országnak, akkor ez a legalkalmasabb hely tudományos terveinek megvalósítására”. A társaság valamennyi tagja művelt valamilyen tudományt. Zsámboky János és Istvánffy Miklós történetíró volt – mint a nagy Pietro Bembo –, Zsámboky mellett orvos is, Purkircher főhivatással az. Gyűjtötték az ókori emlékeket, melyekben Pannónia bővelkedett. Verselgettek is valamennyien, műveiket nyomtatásra, egymásnak vagy éppen asztalfióknak szánva. Teljes egészében csak Istvánffy versgyűjteménye maradt ránk, ennek köszönhetjük, hogy ismerjük a baráti szálakat, a keretet, amelyben a társaság működött. A hársfa oltalma kizárt minden egyenetlenséget, „egy-lelkű barátok” voltak, a katolikus Radéczy és Istvánffy, illetve a lutheránus honfitársait hathatósan támogató Zsámboky és a megvallottan is protestáns Purkircher. Azt is tudták, hogy az ország szorongatott helyzetében – mert Boreász török mezben fenyegetett – kivételes helyzet az övék:

Lámcsak, ez is, mi hazánk felbolydultán, meginogtán,
háború legközepén, tenger bajaink közepette
még a Camoenánktól kitelik, s még futja időnkől...

De mivel itt nálunk északon olykor valóságosan is „zúg immár Boreász”, a zord napokon aligha jöhettek össze a hársfa alatt. Ilyenkor Radéczy bibliothecája adott otthont a társaságnak. A nem túlságosan nagy szoba falát körös-körül könyvek borították, fölöttük a főhelyen a feszület volt. A falon Mátyás király, az akkori uralkodók, meg a ház urának képmása lógott, és még harmincegy „képek és históriák kik táblába vannak foglalva”. A négyszegletű asztal fejénél „szederjes” bársonyszék volt, körülötte pedig tizenegy „zselye” szék. Egy öreg „aranyas” óra mutatta az időt. Az asztalon hét darab „cristál oculár” az apróbb betűk olvasására, meg három tengeri nádpálca, amellyel a szöveget kísérték. Tudjuk, hogy a

bissy-i összejöveleteket zenélés zárta. Talán így volt ez Radéczynél is, neki is volt virginálja, „könyv módra csinált, szép iratos az födele”.

A tudós társaságot külföldiek is látogatták, járt ott többek között a botanikus Carolus Clusius és talán Sir Philip Sidney is. Azt is tudjuk, hogy a pozsonyi kör tagjainak összejövelei és munkálkodása ismert volt idehaza is. És mivel a társaság tagjainak jelentős szerepe volt az ország politikai életében vagy a királyi udvarban, ezért személyük által honfitársaik szemében az irodalmi tevékenység a korábbinál nagyobb megbecsülést nyert.

A század végén az országban már több helyütt voltak költői csoportosulások, sőt forrásokkal ékesített irodalmi berkek adtak otthont a költészetnek, még költőnőknek is. Mint egy híd ível a pozsonyi társaság tevékenysége Janusra támaszkodva, az ő elsőségét büszkén hirdette Balassiig. A tudós poézis, az irodalmi élet bizonyos közös művelésének folytonosságát biztosították.

Takáts Sándor találta az első nyomot a hársfát megverselő költőkre, Holub József és Barlay Ö. Szabolcs helyezte el a kört Radéczy környezetében, Klaniczay Tibor ismerte föl a külföldi tudósak, Nicasius Ellebodusnak is otthont nyújtó társaság jelentőségét, európai kapcsolódásait.

Ez a tanulmány nem vállalkozhat a pozsonyi kör szerteágazó tudományos tevékenységének bemutatására, az még egy antológia kereteit is szétfeszítené. Csak verses emlékeiből válogathattunk, abból az alkalomból, hogy a társaság hírneves és hűséges tagja, Zsámboky János halálának 400. évfordulója volt 1984 júniusában.

Versek a Radéczy-körből

Nicolaus Istvanffy

STEPHANO RADETIO EPISCOPO VARADIENSI, CAMERAE UNGARICAE
PRAEFECTO

- Pieridum Phaebique decus dilectaque summi
cura Iovis, laus innuptae praeclara Minervae,
Radeti, teneris aluit quem Phaebus ab annis
et nitidam pulchrae Charites tribuere iuventam.
- 5 O, mihi Thespiades si tale in carmina robur
annuerent Musae, quali post fata superstes
vivit adhuc pius Aeneas et gloria Turni
almaque Pelidae virtus et Martius Hector
Pergameaeque potens urbis eversor Ulysses
- 10 et pulchrum Telamoniades decus Argivorum,
tunc ego te solum canerem, te carmine fuscus
sciret Arabs nostro, te nosceret ultima Thule
atque coloratos tua fama volaret ad Indos:
Radetium Aethiopes et nigri Memnonis ora,
- 15 Radetium exoriens loqueretur et occiduus Sol.
Hoc quoque, quicquid in iis patriae turbisque periclis
arma inter media atque adversos mille labores
nostra Camaena valet, quicquid nanciscitur otii,
te celebrat laudesque tuas ad sidera tollit.
- 20 Nam, tibi dum variae concedunt otia curae,
sint et rara licet, tamen aut abscondita rerum
scrutaris Triviaeque notas Phaebique labores
aut animo divum repetis caelestia dona,
ut quondam pater omnipotens mortalibus aegris
- 25 progeniem ipse suam ex alto demisit Olympo,
qui generi humano superata morte salutem
attulit et clausi limen patefecit Olympi
nuncque super gentes longe excelsissimus omnes
ius habet aeternum nec solas numine terras
- 30 torquet agens, quo vult, sed supra sidera Olympi,
supra anni Solisque vias, supra aequora ponti
pallentemque Erebum et Ditis crudelia regna
imperium sine fine tenet, sine fine tenebit.
- Immo etiam interdum te formosissimus hortus
- 35 excipit arboribusque animum delectat amaenis,
quas inter tilia est densa viridissima fronte.
Intus habet tripodas et pulchra sedilia docta
artificum fabricata manu, tum culmine subter
sola sinu recipit numerosam concava turbam.
- 40 Hanc Musis sacram et sacram tibi, pulcher Apollo,
Radetius celebri vatū comitante caterva,
dum nimium alterna pensat requiete laborem,

- ingreditur. Tu saepe comes, Sambuce, fuisti
et nunc esse soles; nec abest Purchyrrhius atque
45 Nicasius, quibus ore loqui dat Musa rotundo,
seu verbis sit opus Graiis seu forte Latinis,
insuper et varias herbarum agnoscere vires
languidulisque acres membris depellere morbos
posse dedit Pythius medicinae inventor Apollo.
50 Hic ego, quam placido praestantes pectore vates
hos aliosque colis, quorum non ultimus ipse es,
cur sileam? Tua namque illis noctesque diesque
limina panduntur nec te unquam praeside frustra
vota tulere inopes, turpem aut timuere repulsam.
55 Unde tuum nomen mansuris tradere chartis
venturoque omnes cupiunt transmittere seclo
ceu Maecenatis, quem Etruria iactat alumnum.
Ille licet fuerit Tyrrheno e sanguine regum
editus et fulvi longe ditissimus auri,
60 insuper immensi tractaverit orbis habenas,
cum tamen hanc lucem moriens aurasque reliquit
aetherias gelidoque recondidit ossa sepulchro,
vilis et ignotus tellure iaceret in ima,
ni foret aeterni celebratus laude Maronis.
65 Sic etiam Telamone satum expertemque timoris
Pelidem exiliumque vagi quis nosset Ulyssis,
perpetuam nisi famam illis peperisset Homerus
carmine divino, quod post fera funera semper
vivat et invita durabit morte superstes?
70 Tu quoque priscorum volvens monumenta virorum
hosce duces sequeris et iam est tibi tanta facultas
eloquii, tanta est ornatae copia linguae,
ut, si carminibus sit opus certare Latinis,
carmina grandiloquo facis haud indigna Marone,
75 libera sin tibi verba placent, tunc exprimis illum,
qui fortunatam dixit se consule Romam.
Quare, age, magnanimo pugnata a Caesare bella
aggredere et seris ea trade nepotibus atque
Pannoniae extremos casus et mille pericla,
80 praelia mille refer. Verum me plura volentem
coniugis aegrotae macies et dira phrenitis
scribere praepediunt nec ego tua tempora longo
iam sermone morer. Sed tu, vatium optime nostri
vive memor nostrumque imo sub pectore fixum
85 nomen habe, tibi qui non haec modo carmina tantum
qualiacunque cano, sed, si fors ulla requirat,
nec dubitem pro te charam profundere vitam.

RADÉCZY ISTVÁN NAGYVÁRADI PÜSPÖKNEK, A MAGYAR KAMARA
ELNÖKÉNEK

- Pieridák s Phoebus szemefénye, a nagy Jupiternek
édes gondja s zsenge korodtól fogva neveltje
Phoebusnak; te, ki ifjui bájad a szép Khariszoktól
kaptad volt; kire büszke a szűzi Minerva: Radéczy!
- 5 Ó, ha ajándékoznátok, theszpeiai Múzsák,
annyi erőt a dalomnak, amennyi haláluk után is
élteti hű Aeneas és a dicső nevű Turnust
példás virtusu Péleidészt, Mars-embere Hektórt,
Pergama elpusztítóját, a hatalmas Ulysseszt
- 10 s argosziak legszebbékét, Telamónnak a sarját:
rólad szólna csak énekem akkor, tudna dalomból
rólad a barna arab, s ismerne a távoli Thulé,
híred a bronz színű indusokig szárnyalna, Radéczy,
és a sötét Memnón etiópjai közt, s hol a Nap kél
- 15 s merre alábukik, emlegetett név volna Radéczy!
Lám csak, ez is, mi hazánk felbolydultán, meginogtán,
háboru legközepén, tenger bajaink közepette
még a Camoenánktól kitelik, s még futja időnkéből:
néked hódol most, a te híred emelje az égig!
- 20 Hisz mikor egy kis nyugtot hágy sokféle teendőd,
bármily ritka is ez, máris fürkészed a dolgok
titkait, és a fogyó Triviát s Phoebust figyeled meg,
vagy felidéződik lelkedben az égi ajándék:
mint küldötte a nagybeteg emberiséghez a mindent
- 25 megtehető Atya hajdan az égből földre szülöttét,
Őt, hogy erőt vévén a halálon az emberi fajnak
üdvöt hozzon, s zárt kapuját megnyissa a mennynek,
és most, minden nemzetnek fölibé magasodva,
országol, felsőbb akarattal nemcsak a földet
- 30 forgatván tetszése szerint, de a csillagos égen,
minden tengeren, évnek s Napnak körbeforogtán,
holtsápadt Erebus meg Dis szörnyű birodalmán
korlátlan hatalommal uralkodik és fog örökké.
- Sőt, olykor gyönyörűséges kerted se hiába
- 35 vár rád, és csodaszép fáid felüdítik a lelked;
köztük a legzöldellőbb egy sűrű lombozatú hárs.
Lombja alatt székek meg mesteri kéz remekelte
szép padok állnak, egész sereg ember fér be alája,
árnyékába, felettük az ágak boltozatával.
- 40 Ehhez, a Múzsáknak s néked, szépséges Apolló,
szentelt fához jó, költők népes csapatától
elkísérve, a megfeszített munkát pihenéssel
fel-felváltva Radéczy. Te is melléje szegődtél
sokszor, Zsámboky, néha ma is; Purkircher is itt van
- 45 s itt a Nikáz „kiknek kerek-ajkkal-szólni-tudást a
Múza adott” (görögül vagy római nyelven – ahogy kell),
s ehhez az első orvos még, pythói Apolló

adta betegségek kiűzésének tudományát
s ismeretét a füvek sokféle hatóerejének.

- 50 S mennyire jószágos szívvel viseled te a gondját,
válogatás nélkül, kitűnő költőknek (akik közt
nem vagy utolsó)! Mért hallgatnék róla? Előttük
éjt-nap tárva az ajtód: tőled, a gyámolitótól
bizvást kérhet a rászoruló, nem fél kidobástól.
- 55 Vágynak hát valahányan rá, örökéletű versre
bízni neved s a jövő korszaknak megüzenni,
mint Maecenasét, akitől Etrúria büszke.
Ő ugyanis, tyrrheni királyvér csörgedezett bár
benne, s a sárga aranyban, ahogy más senki se, dúskált,
- 60 s mindezen túl kormányzott roppant birodalmat:
mégis, ahogy meghalt, itthagya a fényt meg az égi
szellőket, s csontját a hideg sír zárta magába –
mint név nélküli senki feküdne a földnek a mélyén,
hogyha Maro halhatlan hírnévvel nem övezné.
- 65 S hősi-merész Péleidésről, Telamóniadésről,
kósza Ulixes bolygásáról tudna-e bárki,
hogyha nekik nem szerzett volna Homérosz örök hírt
isteni énekkel, hogy a zord temetést, acsarogjon
bár a halál, túléljék már soha el nem enyészőn?
- 70 Forगतod egyre az ókoriaknak a műveit is te,
ők vezetőid, jársz nyomukon, s már oly nagy az ékes
szó készsége, a díszes szó bősége tebenned,
hogy ha latin versekben kell felvenni a versenyt,
fennkölt hangú Maróhoz sem méltatlan a versed,
- 75 prózában meg a mása vagy annak szinte, ki Rómát,
merthogy a consula ő, „beh szerencsés”-nek titulálta.
Fogj az oroszlánszívű császár harcaihoz hát
éppen ezért hozzá s hírleld késő unokáknak,
mondd el a Pannoniára zudult tenger veszedelmet
- 80 és az ezernyi csatát! ... Többet most nem tudok írni,
bár szívesen tenném: feleségem nagybeteg, őrvölg,
sorvadozik ... s téged sem akarok szót szaporítván
már feltartani én. – De te, költők legkitűnőbbje,
zárd a nevem lelked legmélyire, s élj soha engem
- 85 nem feledőn, aki nemcsak hogy dalolom neked ezt a
bármilyen-is verset, de ha úgy kívánja a végzet,
nem habozom féltett vérem se kiontani érted.

Hegyi György fordítása

*

Nicolaus Istvanffy

IN TILIAM MIRE PULCHRAM, QUAE EST POSONII IN HORTO RADETII AC
PER EUM APOLLINI CONSECRATA

Hanc tiliam sparsis densantem umbracula ramis
Pierii fontis gloria Radetius,
Phaebe, tibi vatum caetu assistente piorum
dedicat et sacram tempus in omne iubet.
Ipse sub hac laudesque tuas tuaque inclyta saepe
facta canens laetus ferre per astra solet,
ut medicam monstaris opem primusque repertor
diceris insolitam concrepuisse lyram,
straveris ut saevum auratis Pythona sagittis
et Nioben durum verteris in silicem.
Aspice, convexo dum sic spatiaris in alto,
arbor an in toto pulchra sit orbe magis;
huic similem certe Alcinoi Phaeacia tellus
non tulit, Hesperidum nec vigil anguis habet.
Cedat huic myrtus fati haud ignara prioris,
hirsutis, pinus, cede cacuminibus.
Et quae flaventem foliis bicoloribus olim
Alcidae meruit nectere caesariem.
Atque adeo, si pace tu pote dicere, Daphne
non multum, quod huic anteferatur, habet.
Ergo, decus caeli, soboles Latonia, Phaebe,
Seu modo piniferi culmina Taygeti,
intonsum aurato seu lustras Maenalon arcu
sylvestresque iuvat sollicitare feras
aut potius positoque arcu levibusque sagittis
exerces sanctas Aonidum choreas
seu Iovis accumbens mensis conviva supremi
aeternum potas nectar et ambrosiam.
Quicquid agis, o sancte hominum servator Apollo
huc ades et votis annue supplicibus.
Annue et, ut cernis tiliam hanc tibi rite sacratam
hinc atque hinc virides explicuisse comas,
Radetii sic fama tuo, fac, numine dextro
tempus in omne magis floreat atque magis.
Tum pestem immitem, bella impia, bella famemque
in Turcam a nobis, eia, age, verte ferum.
Sic tibi perpetuae maneat vigor ille iuventae,
sic faciem obscurent nubila nulla tuam.

Istvánffy Miklós

EGY CSODÁLATOSAN SZÉP HÁRSFÁRA, AMELY RADÉCZY KERTJÉBEN
ÁLL POZSONYBAN, S AMELYET Ő APOLLÓNNAK SZENTELT

Phoebus, e szép hársat, laza lombozatút, sűrű árnyút,
péri ihlet-ivók dísze, Radéczy, neked

szenteli hű költőseregecske segédlete mellett,
 s rendeli szenteltnek minden időkre e fát.
 Ő maga gyakran szokta alóla a csillagos égig
 zengni dicsőséged, nagyszerű tetteidet:
 mint okitottál gyógytudományra, s fel te találtad
 lant mint pendült meg hajdan az ujjad alatt,
 Ádáz Pythónt mint terítéd le arany nyilaiddal,
 mint lett sziklaszobor sértegetőd, Niobé.
 Nézz le-le, fennjártodban az égnek domboru boltján:
 látsz-e ilyen szép fát bárhol a föld kerekén?
 Hesperidák sárkánya nem óv, Phaeácia földje
 sem termett soha még Alcinousnak ilyet,
 régibb sorsa tudója, nem állja a mirtusz a versenyt,
 hogy szebb légy, tüskös lombu fenyő, ne reméld!
 és ami méltó volt Alcides szőke sörényét
 kétszinű lombjával megkoszorúzni, se szebb,
 sőt, ha ilyet mondhatni előtted, még a babérrá
 vált Daphné sem olyan szép, hogy elébe tegyük.
 Éke az égboltnak, Phoebus, Látóna szülötte,
 Taigetosz ormainak járjad a fenyveseit,
 vagy sűrű lombú Maenaloson kószálj arany ívvel,
 erdők vadjai közt, hogy riadalmat okozz,
 vagy letevéen könnyű nyílvesszeidet meg az ívet,
 szent körtáncra vezesd Aonidák csapatát,
 vagy heveredj le a legfőbb Juppiter asztala mellé,
 s nektárt s ambrosziát mindörökölni ígyál –
 bárhol légy, fajtánk szent megtartója, Apolló,
 jöjj ide, s add meg, amit kérek alázatosan:
 add, hogy amint ez az ünnepien néked kijelölt hárs,
 dúsan hajtva, tovább lombosodik virulón:
 légyen aképpen örökre virágzó s egyre virágzóbb,
 Isteni Támogató, híre Radéczynek is!
 S add, hogy a dögvész, bűnös belharc, háboru, inség
 sújtsa helyettünk már végre a vad törököt!
 Mindezekért: örökifju erőd ama régi maradjon,
 és sose lengje be bú fellege homlokodat!

Hegyi György fordítása

*

Elias Corvinus

MAGNIFICO D. NICOLAO ISTVANFFY DE TILIA REVERENDISSIMI RADECII
LAUDATA

Haec tilia ut superat tilias sic carmina vatum
magnorum insigni carmine tu superas.

Nec mirum, quoniam lusu tria iungis in uno
dum Charites, Phaebum, Pieridesque refers:
tu tiliae flores Radeciique addis honores
et te perpetua laude virere facis.

ALIUD

Radecii tiliam culto qui cernis in horto,
cur iam plus solito floreat, anne rogas?
Fonte Meduseo clarisque Istvanffius undis
sic illam nuper reddidit irriguam,
(...)

Elias Corvinus

ISTVÁNFFY MIKLÓSNAK, AKI RADÉCZY HÁRSFÁJÁRÓL DICSŐÍTŐ ÉNEKET SZERZETT

Mint ahogy itt ez a hárs virulóbb, mint máshol a hársfák,
úgy a te versed is él, túltesz a többiekén.
Nem csoda: hármat ölelsz egy dalba ügyes leleménnyel
Phoebust, Píeridák és Khariszok csapatát,
versedtől a Radéczy-fa szép koronája kibomlik,
hírneve nő, s neked is teljesedik koszorúd.

MÁS UGYANARRÓL

Nézd a Radéczy pazar, gyönyörű kertjében a hársfát,
s álmélkodj, látván, mily terebélyes, erős.
Mert a medúzafejű kútból Istvánffy itatta,
tisza habok szaporán öntözik a gyökerét,
S így soha többet a lomb, a virág nem hagyja el ágát,
dús koronája babért ölt, soha nem fakulót.

Jelenits István fordítása

*

Nicolaus Istvanffy

AD IOANNEM SAMBUCUM PANNONIUM

Quod mihi Musarum dulces ante omnia faetus
dignaque Pieriis carmina virginibus
miseris ut veterem his consolareris amicum,
Sambuce, o nostrae maxima pars animae,

5 id mihi tam charum scito gratumque fuisse,
 quam solet aestatis tempore torridulae
 lympa viatori quae dura frigida rupe
 prosilit atque homines allicit et pecudes
 defessos praebens gratissima pocula membris,
 10 dum nimiis fervet solibus ustus ager.
 Nam memoras prima repetens ab origine, quales
 quosque olim reges Pannonis ora habuit,
 qui fera praecipiti miscentes praelia dextra
 latum orbem forti perdomuere manu
 15 nec sua squallenti faedantes regna veterno
 sub iuga finitimos corripuere duces,
 Atilaque imprimis, Scythico qui egressus ab orbe
 obvia quaeque suis perdidit agminibus
 iamque tibi iam, Roma, minas caedemque parabat
 20 atque sagittiferis arduus ibat equis,
 ut Scythica erueret Capitolia celsa bipenni
 et Tiberim Latio sanguine pollueret...
 Tum canis Illyricis Ludovicum alisque triumphis
 insignem Siculo ponere iura mari
 25 Parthenopesque oras moderari et nobile regnum
 pulchraque Campani culmina Pausilypi.
 Nec retices divis olim immortalibus ortum
 Mathiam, cuius sidera tangit honos
 et qui unus reges tantum supereminet omnes,
 30 quos habet haec aetas aut alia ulla habuit,
 quantum alios ignes nitidissima stella Diones
 aut dea nocturnis luminibus Trivia;
 namque ille haud sua contentus custode tueri
 et Salentinis misit opem populis,
 35 quos tunc indomito vexabant robore Turcae,
 Aufide, quae sacram lambis Iapygiam,
 cum flos Pannoniae Tyrrhenum classe per aequor
 invehitur fines, Hesperia alma, tuos.
 Quique tuis hostis cervicibus impendebat,
 40 diffugere assuetas compulit in latebras.
 Felix, Hercle, nimis, nimis es, Sambuce, beatus,
 cui procul a vulgi condicione levi
 et procul a gravibus virgo Rhamnusia curis
 otia praesenti numine tanta dedit,
 45 ut non Aonios tantum pote promere cantus,
 queis moriens dulci gutture cedat olor,
 Paeonios sed enim succos herbasque salubres
 nosse dedit medicae Cynthus autor opis,
 quin etiam caelo interdum spatiaris in alto
 50 lustrans convexo sidera fixa polo,
 qua parte ensiferi niteat stella Orionis
 quaque Molorcheus proferat ora leo
 et qua prima vagis Argo se credidit undis
 solvens e curvis littoribus Pagasae.

- 55 Ast ego, quam diris fortunae fluctibus actus
 haeream et haec leto lux mihi sit gravior,
te audivisse puto et nostro indoluisse dolore,
 namque mihi patrias barbarus hostis opes
abstulit et cultis Turcae dominantur in agris
60 carpentes nostra consita poma manu.
Adde, quod in muris atque obsidione Sigethi
 mi vita longe charior atque anima
interiit frater, cui primo in flore iuventae
 barbaricum, ah pietas, ferrum animam eripuit,
65 unde mihi chari post tristia funera fratris
 pallida continuis ora madent lachrymis...
Haec igitur, Sambuce, meas, quae est, cura medullas
 non sinit Aoniis mentem adhibere modis,
at tibi, qui potis es, cui et deus otia praebet,
70 haereat ornandae dulcis amor patriae.
Sic tua apud seros fulgebit fama minores,
 obscuro rutilans ut Cynosura polo

Istvánffy Miklós

ZSÁMBOKY JÁNOSHOZ

- Versed, amelyre kilenc nővér kegyes ihlete áradt,
s melyen a Périidák szűz leleménye ragyog,
elküldted, lelkem jobbik fele, Zsámboky, hogy majd
régi barátodnak vígasza, kincse legyen.
- 5 Tudd meg, olyan kedves volt nékem e drága ajándék,
mint a heves nyárban szikla tövén fakadó
Víz a vándornak, ha kiszökken hús kövek alján,
barmot is, embert is partjaihoz csalogat,
és megitatja kegyes habjával a lankadozókat,
- 10 míg a zsenge vetés szinte elég a napon.
Műved a legrégibb kortól földidézi a pannón
föld urait, kiket és milyeneket süvegelt.
Gyors kezükön vad harc támadt, s megtörte keményen
jobbjuk a nemzeteket, merre világ a világ.
- 15 Ők sose szennyezték országukat orv tunyasággal,
inkább másra vetett karjuk erős rabigát.
Első Attila volt: kivonult a szkíta hazából,
jött, s letiporta hada mind, amit útba talált.
Gyors lovain már, Róma, terád is özönlik az íjas
- 20 hadnép, s kis híján vesztedet énekelem.
A Capitoliumot majdnem megvette a szkíta
bárd és a Tiberisz római vérbe borult...
Majd Lajosunk győztes hadjáratait mutatod be:
hogy szerzett diadalt messze a tengereken.
- 25 Parthenopé földjét hogy igázta le bölcs hatalommal,
és Campánia szép, égre törő hegyeit.

- Szó nélkül Mátyást sem hagyhatod: isteni sarj ő,
érdeme akkora, hogy fölhat a csillagokig.
Egymaga túltesz a föld minden más nagy fejedelmén,
30 aki ma él vagy akár régi időkben is élt.
Épp mint a Venusz is legszebben fénylik az égen;
sok csillag ragyog ott, Trivia fénye nagyobb.
Nem volt néki elég, hogy védelmezze övéit,
messzi Tarentumot is védte erős serege.
35 Mert a török zúdult zabolátlanul arra a tájra,
ahol Iapyxnak ormain illan a szél.
Akkor Pannoniánk szép színe-virága a tirrén
tengeren át a csodás déli vidékre jutott.
S aki előbb tereád tört, Hesperia, kegyetlen,
40 egykori odvaiba most menekülnie kell.
Herkules uccse, nagyon, de nagyon jó, Zsámboky, néked!
Megkímélt a sors, elkerül a nyomor is.
És a szűz Nemezis felelős gondot se rakott rád,
inkább oly nyugalom, akkora béke övez,
45 hogy nemcsak gyönyörű versekre tanít meg a Múza,
(haldokló hattyú éneke sem dalolóbb!),
még a Déloszi is tereád halmozza tudását:
Paeoni nedvek s jó gyógyfüvek ismeretét.
Sőt némelykor a tág eget is vizsgálgatod, értő
50 szemmel fürkészvén távoli csillagokat.
Nézed, hol jelenik meg a némeabéli Oroszlán,
és a kardviselő csillag, a szép Orion,
s hol szállt elsőként Argó a kósza habokra
elhagyván Pagasae-t hajlatos öbleivel.
55 Engem meg hány-vet rettentő forgatagában
a sors. Élet ez így? Már a halál becsesebb.
Gondolom, hallottad, szomorúságom meg is osztod:
barbár ellenség dúlja a földet, amely
őseim otthona volt. Töröké a jól bevetett, szép
60 szántó, és idegen tépi gyümölcseimet.
Vedd hozzá, hogy akit lelkenél többre becsültem,
most, Sziget ostromakor kedves öcsém elesett.
Ifjúsága alig bontotta ki drága virágát,
ó, jaj, barbár kard küldte halálba szegényt.
65 Nem csoda hát, hogy a jó testvér temetése után most
sáppatag orcámra könnyeim árja folyik...
Lásd, jó Zsámboky, lásd, ez a gond nem eresztí az elmém,
hogy szép áoni dalt zengve felejtse a bút.
Ám neked Isten időt, nyugodalmat adott, ki ne fáradj,
70 édes hazánk féltett hírneve nő, ha te írsz.
És a tiéd se szűnik fényt vetni a messzi korokra,
mint Ebfark a fakó égen örökre ragyog.

*

Stephanus Radeczy

AD PORTAM DOMUS D. PALATINI

Spargis dum teneras alarum viribus umbras,
dum tuos rapidis unguibus ipsa foves,
non erit insultans tectis fortuna superbis,
nec poterit nostris tutior esse domus.

Radéczy István

A NÁDASDY TAMÁS NÁDOR PALOTÁJÁT ÉKESÍTŐ CÍMERRE

Gyöngéd, mégis erős szárnyad míg ránk veti árnyát,
míg a te nem-pihenő körmöd a védelem itt,
addig a balvégzet megtorpan e büszke falaknál,
s minden más háznál otthonosabb a miénk.

Jelenits István fordítása

*

IOANNES SAMBUCUS AD IANUM PANNONIUM

- Iane, quis tua spiritus replevit
Suavis pectora? Quae plagas dearum
Incultas subiit, Scythasque vico
Andino fidibus placere fecit?
- 5 En quo se extulit Ister ominosus,
Ut iungit Tiberi suos liquores,
Permessumque rigans, vehit novenas
Cum lauro ex Helycone iam sorores?
Annales, utinam, laboriosi
- 10 Prodeant, patriamque corruentem
Virtutis moneant, speique avitae.
Quis maiora potest tuis Camaenis?
Aut speret numeros disertiores?
Tecum barbaricis poeta regnis
- 15 Exul vivere Naso maluisset,
In diraque Tomo, et gelu perusta
Quidvis ferre miser, morique:
Quam Sulmone diu frui beata.
Quid si forte Maro Aonum relictis
- 20 Aris, duceret ad tuas Sacerdos

Voto laurigeras lubens sorores?
Vives carminibus perenne vates,
Claraeque ingenii virum per ora
Vigebunt mage cogitationes.

ZSÁMBOKY JÁNOS: JANUS PANNONIUSHOZ

- Janus, szívedet ó, miféle édes
szellem lakta? Ki jött a puszta tájra
Istennő, hogy a szkíta népet Andes
lantszójának örülni megtanítsa?
- 5 Baljós Ister ugyan hová jutott el,
hogy habját Tiberissel elvegyíti,
Permessusba hatol, s kilenc, babérral
ékes lányt Helikonról elhoz immár?
Bár Évkönyveid, annyi munka végét
- 10 láthatnánk, s a hazát, mely összeroskad,
Inthetné az erényre, ős reményre!
Múzsáiddal ugyan ki versenyezne?
Verset más ki remélne ékebbet?
Inkább vágyna tevéled ott a barbár
- 15 földön, számkivetésben élni Naso
Szörnyű, puszta Tomis fagyos vidékén
bármit túrni, nyomort, akár halált is,
mint Sulmónak örülni sok-sok évig.
Hagyná tán Maro már a régi oltárt
- 20 önként, és a babérhozó leányok
Kísérnék a tiéd felé, ha kérnéd.
Ó, költő, dalaidban élsz örökké,
s él majd újra megannyi ember ajkán
Szellemszülte világító sok eszméd.

Jankovits László fordítása

*

Nicolaus Istvanffy

DE IANO PANNONIO EPISCOPO QUINQUEECLESIENSI

- Iane pater, nostrum qui quondam primus ad Istrum
duxisti Aonides ex Helicone deas,
dum tua sic mecum tacitus monumenta revolve,
sive elegos, pulchrum sive epigramma facis
- 5 seu charas luges animas aut inclyta condis
facta ducum aut Latio Dorica scripta refers,
quicquid agis, fateor, veteres, ignoscite fasso,

te facile antiquis vatibus esse parem.

Istvánffy Miklós

JANUS PANNONIUS PÉCSI PÜSPÖKRE

- Janus atyánk, ki nyomán idetáncoltak Heliconról
isten Aonidák, még sose látva Dunánk,
műveidet lapozom most, elmélázva, tünődve:
légyen elégia vagy szép epigramma, mit írsz,
5 gyászolj drága halottat bár, vagy zengj fejedelmi
harcokat, újjákölts dór szöveget latinul –
bármit tégy (elnézést, antik írók, de kimondom):
bármelyik ókorinak játszva riválisa vagy

Hegyí György fordítása

*

Nicolaus Istvanffy

LUSUS PASTORALIS

- Saevit atrox Boreas, nigro dum turbine terras
contristat, crebris saevit hiems nivibus,
saevit et irati, quoties tumet, aequoris unda,
et quoties summi fulminat aula Iovis.
5 Saeva quidem sunt haec, at nostro in pectore longe est
saevior occultis ignibus Alcinoe.

Istvánffy Miklós

PÁSZTORI VERS

- Zúg a vad Boreász, feketén örvénylik, a földet
gyászba borítja, sűrű hó kavarog, vad a tél.
Zúg, tajtékzik a víz, fölfordul a vad viharokban,
villám lobban, az ég zeng vadon egyre tovább.
5 Vad vihar ez, de vadabb zúg, tombol az emberi szívben:
ott benn rejtegeti lángjait Alkinoé.

Jelenits István fordítása

*

Nicolaus Istvanffy

AD IOANNEM SAMBUCUM TIRNAVIENSEM

- Sambuce optime, sic amate nobis,
ut charam unica amat puella matrem
et charam genitrix amat puellam,
quo nunquam mihi charior per orbem
5 ullus ante fuit nec est, mehercle,
venturis fore vix potest in annis.
Dum tu Pannoniae tuae supremos
casus et dubii pericla Martis
nec non Caesaris inclyti decora
10 doctis bella paras referre chartis,
doctis, Iuppiter, elegantibusque,
me suspiria anhela vix trahentem
morbi vis fera perculit nec ullis
vexandi spatium remittit horis
15 seram prorsus opem ferente nobis
Phaebo atque Aoniis novem deabus,
quas, ut scis, teneris amavi ab annis.
At tu, cui faciles dii deaeque
non tantum Latiae Atticeque linguae
20 aspirant decus elegantiamque
seu iuncto pede scribis aut soluto,
sed virgo Iove nata Pallas artisque
inventor medicae potens Apollo
herbarum varias salubriorum
25 vires nosse dedit trucesque morbos
statim debilibus fugare membris,
huc ades neque iam insolentiore
extingui patiare me dolore,
ne lembo ante diem feri Charontis
30 manes umbra ferar levis sub imos.
Quod si nunc dabis hoc mihi impetratum,
laudem quippe mereberis perennem,
quam venturi etiam canant nepotes.

Istvánffy Miklós

A NAGYSZOMBATI ZSÁMBOKY JÁNOSHOZ

- Zsámbokym, kitünők között is első,
kit szívből szeretünk, akárcsak egy szem
lányát anyja s az őt viszont, az édest,
és kinél sose volt s ma sincs a földön
5 drágább senki nekem, s aligha is lesz
– Herkulesre! – az életem során már!

- Míg a Pannoniádra zúduló vészt,
 ingatag hadi helyzetét, csatákat,
 császár híre-nevét öregbitőket
- 10 készülődsz te tudós lapokra vetni,
 Juppiterre! tudós, finom lapokra:
 én, megcsapva a zord halál szelétől,
 kapkodok levegő után lihegve,
 s gyötrelmemre egy óra enyhület sincs;
- 15 későn hozza az írt s hiába Phoebus
 s tündér Aonidák, kilenc szerelmem
 kisgyermekkorom óta – hisz tudod jól.
 Ám te, kit kegyes istenek megáldtak,
 nemcsak hogy Latiumnak, Attikának
- 20 nyelvén elragadóan és csiszoltan
 tudjad írni a verset és a prózát:
 Pallas, szüzi szülötte Juppiternek
 s orvoslást aki feltalált, Apollo
 tudnod adta a gyógyfüvek hatását
- 25 s hogy mint kell az erőtelen tagokból
 egykettőre a szörnyű kórt kiűzni:
 jöjj! pusztulni ne hagyj e túrhetetlen
 kínok közt, hogy idő előtt ne kelljen
 mord Kharónnal a lenti holt világba
- 30 mint súly nélküli árny aláhajóznom!
 Hogyha mostan e kérlelésnek engedsz,
 rászolgálsz az örök dicsőítésre,
 mit késő unokák is énekelnek.

Hegyi György fordítása

*

Nicolaus Istvanffy

EPITAPHIUM NICASII ELLEBODII CASLETANI, QUI OBIIT POSONII 4. IUNII
 1577. APUD LOCUMTENENTEM

- Terrarum Oceanique vias arcanaque caeli
 et quicquid rerum continet alma parens,
 tum linguas omnes, Nicasii doctissime, noras
 nec minus ut claris editus e Stagiris.
- 5 Natura obstipuit seque ut mage noscere posses,
 Te rapuit, sinibus occulitque suis.
 Heu, sic tu raptus! Sic nos te flemus ademptum
 Belgae, Germani, Pannones, Ausonii.

Istvánffy Miklós

FELIRAT A CASSELI NICASIUS ELLEBODIUS SÍRJÁRA, AKI 1577.JÚNIUS 4-
ÉN HUNYT EL POZSONYBAN, A KIRÁLYI HELYTARTÓ HÁZÁBAN

- Föld s tenger valahány zege-zúga, a csillagok útja,
és ami titkot csak rejt kegyes édesanyánk,
s végül a nyelvek mind: nagyhírű Sztageira fiánál
nem kevesebbet tudsz, nagytudományu Nikáz!
- 5 Ámul a természet, s hogy még mélyebbre hatolhass
benne, magához emelt és az ölébe takart.
Íme, ezért ragadott el, ezért siratózzuk a veszted
belgák, germánok, pannonok, ausoniak.

Hegyí György fordítása

Utószó

Ezek a tanulmányok többnyire a Janus Pannonius-verskiadás körüli kutatások hozadékai. A kritikai kiadás munkálatai nem engedték meg, hogy egy-egy elem kerülő és mégolyan érdekes témában elmerüljek, azt alaposabban elmélyítsem. Szinte valamennyiről elmondható ezért, hogy ilyen formában ez csak a kérdés fölvetése, amely egyszer majd alaposabb kidolgozást érdemel. A sokfelé megjelent vagy magyarul még meg sem jelent tanulmányok összegyűjtését az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya kezdeményezte. A szöveg gondozását és a kötet szerkesztését Jankovits Lászlónak, a megjelentetést a Balassi Kiadónak köszönöm.

A tanulmányok eredeti megjelenési helye

A MAGYAR HUMANIZMUS-KUTATÁSRÓL SCHALLABURG UTÁN

Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus, in Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation, Hrsg. Winfried Eberhard, Alfred A. Strnad, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996, 157–171. A tanulmány magyar változata itt jelenik meg először.

III. JÁNOS PÉCSI PÜSPÖK, AZAZ JANUS PANNONIUS CSALÁDJÁRÓL

Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére, (Tanulmányok Pécs történetéből, 8), szerk. Font Márta, Vargha Dezső, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2001, 101–105.

CSEZMICZÉTŐL PANNÓNIAIG: JANUS PANNONIUS ELSŐ LÁTOGATÁSA RÓMÁBAN

Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány, szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 7–12.

JANUS PANNONIUS ÉS VENANTIUS FORTUNATUS

Humanista műveltség Pannóniában, szerk. Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Pécs, Művészetek Háza–PTE, 2000, 61–68.

EGY ISMERETLEN JANUS-ELÉGIA?

Előadás 1989. nov. 24-én az Ábel Jenő-emlékülésen. A tanulmány itt jelenik meg először.

HUMANISTÁK VERSES LEVÉLVÁLTÁSA

Neolatin irodalom Európában és Magyarországon, szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Pécs, JPTE, 1996, 7–16.

AENEAS SILVIUS MINT A HUMANISTÁK MEGTÉRÉSÉNEK MINTÁJA?

A tanulmány itt jelenik meg először.

JANUS PANNONIUS VERSEI BATTISTA GUARINO EGY KÓDEXÉBEN

MKsz, 116(2000), 372–374.

A RÓMAI FÖLIRATOK GYŰJTŐI PANNÓNIÁBAN

Pannonia regia: Művészet a Dunántúlon 1000–1541, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1994, 319–325.

NYMPHA SUPER RIPAM DANUBII

ItK, 87(1983), 67–74.

A CORVINUS-LEGENDA ÉS A RÉGÉSZETI EMLÉKEK

La leggenda corviniana e i monumenti archeologici, in *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*, ed. Sante Graciotti, Amedeo Di Francesco, Roma, Il Calamo, 2001, 283–291. A tanulmány magyar változata itt jelenik meg először.

VETÉSI LÁSZLÓ VERSHAGYATÉKA

Le poesie sconosciute di Ladislao Vetési, in *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, Bp., Balassi, 1994, 203–210, magyarul *Vetési László vershagyatéka*, in *Vetési Albert–Vetési László*, szerk. Brassai Zoltán, Veszprém, 1998 (Vár ucca tizenhét, 6/1[1998/1]), 111–116 (a versek), 124–129 (a tanulmány jegyzetek nélkül).

BORBÁLA

Előadás az *Ámor és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete* című konferencián. (Sátoraljaújhely, 1999).
A tanulmány itt és a konferencia kötetében egyaránt megjelent (2002).

AZ ÖREG LEÓ

Csonka Ferenc 80. születése napjára, Bp., Balassi, 1996. április 3., 18.

A VESZPRÉMI CAMENA

Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére, szerk. Jankovics József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Balassi, 1994, 101–109.

EGY IDEÁLIS FEJEDELEM ÉS IDEÁLIS VÁROSA A MORVA RENESZÁNSZ KEZDETÉN

Etudes sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de Miklós Mojzer: Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára, Annales de la Galerie Nationale Hongroise: A magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 79–82.

BAKÓCZ BÁLINT TITELI ÉS BUDAI PRÉPOST SÍRKÖVE A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

MűvtÉrt, 43(1994), 231–233.

ERASMUS ÉS A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI ÉRTELMISSÉG

Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des XVI. Jahrhunderts, in Erasmus und Europa: Vorträge, Hrsg. August Buck, Wiesbaden, Harrassowitz, 1988 (Wolfenbütteler Renaissanceforschung, 7), 111–128. A tanulmány magyar változata itt jelenik meg először.

BAKÓCZ TAMÁS BREVIARIUMÁNAK KÉZIRATOS VERSEI

ItK, 79(1975), 541–553.

JANUS PANNONIUS KIADÓJA, HILARIUS CANTIUNCULA

ItK, 84(1980), 125–136.

GALEOTTO MARZIO ÉS BONFINI TÖRTÉNETI MŰVÉNEK KIADÁSA

Galeotto Marzio e l'edizione di Bonfini, in Galeotto Marzio e l'Umanesimo italiano ed europeo: Atti del III Convegno di studio, Narni, 8–11 novembre 1975, Narni, Centro Studi Storici, 1983, 165–171. A tanulmány magyar változata itt jelenik meg először.

ZSÁMBOKY JÁNOS LEVELEI BATTHYÁNY BOLDIZSÁRHOZ

Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 209–213.

HORTUS MUSARUM: EGY IRODALMI TÁRSASÁG EMLÉKE

Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei, kiad., tan. Ritoókné Szalay Ágnes, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-Grafikai Tanszéke, 1984 (Stúdium: A Magyar Iparművészeti Főiskola Kiadványai).

Rövidítések

A jegyzék nem tartalmazza azokat a rövidítéseket, amelyek megtalálhatók az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* rövidítésjegyzékében, illetve azokat, amelyek csak egy tanulmányban találhatók meg, s ott a rövidítés az első helyen feloldva szerepel.

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum, I–, Berlin, 1863–.

DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.

Ep. = Ianus Pannonius, *Poëmata ... omnia*, ed. Samuel Teleki, Alexander Kovásznai, Traiecti ad Rhenum, Wild, 1784, Epigrammata.

El. = *Uo.*, Elegiae.

GW = Gesamtkatalog der Wiegendrucke, I–, Stuttgart–Berlin–New York, 1925–.

Hain = L. Hain, *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur*, I–IV, Stuttgartiae, 1826–1831; W. A. Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum*, I–II, London, 1895–1902, reprint Milano, 1950; D. Reichling, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum: additiones et emendationes*, Monachi, 1905–1914, reprint Milano, 1953.

Opuscula = Ianus Pannonius, *Opusculorum ... pars altera*, ed. Samuel Teleki, Alexander Kovásznai, Traiecti ad Rhenum, Wild, 1784.